

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВЛАСЮК Сергій Олегович

УДК 94(477.4).316:325:455

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР. В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ
ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

07.00.01 – історія України
(03 – гуманітарні науки)

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
Яремчук Віталій Петрович,
доктор історичних наук, професор

ОСТРОГ – 2020

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	3
АНОТАЦІЯ	4
SUMMARY	9
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Історія вивчення теми та джерельна база.....	19
1.2. Методологія дослідження	32
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917–1921 РР.	44
2.1. Трансформації історичної свідомості українського суспільства.....	44
2.2. Мінливості меморіальної політики державної влади.....	55
2.3 Статика владно-регіональних версій пам'яті.....	80
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ.....	92
3.1. Інституційні засади формування пам'яті про революцію	92
3.2. Події 1917–1921 рр. у нормативно-правових актах Української держави	107
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ У НАПРЯМКАХ МЕМОРІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	121
4.1. Владні комеморації про Українську революцію 1917–1921 рр.	121
4.2. Маркування символічного простору.....	136
4.3. Події 1917–1921 рр. в шкільному підручникотворенні	160
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	177
ДОДАТКИ.....	248

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

Держкомархів – Державний комітет архівів

Держкомтелерадіо – Державний комітет телебачення і радіомовлення

ДКРР – Донецько-Криворізька Радянська Республіка

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

КМУ – Кабінет Міністрів України

НАНУ – Національна академія наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НРУ – Народний рух України

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ОДА – обласна державна адміністрація

УІЖ – Український Історичний Журнал

УІНП – Український інститут національної пам'яті

Укрдержархів – Державна архівна служба України

УГА – Українська галицька армія

УНР – Українська Народна Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

УСС – Українські січові стрільці

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО – Центральний державних архів громадських об'єднань України

АНОТАЦІЯ

Власюк С. О. Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Національний університет «Острозька академія», м. Острог, 2020.

Проаналізовано місце Української революції 1917–1921 рр. у політиці пам'яті державних органів влади періоду незалежності. Події того часу відіграли важливу роль у процесах державотворення і формування української політичної нації, що також вплинуло на здобуття незалежності 1991 р. Як важливий період утвердження національних держав і боротьби за них, ця тема стала актуальною для державної влади відразу після розпаду радянської імперії. Політики за допомогою звернення до неї намагалися легітимізувати як саму новопосталу державу, так і владу з усіма її інститутами загалом. Пізніше запропоновану тематику почали використовувати і з інших причин: дискредитації комуністичного політичного ладу, опонентів, об'єднання країни, мобілізації населення, досягнення політичних дивідендів тощо.

У роботі визначено політику пам'яті як цілеспрямовану діяльність органів влади з управління суспільною пам'яттю за допомогою різного роду політичних інструментів (правового, інституційного, освітнього тощо). Основний дослідницький фокус пов'язаний з дослідженням власне державних органів влади, які формують офіційні версії політики пам'яті. Сама держава є найбільшим суспільним інститутом. Окрім того, ми свідомі того, що на історичну пам'ять також значною мірою впливають й інші, недержавні, агенти пам'яті.

Відповідно, у дисертації зазначено, що на політику пам'яті здійснюють свій вплив внутрішні та зовнішні чинники різного роду. Перш за все таким чинником є стан історичної свідомості суспільства. Державна влада або зважає на оцінку і ставлення суспільства до конкретної історичної постаті чи події і

корелює свою політику відповідно до цих настроїв, або ж навпаки ігнорує їх і це призводить до небезпеки неприйняття ініційованих центром тем. Закономірно, що суспільні оцінки минулого не є сталими і змінюються не тільки під впливом державної політики пам'яті. Окрім того, динаміка змін оцінок історичного минулого відображає ефективність проведення меморіальної політики. Соціологічні опитування демонструють регіональні відмінності у сприйнятті подій 1917–1921 рр. Якщо Захід приймає національний історичний наратив, то інші регіони, особливо Схід і Південь, тяжіють до імперського, прорадянського. Щоправда, динаміка змін демонструє поступовий відхід від останнього.

З'ясовано, що особливий вплив на меморіальну політику здійснює позиція місцевих органів влади, які залежно від політичної кон'юнктури й власних інтересів можуть підтримувати політику пам'яті центру або ж її ігнорувати та сприяти творенню контрпам'яті. У першому випадку місцева влада всіляко наповнює і реалізовує плани заходів, у другому – не тільки їх саботує, а й долучається до організації контрзаходів. Тут так само помітне регіональне різноманіття в пріоритетності пам'яттєвих тем.

Як частина політики загалом меморіальна політика залежна від суспільно-політичних процесів у країні та регіоні, кон'юнктури, позиції й складу владних еліт та меморіальних акторів, міжнародних відносин із сусідами. Відтак згадані чинники у різний період незалежності здійснювали вплив різного масштабу на політику пам'яті, що відображалось у виборі тем, формуванні комеморацій, конструюванні символічного простору, демонстративному трактуванні тих чи тих подій. Помітно також, що політика пам'яті, окрім того, була однією із площин політичної боротьби.

Будь-яке політичне рішення знаходило своє відображення у прийнятті нормативно-правового акту, який визначав і закріплював норми меморіальних акцій щодо подій і учасників Української революції 1917–1921 рр. Визначено, що у 1990-х рр. більшість з них були доволі розмитими в контексті оцінок Визвольних змагань. Більшості їх учасників присвячено лише один

нормативний акт, а С. Петлюра й досі не ушанований окремим указом. Помітно також, що більшість актів видано Президентами, ВРУ менш помітний у цьому плані політичний актор. Натомість ВРУ причетна до прийняття меморіальних законів і актів, які кардинально змінюють канву політики пам'яті (як от прийняття декомунізаційного пакета законів). Питання експертизи, наукової оцінки, реалізації плану заходів розглядають наукові інституції. Визначальне і пріоритетне місце серед них відведено профільному Українському інституту національної пам'яті.

Реалізацію політики пам'яті щодо Української революції 1917–1921 рр. досліджено крізь призму комеморацій, змін символічного простору та шкільного підручникотворення як найбільш масових і впливових засобів з управління суспільною пам'яттю. Комеморації в незалежній Україні з радянських часів перебрали традицію радянських зібрань вищих представників влади, змінивши при цьому риторику і місця проведення. Більшість з них шаблонні, проте характерними є й зміни у їхньому проведенні залежно від суспільно-політичних процесів у країні. Найбільш сформованим можна вважати комеморативний канон з відзначення Дня Соборності та вшанування пам'яті Героїв Крут.

Встановлено, що маркування символічного простору персоналіями, організаціями та подіями Визвольних змагань мало свої регіональні особливості, найбільш масово відбувалося під час відзначення ювілеїв чи річниць, залежало від позиції місцевої влади й фінансового забезпечення. Українське законодавство на довгі роки закріпило радянські меморіальні символи, які до Революції Гідності значно переважали над національними. З цього часу відбулися масштабні зміни не тільки у символічному просторі населених пунктів, а й у війську. Значним є представництво символів революції у грошових знаках.

Шкільне підручникотворення загалом доволі незалежне, проте оскільки освіта здійснює один з визначальних впливів на формування історичної свідомості, то згадана сфера була і залишається об'єктом кон'юнктурних змін.

Фахові науковці Інституту історії України створили національний наратив, який і використали автори шкільних підручників. На зміст останніх, окрім власне позицій авторів, впливали історичні програми, затверджені профільним міністерством. Загалом вони окреслювали цей період як важливий етап державотворення і боротьби за збереження незалежності. Регіональні вподобання не мали вирішального впливу на концептуальні зміни шкільної історичної освіти, проте віддзеркалювали ставлення регіону до прийнятої центром парадигми чи до її змін. Ці зміни зумовлювалися тим, що нова влада переглядала оцінки історичного минулого, і, завдяки адміністративному ресурсу, реалізувала їх на сторінках підручників у період правління В. Януковича.

Ключові слова: політика пам'яті, Українська революція, місця пам'яті, комеморації, органи влади, Президент, Верховна Рада, закон, указ, розпорядження, постанова

Список публікацій здобувача:

1. Власюк С. Пам'ять про Визвольні змагання 1917–1921 рр. на Галичині та на Донбасі в сучасній Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 133–138.
2. Власюк С. Законодавство у сфері збереження пам'яті про учасників Української революції 1917–1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. Вінниця, 2016. №1 (59). С. 110–121.
3. Власюк С. Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. у регіональних шкільних підручниках з історії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 91–97.
4. Власюк С. Реабілітація учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2017. № 2. С. 30–47.
5. Власюк С. Військові традиції доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. у сучасній Українській Армії. *Наукові записки Національного університету*

*«Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27.
С. 162–168.*

SUMMARY

Vlasiuk S. O. The Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the State Policy of Memory of Modern Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for acquisition of the degree of Candidate of History in specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – The National University of Ostroh Academy, Ostroh, 2020.

The value of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is analyzed, in the policy of memory of state authorities, during independence period. The events of that time played an important role in the processes of state formation and formation of the Ukrainian political nation, which also influenced the independence of 1991. As an important period for the establishment and struggle of nation-states, this topic became relevant to state power immediately after the collapse of the Soviet empire. Politicians, by appealing to it, sought to legitimize both the newly-emerging state and the authorities with all its institutions in general. Later, this topic began to be used for other reasons: discrediting the communist political system, opponents, uniting the country, mobilizing the population, achieving political dividends, etc.

Memory policy is defined as the purposeful activity of public authorities to manage public memory through various policy instruments (legal, institutional, educational, etc.). The main focus of research is on state authorities themselves, which formulate official versions of memory policies. The state itself is the largest public institution. At the same time, we are aware that historical memory is also heavily influenced by other, non-state, memory agents.

It has been determined that memory policies are influenced by a variety of factors, both internal and external. In the first place, such factor is the state of historical consciousness of society. The state government either takes into account the assessment and attitude of the society to a particular historical figure or event and accordingly correlates its policy according to these sentiments, or conversely ignores them and thus poses a risk of rejection of the initiated topics. It is natural that public

evaluations of the past are not permanent and change not only under the influence of public memory policy. In addition, the dynamics of changes in estimates of the historical past, reflect the effectiveness of memorial policies. Sociological polls show regional differences in perceptions of the events of 1917–1921. If the West adopts a national historical narrative, other regions, especially the East and the South, tend to be imperial, pro-Soviet. Although, the dynamics of change show a gradual departure from that.

It is determined that the position of local authorities has a special influence on the memorial policy, which, depending on the political situation and their own interests, can support the memory policy or ignore it and contribute to the creation of counter memory. In the first case, the local government, in every way, implements the action plans, in the second – not only sabotages them, but also joins the organization of countermeasures. Here, regional diversity in the priority of memory topics is also noticeable.

As part of politics in general, memorial policy depends on the sociopolitical processes in the country and the region, the conjuncture, position and composition of power elite and memorial actors, international relations with its neighbors. Therefore, mentioned factors in different periods of independence, influenced the memory policy differently, which was reflected in the choice of topics, formation of commemorations, construction of symbolic space, demonstrative interpretation of certain events. It is also noticeable that memory policy was one of the areas of political struggle.

Any political decision was reflected in the adoption of a normative legal act that defined and enshrined the norms of memorial actions, regarding the events and participants of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It is determined that in the 1990s, most of them were quite blurred in the context of the Ukrainian Revolution. Most of their participants are devoted to only one normative act and S. Petliura has not yet been awarded a separate decree. It is also noticeable that most of the acts were issued by the Presidents, and the Verkhovna Rada is less visible, as a political actor. Instead, Rada is involved in adopting memorial laws and acts that fundamentally alter

the memory policy outline (such as adopting of the decommunization package of laws). Scientific institutions deal with issues of examination, scientific evaluation, implementation of the action plan. A prominent and priority place among them is given to the Ukrainian Institute of National Memory.

The memory policy realization of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 was explored through the prism of commemoration, changes in symbolic space and school textbooks, as the most mass and influential means of managing public memory. Commemorations in independent Ukraine, since Soviet times, have taken over the tradition of Soviet assemblies of senior officials, changing the rhetoric and venues. Most of them are formulaic, but changes in their implementation, depending on the sociopolitical processes in the country, are visible. The most formed can be considered the canon of commemoration of the Day of Unity of Ukraine and the commemoration of the Heroes of Kruty.

It was determined that the marking of the symbolic space by persons, organizations and events of the Ukrainian Revolution had its regional peculiarities. Ukrainian legislation, for many years, enshrined Soviet memorial symbols, which prevailed before the Revolution of Dignity. Since then, there have been major changes not only in the symbolic space of settlements, but also in the military. Significant is the representation of the symbols of the revolution in currency.

School textbook design is generally quite independent, but since education has one of the decisive influences on the formation of historical consciousness, this area has been and remains the object of change. The national narrative was created by professional scholars of the Institute of History of Ukraine and was picked up by the authors of the school textbooks. The content of the last, in addition to the authors' own positions, was influenced by historical programs approved by the ministry. In general, they portrayed this period as an important stage of state formation and the struggle for preservation of independence. Regional preferences did not have a decisive influence on the conceptual changes of school historical education, but reflected the attitude of the region to the adopted paradigm or to its changes. The last were caused by the revision of the estimates of the historical past by the new

authorities and thanks to the administrative resource, were implemented on the pages of textbooks during the reign of V. Yanukovych.

Keywords: memory policy, Ukrainian revolution, memory sites, commemorations, authorities, President, Verkhovna Rada, law, decree, order.

List of publications of the applicant:

1. Vlasyuk S. The memory of the Liberation Competitions of 1917–1921 in Galicia and the Donbass in modern Ukraine. *Scientific Notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Historical Sciences»*. Ostroh, 2016. Issue. 25. P. 133–138.
2. Vlasyuk S. Legislation in the field of preserving the memory of the participants of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Historical and political studies. Scientific journal*. Vinnitsa, 2016. № 1 (59). P. 110–121.
3. Vlasyuk S. The Ukrainian National Democratic Revolution of 1917–1921 in Regional History Textbooks. *Scientific Notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Historical Sciences»*. Ostroh, 2017. Issue. 26. P. 91–97.
4. Vlasyuk S. Rehabilitation of Participants in the Liberation Competitions of 1917–1921. *Historical and Political Studies*. Vinnitsa, 2017. №2. P. 30–47.
5. Vlasyuk S. Military Traditions of the Age of the Liberation Competitions of 1917–1921 in the Modern Ukrainian Army. *Scientific Notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Historical Sciences»*. Ostroh, 2018. Issue. 27. P. 162–168.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена важливістю історичної пам'яті як феномену в сучасних обставинах політичного і суспільного буття. Зокрема, конструювання суспільних уявлень про минуле знаходиться як у фокусі уваги сучасного українського суспільства, так і належить до пріоритетів гуманітарної політики Української держави. Одне з важливих місць в меморіальній політиці незалежної України посіли події Української революції 1917–1921 рр. Це був час, коли українці пройшли шлях до усвідомлення себе окремою нацією з правом на власне державотворення. Тому історична пам'ять про Визвольні змагання початку ХХ століття – істотний атрибут національної ідентичності нинішнього покоління громадян України. Закономірно, що ця тематика культивувалася відразу після здобуття незалежності: спочатку як засіб легітимізації новопосталої держави, потім як чинник соборності українського народу (пам'ять про Акт Злуки), а в останні роки стала підґрунтям для творення його героїчного минулого (подвиг Героїв Крут).

Значущість теми зумовлена також відзначенням сторіччя згаданих подій та дискусіями навколо них. Апеляція сучасних політичних акторів до цього періоду спрямована на конструювання спільного історичного минулого. Політики традиційно роблять відсилання до національних державних утворень періоду революції як до джерел сучасної незалежності, а також порівнюють військову агресію Росії, боротьбу за незалежність сторічної давнини з подіями сучасності. Важливість цієї тематики простежуємо і в значенні практичних завдань збереження та відновлення місць пам'яті доби революції.

Поглиблене опрацювання запропонованої теми є актуальним і з погляду дослідження досвіду проведення політики пам'яті впродовж 1991–2016 рр. з урахуванням усіх її помилок і недоліків для більш осмисленого та стратегічно обґрунтованого підходу до неї в теперішньому і майбутньому. Особливо це важливо в умовах гібридної війни з використанням інформаційних технологій. Росія як агресор звертається до історії з метою виправдання її військового й

політичного втручання у справи України і цим начебто обґрунтовує анексію Криму та тимчасову окупацію окремих районів Луганської та Донецької областей. Інформаційний спротив, опертий на державотворчу традицію української державності, боротьби за неї у 1917–1921 рр., є важливим елементом політичного протистояння агресору, консолідації та мобілізації суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах затвердженої кафедрою історії Національного університету «Острозька академія» теми «Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби» (0117U001305).

Мета дослідження – встановити зміст і сутність сучасної державної політики пам'яті в Україні про події 1917–1921 рр. Мета передбачає розв'язання таких завдань:

- здійснити історіографічний аналіз та охарактеризувати джерельну базу;
- обґрунтувати методологічні підстави дослідження;
- охарактеризувати головні особливості трансформації історичної свідомості українського суспільства;
- з'ясувати політичні чинники впливу на державну політику пам'яті про революцію;
- розкрити особливості регіональних уявлень про події 1917–1921 рр.;
- визначити інституційні засади формування пам'яті про революцію;
- проаналізувати нормативно-правове забезпечення владної меморіальної політики;
- охарактеризувати трансформації офіційних комеморацій про революційні події;
- дослідити, як сучасна українська влада творить символічний простір, пов'язаний з революційною добою;
- проаналізувати роль влади у формуванні нових освітніх образів подій 1917–1921 рр.

Об'єктом дослідження є владна меморіальна політика в незалежній Україні, а його **предметом** – офіційні практики політики пам'яті щодо подій і діячів Української революції 1917–1921 рр.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період 1991–2016 рр. Нижня межа обумовлена утворенням сучасної Української держави, а верхня – активізацією у 2017 р. пам'яттєвої політики через відзначення 100-річчя Української революції й водночас – необхідністю збереження певної часової дистанції для проведення її (політики) адекватного дослідження.

Географічними рамками є територія сучасної України.

Міждисциплінарний аспект меморіальних студій позначився на **теоретико-методологічних основах** дослідження. Особливе значення мають концепції «місце пам'яті» П'єра Нора та «соціальних рамок пам'яті» Моріса Альбвакса. У дисертації використано усталені й загалом прийняті поняття з цієї сфери досліджень. Важливе місце у дослідженні відведено також ідеї про «винайдення традиції» Еріка Гобсбаума. Для вивчення комеморативних практик центральних органів влади ми послуговувалися також теоріями Пола Коннертона та Курта Данцигера, феномену колективної пам'яті Поля Рікера та Алейди Ассман. Дослідження цієї проблематики як галузі історичного дослідження полегшили теоретичні напрацювання Патрика Хаттона.

Міждисциплінарний характер тематики дослідження зумовив використання такого ж підходу у вивченні політики пам'яті. Застосовано методологію соціологічної, політичної та історичної наук, що допомагає більш ґрунтовно вивчити особливості творення і реалізації політики пам'яті загалом, визначити місце Української революції у ній, а також дослідити чинники впливу на цю політику. Серед основних наукових принципів, на які спирається дослідження, варто виділити принципи історизму, системності та наукової об'єктивності, які сприяють критичному й аналітичному осмисленню джерел дослідження, визначенню механізмів політики пам'яті, її напрямків, особливостей проведення за конкретних суспільно-політичних обставин, з'ясування стратегії поведінки основних меморіальних акторів. Ці принципи

допомогли відтворити політику пам'яті щодо подій Української революції як процес, для якого характерні як загальні риси, так і індивідуальні. З ним пов'язаний також логічний метод, який сприяв осмисленню фактів у послідовності та взаємозв'язку. Аналітичний метод сприяв вивченню окремих складових проблеми. За допомогою синтезу узагальнено зібрану інформацію і зроблено відповідні висновки.

Дослідження текстів джерел (насамперед нормативних актів, шкільних підручників та виступів / промов меморіальних акторів) не могло обійтися без залучення контент-аналізу та дискурс-аналізу, які допомогли визначити еволюцію текстів у хронологічній перспективі, їх відмінності залежно від ініціатора прийняття і зміни політичної кон'юнктури, частоті звернень до тематики Визвольних змагань, інтерпретації цих подій і їх учасників.

Діахронний метод дослідження дозволив визначити етапи політики пам'яті сучасної України на основі зміни кількості прийнятих меморіальних актів та інтенсифікації її реалізації з залученням спеціальних інституцій та установ, зміни тематики меморіальних актів та інтерпретації подій, яким вони присвячені, політичних змін в країні.

Проблемно-хронологічний метод допоміг проаналізувати місце Визвольних змагань у політиці пам'яті у хронологічній послідовності від часу проголошення незалежності до початку відзначення 100-річчя подій Української революції. Порівняльно-історичний метод сприяв визначенню відмінностей сприйняття та проведення політики пам'яті органами місцевого самоврядування щодо подій і постатей Української революції в різних регіонах країни у різний період.

У роботі застосовано й статистичний метод дослідження, за допомогою якого проаналізовано загальну кількість прийнятих нормативних актів зі сфери політики пам'яті Президентами та Верховною Радою України впродовж 1991–2016 рр. та кількість актів, які стосувалися тематики Визвольних змагань, Голодомору, визвольного руху середини ХХ ст. та Другої світової війни у цей же період.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим системним дослідженням політики пам'яті органів державної влади України про Українську революцію 1917–1921 рр. Крім того у ній **вперше**:

- здійснено аналіз позицій і стратегій поведінки офіційних меморіальних акторів щодо подій і діячів цього періоду;

- проаналізовано комплекс чинників впливу на політику пам'яті та їхній взаємозв'язок;

- комплексно розглянуто інструменти політики пам'яті;

- охарактеризовано процес «винайдення традицій» відзначення та формування комеморативних канонів щодо ювілеїв подій революції;

- проаналізовано й систематизовано основні напрямки культурної політики у цій тематиці;

- простежено трансформації позицій органів місцевого самоврядування у ставленні до Визвольних змагань 1917–1921 рр.;

- запропоновано авторське розуміння місця Української революції у політиці пам'яті президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича та П. Порошенка.

Набуло подальшого розвитку вивчення реалізації законодавчих ініціатив органів влади стосовно збереження пам'яті про революцію, особливостей її висвітлення у шкільних підручниках з історії та освітній політиці як одного з головних напрямків гуманітарної політики, інституційного забезпечення політики пам'яті.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що запропоновані у дисертації положення, висновки й узагальнення можуть бути застосовані для викладання вишівських курсів з сучасної історії та меморіальної політики України, а також у сфері публічної діяльності акторів політики пам'яті. Вони важливі й з огляду на необхідність подолання гострих суперечностей в сучасному українському суспільстві в ставленні до драматичних сторінок минулого.

Апробація дослідження. Основні ідеї, положення та результати дослідження обговорено на таких наукових заходах: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (м. Рівне, 12 березня 2015 р.), «Дні науки Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, 19 березня 2015 р., 19 квітня 2016 р., 29 березня 2017 р., 27 березня 2018 р., 13 травня 2019 р.), VIII Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (м. Житомир, 20 листопада 2015 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Ідентичності та політичні інститути» (м. Ніжин, 27 квітня 2016 р.), XII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Сєверодонецьк, 30–31 травня 2016 р.), Міжнародна наукова конференція з нагоди 150-ліття видатного громадського, політичного діяча та вченого Михайла Сергійовича Грушевського (м. Острог, 17 вересня 2016 р.); VII Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (м. Острог, 27–28 вересня 2016 р.), IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах: Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (м. Рівне, 30–31 березня 2017 р.), V Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструкти формування/коригування колективної пам'яті» (м. Рівне, 11–12 травня 2018 р.), Міжнародна конференція «Українська революція 1917-1920 рр. в українській суспільній пам'яті» (м. Острог, 4 червня 2018 р.).

Публікації. Основний зміст дослідження висвітлено у 5 публікаціях.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг тексту дисертації 256 сторінок, обсяг основного тексту – 176 сторінок. Кількість найменувань у списку використаних джерел та літератури – 658.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія вивчення теми та джерельна база

Більшість досліджень з проблем історичної політики / політики пам'яті в сучасній Україні є оглядовими й узагальнювальними: вони показують особливості, відмінності, характерні її риси в певні хронологічні періоди. В історіографії заведено здійснювати періодизацію у проведенні державної політики пам'яті, виходячи зі зміни Президентів України [156, с. 43]. Не зважаючи на те, що деколи Верховна Рада не підтримує нормативно-правові акти, що виходять в Україні з ініціативи Глави держави й стосуються історичної політики, і не рідко приймає постанови ідеологічно протилежного змісту, все ж саме Президент задає напрямок і розставляє акценти в проведенні історичної політики. Характерною її рисою є централізованість і залежність від першої особи держави. Найчастіше історичну політику досліджують відповідно до президентських каденцій, мотивуючи це тим, що саме перша особа держави є модератором політики пам'яті. До того ж, кожен Президент, на думку дослідників, проводив відмінну від свого попередника і наступника політику. Л. Кравчук, на думку Георгія Касьянова, вирізнявся тим, що рухався в річищі політичної кон'юнктури, а не формував її. Його політичне минуле і використання гасел націонал-демократів зробили значний внесок до його меморіальної політики, яка в цілому була спрямована на легітимацію нової влади й держави [184, с. 105–106]. Вікторія Середа вважає, що політика пам'яті Л. Кучми була орієнтована на зняття конфлікту між радянською історичною ідентичністю і новою українською лояльністю [447, с. 194]. Натомість Володимир Кравченко говорить, що «його політичний курс ознаменували демонстративна відмова від «націонал-романтичної» концепції державного будівництва та наголошування його територіального характеру, поєднання проєвропейської риторики з проросійською, а також часткова реабілітація радянської спадщини» [203, с. 469–470], а «історію української незалежної

держави нове покоління політичної еліти воліло починати не з Грушевського, а з самих себе» [203, с. 475]. Андрій Портнов звертає увагу на те, що владна вертикаль під час правління Л. Кучми стала жорсткішою, ніж за президентства Л. Кравчука, тому ініціативи та ідеї святкувань виходили з Києва і лише реалізовувалися на місцях [312, с. 44].

Особливу увагу дослідників привертає історична політика в період президентства В. Ющенка. Загалом відзначають якісно новий її рівень і більш осмислену стратегію, проте доволі часто зауважують перекис у сторону національного / націоналістичного нарративу, більшу дистанційність В. Ющенка від радянської моделі історичного минулого і його більшу ангажованість у творенні нової політичної нації [447, с. 211]. Можна натрапити й на протилежні характеристики. Наприклад, Дмитро Веденєєв закидає третьому українському Президенту «підміну державного курсу на формування української громадянської самоідентифікації нав'язуванням жорсткого етнонаціоналізму або певних регіональних версій тлумачення історії України як основи міфологізованої ідеології». На його думку, «насаджувалося поняття про національну пам'ять як про виключно резервуар історичних трагедій і лише негативних подій 1918–1991 років» [44, с. 26]. Серед дослідників політики пам'яті існують твердження і про недоцільність проведення «етноцентристської» її версії: «У країні з полікультурною історією та явними культурними відмінностями між компактними регіонами така версія у перспективі є небезпечною» [183, с. 80]. За ініціативи та сприяння В. Ющенка начебто український історичний нарратив і політика пам'яті передбачали такий символічний ряд: Батурин–Крути–Голодомор–УПА. Він мав стати «джерелом гордості за здобуту дорогою ціною незалежність» [156, с. 50].

Політику пам'яті В. Януковича означають як альтернативну до політики його попередника [461, с. 16]. Оцінюючи перші сто днів перебування при владі В. Януковича, Тарас Кузьо означив перегляд новим Президентом усієї політики свого попередника контрреволюцією. Серед її причин автор називає ідеологічну й особисту помсту своїм опонентам [641, с. 213–214]. Вчені

відзначають схожість його меморіальної стратегії до моделі, що вибрав Л. Кучма: плюралізм думок, уникнення гострих тем і загалом другорядне значення історії у його політиці [184, с. 113]. Ще одну схожість обох пропагованих моделей пам'яті вчені вбачають у перевазі радянських елементів історичної пам'яті над національними [208, с. 450–451]. Адміністрація В. Януковича проводила політику пам'яті з метою утвердження «історичної правди» в її власному розумінні, але неприхована симпатія до комуністичного минулого провокувала носіїв радянської ідентичної до активного вираження своїх історичних почуттів, що відобразилося у відкритті нових «радянських» місць пам'яті (пам'ятник Й. Сталіну у Запоріжжі, меморіальна дошка В. Щербицькому в Києві, «Алея Перемоги» та пам'ятник на честь 90-річчя комсомолу у Дніпрі та ін.) [12, с. 174–177].

Усе більше праць ставлять перед собою завдання дослідити певну визначену проблематику чи складник політики пам'яті [75–76; 83; 85; 155–160; 186–188]. Подібні студії сприяли появі й систематичних досліджень, у яких розкрито сутність основних термінів, методологію досліджень, окремі аспекти реалізації історичної політики. У цьому контексті привертає увагу монографія Лариси Нагорної [257]. Авторка, окрім висвітлення теоретичних питань, пояснює стратегії політики пам'яті, її зв'язок з історико-пізнавальним процесом, вплив на самоідентифікацію. Розмірковуючи над проблемами історичної пам'яті крізь призму націєтворення, авторка виділяє два умовних наративи історичного процесу: «нативістський», одним з етапів якого є Визвольні змагання, УНР, ЗУНР та Українська держава, і альтернативний, для якого характерне акцентування уваги на Жовтневій революції, громадянській війні та утворенні УРСР [257, с. 272–273].

Подібним також є дослідження Алли Киридон [186] з відчутним ухилом на теоретичні питання історичної політики. Авторка розмірковує над власними категоріями у цій царині знань («маски пам'яті», «простір пам'яті»), а також на прикладі Дня Соборності показує особливості репрезентації та інтерпретації пам'яттєвого дискурсу крізь призму складових факту / події, пам'яті й

контрпам'яті [186, с. 227–236]. Меморіальні актори, міжнародний аспект історичної політики, види історичних та пам'яттєвих наративів у центрі уваги «свіжого» дослідження Георгія Касьянова [184]. Окрему увагу автор приділяє бою під Крутами в політиці пам'яті. Так, автор зауважує, що міф про героїв Крут використовувався більшістю меморіальних акторів. Проте якщо Л. Кучма і В. Янукович зверталися до нього з прагматичною ціллю легітимізувати свою владу, то для adeptів національного / націоналістичного наративу він був складником формування етнонаціонального міфу чи навіть протистояння з Росією [184, с. 269].

Чи не найбільш ґрунтовно президентські ініціативи у сфері історичної політики досліджено у монографії Олександра Гриценка [99]. У ній висвітлено тематику указів та розпоряджень Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича в царині пам'яті, їх політичну аргументацію та реалізацію центральними та місцевими органами влади. Автор в залежності від цільової спрямованості розрізняє такі види нормативно-правових актів у сфері політики пам'яті: афірмативні (задекларована мета збігається з приводом указу з характерною констатацією великого значення подій / історичного персонажа), інноваційні (спрямовані на переосмислення події чи значущості історичної постаті), консерваційні (збереження, популяризація, вивчення історико-культурної спадщини), укази регуляторного й інституційного характеру (утворення, ліквідація, затвердження статутів різних структур) [99, с. 43–44].

Примітно, що окрім цієї праці, маємо вкрай мало інших досліджень, що стосуються проблематики реалізації передбачених у меморіальних актах завдань. Більшість з них оглядові. Серед них варто виокремити статтю Владислава Верстюка та Віталія Скальського [41]. На основі звітів УІНП ці автори показали реалізацію органами влади указу Президента «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників», а також охарактеризували особливості пошанування в Україні М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та П. Скоропадського. Дослідники зауважують, що через забюрократизованість

частина ювілеїв була позбавлена необхідної правової бази [41, с. 7]. Вони доходять висновку, що однією з основних проблем відзначення пам'яті про учасників революції є те, що суспільство не відчуває тісного зв'язку з цими подіями [41, с. 17]. Зокрема зауважено, що «Українська революція не викликає аж надто гострих суспільних дискусій, як, скажімо, проблеми Голодомору 1932–1933 рр. чи питання оцінки діяльності ОУН-УПА» [41, с. 6]. Питання державної політики відзначення ювілеїв і вшанування пам'яті учасників революції розглянула Олена Любовець [226]. Авторка пропонує власне розуміння забезпечуваних, ініційованих і підтримуваних державою напрямків роботи задля збереження у суспільній свідомості пам'яті про Українську революцію.

Варто зауважити, що у доробку Олександра Гриценка також є монографія, присвячена регіональним версіям пам'яті, у якій він на прикладі міст Звенигородки та Ватутіного зобразив регіональні й локальні ідентичності населення, регіональні історичні наративи та символічні простори [98]. Дослідник показав, як зміни останнього впливають на колективну пам'ять та ідентичність населення.

Тематика регіональних версій пам'яті про українське минуле загалом знайшла своє відображення також у працях Лариси Нагорної [258–259], Вікторії Середи [448], Михайла Степико [458], Олі Гнатюк [86], Антоніни Колодій [194], Володимира Кулика [208–210], Катарини Вольчук [654], Олександра Вишняка [52–55], а також іноземних дослідників [643; 644; 645; 646; 652]. Окрім того, дана проблематика висвітлена у колективних працях і опублікованих результатах наукових проєктів [171; 228; 445; 467; 596]. Висновки й результати цих досліджень часто ґрунтуються на соціологічних дослідженнях, що є одним зі способів вивчення ставлення населення до тих чи інших діячів і подій. Цікавими є дослідження окремих регіонів в Україні як місць пам'яті [69; 102; 165; 170; 189; 198; 230]. У таких студіях найчастіше досліджено «українські полюси» – Донбас і Галичину, Донецьк і Львів.

Регіональні версії пам'яті та регіональні ідентичності як предмет дослідження часто пов'язаний з дослідженнями регіональних стратегій поведінки щодо ініціатив центру та їхньою реалізацією [36; 37; 70; 227]. Доволі часто вчені звертають увагу на протидію регіональних еліт Півдня і Сходу України політиці Л. Кравчука, яка начебто шкодила російськомовному регіону і була для нього як нав'язана українізація [211, с. 27–46; 630]. Можна навіть знайти твердження окремих дослідників, що політика пам'яті першого Президента, зокрема «націоналізація історії», була однією з причин спротиву йому південних і східних регіонів, що поряд із соціально-економічними проблемами спричинило політичну кризу і поразку на виборах 1994 р. [93, с. 237]. Ярослав Грицак вважає, що «колишні українські комуністи, які після 1991 року перебрали владу в Києві, прийняли певні моменти національної версії історії й пробували утвердити їх на загальноукраїнському рівні. Їхні спроби зантагонізували російськомовне населення сходу та півдня України» [97, с. 255]. Лідія Венгринюк розмірковує над місцевими органами влади як інституційними механізмами політики пам'яті й доходить висновку, що інколи вони перевищують власні повноваження у сфері гуманітарної політики; при цьому найбільш помітним напрямком їх роботи є маркування простору і проведення комеморативних заходів [36].

Питання про радянський монументальний спадок та зміну символічного простору у політиці центральної та регіональної влад на сьогодні вже привернуло увагу дослідників [79; 89; 94; 202; 232; 244; 377; 446; 449; 645; 648]. Зокрема про це йдеться у дисертаційній роботі й монографії Олександри Гайдай [80]. На прикладі монументальних об'єктів центральної України авторка показує процеси подолання радянського минулого, трансформаційних процесів у посттоталітарному суспільстві. Вона зауважує, що стратегії поведінки місцевої влади щодо символів-маркерів залежать і від політики пам'яті центральної влади як сукупності заходів з утвердження певної візії минулого, так і від регіональних версій пам'яті [80, с. 103]. Своєю чергою

Галина Денисенко досліджує культурну спадщину в цілому та аналізує її вплив на формування історичної пам'яті [107].

Питання становлення історичної політики, її основні характеристики, напрямки, а також причини змін були об'єктом досліджень закордонних науковців. Наприклад, Вілфред Їгле та Стефан Требст вбачали у політиці Л. Кравчука спробу повернутися до національних традицій, які почали формувати ще дореволюційні історики, в центрі яких оспівування героїв Київської Русі, козацтва та Української революції 1917–1921 рр. [637, с. 57]. Автори говорять і про відмінне сприйняття регіонами гуманітарної політики Л. Кравчука і вплив цього на перемогу Л. Кучми на виборах [637, с. 64]. Про труднощі подолання радянського спадку, а також конкуруючі наративи говорить Джута Шеррер [647]. Девід Марплз, який досліджує постаті та події української історії періоду сталінізму в історичній пам'яті й переосмислення їх владою і суспільством у перші роки незалежності, вважає, що Україна найбільше переглянула власну історію з-поміж інших пострадянських республік. Проте, на його думку, відчутним залишається її мовний і регіональний поділ: різні регіони по-різному сприймають своє минуле, особливо це помітно щодо ставлення до радянської доби [644, с. 17]. У текстах Тараса Кузьо досліджено постаті та ідеї М. Грушевського. Він вважає, що праці історика вплинули на утвердження парламентаризму в Україні й прийняття Конституції, сприяли утвердженню ідеї про державотворчі традиції українців, відмінність між росіянами й українцями та їх історіями, загалом сприяли формуванню державно-національної ідеології сучасної України [643, с. 208]. Автор вважає, що остаточна реабілітація М. Грушевського і його «повернення» відбулося під час відзначення його 130-річчя на державному рівні [643, с. 210–211; 642]. Процеси націєтворення, зокрема й державної політики пам'яті, розглянуто у працях Кетрін Ваннер [652], Ендрю Вільсона [61; 653] та Андреаса Каппелера [638–639].

Серед персоналій доби Української революції як об'єктів політики пам'яті головне зацікавлення викликає постать М. Грушевського [284]. Так,

Віталій Масненко досліджує процес зміни уявлень про нього у період незалежності й зауважує, що реформування цього образу почалося ще наприкінці радянської доби, його ім'я часто використовувалося у владному офіційному дискурсі та виборчих кампаніях, що сприяло стиранню радянських стереотипів щодо вченого. З іншого боку, влада долучалася і до поширення міфологем про нього, особливо це помітно у риторичі щодо його президентства [231, с. 23–26]. Автор доходить висновку, що вплив наукового чинника на формування його образу відчутно поступається суспільно-політичному [231, с. 31], при цьому постать М. Грушевського компліментарна з «національно-орієнтованою» свідомістю. Суспільному усвідомленню постаті М. Грушевського присвячені статті Руслана Пирого [298–300], Ярослава Дашкевича [106], Артема Онковича [286], Ярослава Грицака [96], Наталії Яковенко [625]. Цікаві міркування і власні спогади щодо вшанування пам'яті М. Грушевського в Україні залишив також директор Міжнародного фонду М. Грушевського Леонід Решодько [375].

Політику пам'яті стосовно В. Винниченка та С. Петлюри в незалежній Україні проаналізував Валерій Солдатенко. Автор показує процес формування образів С. Петлюри й В. Винниченка в різних владних і суспільних середовищах і конфлікти навколо цих діячів [454, с. 5–49].

Фактично проігноровано в сучасній історіографії пам'ять про Українську Державу 1918 р. та її лідера. Це можна пояснити загалом слабкою присутністю цього етапу Української революції в пам'яттєвій політиці сучасної української держави [68; 288].

Історію формування комеморативного канону, вшанування пам'яті учасників і експлуатацію міфів навколо бою під Крутами дослідив Андрій Любарець [223]. Автор звертає увагу, що церемонії вшанування цієї події мали політичний підтекст, нерідко їх використовували для політичної боротьби, дискредитації опонентів, а самі заходи набували доволі одноманітного характеру (мітинги-реквієми, виступи). Присвячено цій тематиці й спеціальні збірники [19; 205; 206; 207].

У низці досліджень проаналізовано активізацію пам'яті про Українську революцію в діяльності національно-демократичних сил доби горбачовської перебудови, включенню подій початку ХХ століття у контекст гуманітарної політики молоді української держави [46; 66; 74; 122; 191; 224; 242; 285; 450; 472].

Одним з найважливіших напрямків гуманітарної політики держави є освітня сфера. Саме запровадження нових навчальних програм, курсів з історії України й оновлення змісту шкільних підручників мало забезпечити подолання радянського історичного спадку, прорадянських настроїв і почати формувати суспільство на нових демократичних та національних засадах. Варто зазначити, що праці, присвячені висвітленню Української революції в освітній літературі, доволі ґрунтовні. Зокрема, йдеться про дослідження Костянтина та Світлани Баханових [13–14; 15–16]. Проте, у спеціальній літературі майже не висвітлено освітні зміни в інтерпретації революції після 2012 р. Зауважимо також, що ця проблематика була предметом досліджень українських та іноземних науковців [64; 84; 163; 180–181; 240; 311; 478; 481; 494; 589; 640]. Вчені звертають увагу на те, що шкільне підручникотворення зазнає впливу різних зовнішніх факторів і загалом є ареною, де здійснено спроби узгодити версії подій [589, с. 11–44]. Дослідники відзначають значну роль шкільної історичної освіти у процесі формування національної ідентичності й у зв'язку з цим приділяють значну увагу дослідженню державних механізмів регулювання історичної освіти в школі [640, с. 129–137].

Важливі міркування загального плану щодо політики пам'яті Української держави висловлено у текстах Я. Грицака [92-97], Л. Зашкільняка [144-146], Г. Касьянова [179–184], В. Кравченка [202–203], В. Кулика [208–211], О. Лисенка [218-220], О. Міллера [236–238], А. Портнова [312], М. Рябчука [433–439], Ю. Шаповала [609].

Офіційну політику пам'яті формують нормативно-правові акти центральних органів влади. Відтак її проаналізовано перш за все на основі указів та розпоряджень Президентів України, постанов та розпоряджень

Кабінету Міністрів України, постанов та заяв Верховної Ради України, законів України, а також офіційних документів структурних підрозділів вказаних центральних органів (наприклад, Адміністрації Президента, Міністерства культури та ін.). Згадані документи регулюють державну політику у сфері історичної пам'яті: відображають напрямки політики пам'яті, основні і пріоритетні теми у певний період, розуміння і сприйняття центральною владою тієї чи тієї події, а також історичної постаті. Відзначені у цих документах комеморативні заходи зазвичай відображали мету і стратегічні завдання політичних акторів у царині політики пам'яті. З іншої сторони, згадані акти значною мірою можуть відрізнятися між собою як за переліком закріплених у них норм, правових та історичних оцінках подій і постатей, яким присвячені акти, так і за метою прийняття акту (або ж формальним приводом), цільовою спрямованістю.

Важливими джерелами для дослідження є офіційні виступи, звернення представників владної верхівки, зокрема Президентів. Це свого роду промоція і пояснення власної політики пам'яті, ініційованої меморіальними акторами. Вони дають змогу оцінити політичні контексти політики пам'яті, прийняття чи відмову від певного наративу. Проте, доволі часто це залишається даниною установленій попередниками традиції, а самі публічні виступи є досить формальними, переповненими політичною риторикою, а більша частина їх змісту не стосується власне події чи постаті, з нагоди яких і відбувалися урочистості. Усі зазначені джерела є відкритими для загального доступу у мережі Інтернет на офіційних сайтах вказаних органів влади.

Ще одним видом джерел, які використано у роботі, є офіційна документація органів місцевого самоврядування. Ініціативи місцевих органів влади щодо відзначення подій чи вшанування пам'яті історичних діячів, опір політиці пам'яті Києва чи визнання цієї політики відображають такі документи, як звернення, розпорядження, рішення міських, районних, обласних рад, їх голів. Ці джерела сприяють кращому дослідженню чинників впливу на політику пам'яті центру. При цьому для держаних адміністрацій та органів

місцевого самоврядування окремих регіонів характерна відмінна позиція щодо ініціатив центру. Вказані документи відображають також стан реалізації затверджених центром заходів на місцях. Звіти різних структурних підрозділів чи департаментів як центральних, так і місцевих органів влади мало конкретизовані, інколи до них вписують заходи, які насправді не проводили власне чиновники, а в більшості випадків їх забезпечували громадські організації.

Важливу інформацію містить загальнодержавна і регіональна періодика. У такому випадку особлива увага звернена на офіційні видання органів влади (газета «Голос України»). Цей вид джерел відображає меморіальні практики загальнодержавного та регіонального рівня, поведінку меморіальних акторів, творення комеморативних традицій, відкриття нових місць пам'яті, а також реакцію суспільства на урочистості, масштаб і регіональні відмінності у їх проведенні. Однією із найбільш складних проблем дослідження є з'ясування рівня реалізації законодавчих ініціатив центральними й регіональними органами влади. У цьому сенсі найбільш інформативними також є повідомлення ЗМІ та інформаційних порталів.

Окремий вид джерел становлять джерела особового походження: спогади Президентів України, їхні статті, інтерв'ю, а також тексти осіб, які тією чи іншою мірою пов'язані з реалізацією політики пам'яті (В. Лопата, Л. Решодько, М. Плав'юк). Цей вид джерел відображає власні симпатії меморіальних акторів, їхню мотивацію та сумніви, проливає світло на «особистісний фактор» політики пам'яті загалом.

Для того, щоб зрозуміти, як жителі України в цілому та окремих регіонів сприймали різні історичні події та постаті, важливими є результати соціологічних опитувань на історичну тематику. Методика таких досліджень не усталена, але вони показують, який історичний наратив характерний для конкретного регіону, його набір історичних героїв та антигероїв, ставлення до радянського минулого тощо. Варто зазначити, що українське суспільство змінювало оцінки свого минулого, особливо після суспільно-політичних

струсів у країні, зокрема 2004–2005 і 2013–2014 рр. За результатами соціологічних опитувань можна прослідкувати динаміку зміни ставлення до конкретної події чи історичного діяча, що частково відображає й ефективність проведення політики пам'яті в певний період часу.

Зміни в освітній сфері загалом та шкільній історичній освіті зокрема, особливості висвітлення у ній подій Української революції 1917–1921 рр. проаналізовано за допомогою підручників з історії для середньої школи, шкільних програм з історії та їхніх проєктів.

Таким чином, у роботі використано репрезентативну джерельну базу, що повною мірою дозволяє вирішити завдання і досягнути мети дисертаційного дослідження.

Отже, в центрі уваги більшості дослідників постає огляд, характеристика і відмінності політики пам'яті в певний хронологічний відрізок. Найчастіше таким є період перебування при владі конкретного Президента. Саме Президентам як модераторам меморіальної політики присвячені більшість досліджень. Менше уваги автори приділяють іншим меморіальним акторам. Мало дослідженими також залишаються чинники впливу на пам'яттєву політику. Серед них науковці найчастіше відзначають роль радянського спадку, стан історичної свідомості суспільства, а також регіональні версії пам'яті й оперту на неї позицію органів місцевого самоврядування. Примітно, що дослідники частіше акцентують увагу не на самому політичному рішенні щодо відзначення якогось ювілею, а на його реалізації у формі прийняття нормативно-правового акту. Саме правовий механізм реалізації політики пам'яті досліджений найбільше, тоді як інші (інституційний, освітній) привертають значно меншу увагу вчених.

Помітним також є персональний перекис досліджень у сфері меморіальної політики: М. Грушевського у «пам'яттєвому» науковому дискурсі згадують частіше, ніж інших діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр. Пріоритетним напрямком досліджень також є характеристика й оцінка комеморацій, але основний акцент зроблений на заходах з нагоди відзначення Дня Соборності та

вшанування пам'яті Героїв Крут. Політика щодо символічного простору як один з напрямків меморіальної політики є також достатньо вивченою, хоча більшість дослідників розглядають її крізь призму ставлення держави до символів радянської доби.

1.2. Методологія дослідження

Дослідження феномену колективної пам'яті започаткував французький філософ та соціолог Моріс Альбвакс. У дисертації знайшло своє відображення саме «альбваківське» (а також його наступників) розуміння природи колективної пам'яті. Останню вчений розглядав як соціальний феномен, а його дослідження сформували теорію соціальних рамок пам'яті. На його думку, саме соціальні групи створюють і зберігають колективну пам'ять для пояснення минулого і сьогодення. Як стверджував М. Альбвакс, наші мисленнєві процеси здатні до спогадів настільки, наскільки вони вміщені в рамки [597, с. 29]. Пам'ять не є суто індивідуальним процесом. Просторово-часові конструкції також є соціальними, адже людські уявлення про простір формуються суспільством. М. Альбвакс вважав, що спогади потребують підтвердження соціуму, адже індивідуальні образи минулого не довготривалі, образи довше існують, якщо вони розміщені у визначених суспільством структурах. І навіть індивідуальні спогади варто розглядати через взаємодію з суспільством, адже й вони містять суспільні елементи розуміння минулого. Колективна пам'ять постійно змінюється відповідно до викликів сьогодення. Простіше кажучи, рамкою пам'яті фактично є сума індивідуальних спогадів усіх членів певної суспільної групи [597, с. 29].

Саме колективна пам'ять є засобом самоідентифікації окремих груп через сукупність спільних уявлень про минулі події, постаті й апеляцій до цього минулого. Прикладом такої групи є, наприклад, нація, тому (ре)конструювання колективної пам'яті спрямоване на увиразнення себе з-поміж інших таких самих груп. Колективна пам'ять долучається до формування ідентичності, при цьому остання також укорінена в пам'яті [275, с. 187]. Дослідники відзначають, що колективну пам'ять можна розглядати і як колективні спогади, і як масовий образ певних найважливіших подій [275, с. 282].

На формування єдиної колективної пам'яті спрямована політика пам'яті. Вчені зауважують, що вона конструює спільні колективні уявлення про минуле

та впливає на індивідуальну пам'ять [76, с. 100]. Саме ж поняття «політика пам'яті» вчені досі розуміють не однозначно. Термін вживають на позначення «різновиду управлінської діяльності у галузі історичних інтерпретацій; сфери погодження конкуруючих у суспільстві пам'ятей; простору спілкування та обміну інформацією про минуле; як слово-синонім поняття «суспільна / національна / історична пам'ять»; науки про пам'яттєві конфлікти та шляхи їх вирішення; професійної зайнятості, спрямованої на пошук і поширення нових історичних смислів; державної практики, орієнтованої на координацію суспільних мнемічних процесів» [76, с. 99].

У науковому дискурсі синонімічно використовують також термін «історична політика» [157, с. 23]. Проте вчені відзначають і відмінність між поняттями залежно від рівня інструменталізації процесів, які вони позначають [10, с. 181; 11, с. 60; 236, с. 15; 238, с. 7–11]. Термін «історична політика» став популярним у значенні «маніпулювання історією з політичних інтересів» під час переоцінки діяльності нацистів у Німеччині [18]. Лариса Нагорна вважає термін «політика пам'яті» узагальнювальним, а «історична політика» – уточнюючим [257, с. 113]. Польський дослідник Томаш Стриєк, аналізуючи праці дослідниці німецького інтелектуального життя Анни Вольф-Повенської, приймає її розуміння політики пам'яті як свідомих дій політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті [461, с. 31]. Георгій Касьянов визначає «політику пам'яті» як «практики, пов'язані переважно з формуванням колективної / історичної пам'яті і не передбачає інтервенцій до сфери професійного історіописання та дидактичної історії» [184, с. 27]. Політика пам'яті є системою заходів держаних органів влади і в розумінні Валерія Солдатенка [455, с. 52–63].

2013 р. УІНП видав словник термінів, у якому здійснив спробу уніфікувати понятійно-категоріальний апарат меморіальних студій. Словник пропонує таке визначення політики пам'яті: «Дійсний простір творення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, націлена на підтримку або

перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого» [275, с. 325].

Спираючись на чинну історіографічну традицію і відсутність єдиного усталеного визначення цього поняття, під політикою державної пам'яті ми розуміємо політику органів державної влади з метою формування образів про минуле, управління суспільною пам'яттю. Для уникнення повторень у нашому дослідженні використовуємо в даному випадку синонімічні терміни «меморіальна політика», «пам'яттєва політика», «історична політика».

Зауважимо, що політика пам'яті є способом проектування минулого заради майбутнього. Держава визначає рамки формування цих образів минулого (у розумінні Поля Рікера – «нав'язана пам'ять і дозволена історія») через законодавство, комеморативні заходи, освіту. П. Рікер говорить про діяльність пам'яті на рівні індивідів і суспільства в цілому, оскільки поєднання з минулим відбувається через реконструкцію, а не живу пам'ять. Важливими тут постають також процеси роботи пам'яті (стирання, переоцінка, опрацювання) і її використання / маніпулювання нею (зловживання, забуття) [376, с. 573–625]. Тому образи минулого, які пропагує політика пам'яті, є ідеологізованими. Це не власне пам'ять про подію, адже ідеологія використовує тільки той сегмент інформації, «який дає суто позитивний, очікуваний, прогнозований результат» [218, с. 4].

На політику пам'яті впливає безліч меморіальних акторів: від очевидців історичних подій до міжнародних організацій. Але офіційну політику пам'яті в нашому розумінні проводить держава як найбільший суспільний інститут. Отже «державну політику пам'яті» проводять державні органи влади, державні інститути, їхні представники й структури. При цьому є відмінною роль держави у її проведенні: держава може посідати панівне місце і визначати усі її напрямки або ж бути одним з агентів пам'яті поруч з, наприклад, незалежними ЗМІ, громадянським суспільством тощо. Сама ж держава традиційно визначає і

способи творення меморіальної політики: від акцентування / наголошення на якихось подіях і постатях до забуття / заборони.

Можна погодитися з думкою українських дослідників щодо впливу на політику пам'яті «недержавних пам'яттєвих агентів», які можуть формувати альтернативну чи навіть опозиційну модель пам'яті [11, с. 58; 75, с. 186–187; 210]. Дещо схоже розуміння державної політики пам'яті в Олександра Еткінда, який на противагу «твердій» пам'яті говорить про «м'яку», формовану громадянським суспільством [616, с. 33–76]. Остання є важливим агентом пам'яті, в окремих країнах недержавні організації залучені такою ж мірою до формування моделі історичної політики, як сама держава, і мають визначальний вплив на неї. Проте у центрі уваги цього дослідження ті агенти пам'яті, які формують той її образ, який пропагує, фінансує і підтримує держава. Такими агентами, в нашому розумінні, є центральні й місцеві органи державної влади, їх структури й підрозділи, а також координовані ними інститути. Здійснювана цими агентами політика пам'яті є, на нашу думку, «державною політикою пам'яті». В українських реаліях можна говорити, що громадянське суспільство ще не сформоване, тому основна увага в дослідженні приділена якраз державним «агентам». До того ж українська влада досі залишається головним модератором політики пам'яті. Георгій Касьянов зауважує, що не зважаючи на розвиток громадянського суспільства і його чимраз більшого впливу на історичну політику, держава втратила монополію в цій сфері, але досі залишається основним гравцем у ній [179].

Головними суб'єктами державної політики пам'яті в нашій роботі є органи державної влади. Основну увагу присвячено державним інститутам й інституціям у проведенні політики пам'яті, тому що саме вони здійснюють визначальний і вирішальний вплив на останню. Це відбувається завдяки адміністративним, фінансовим, нормативним можливостям, а також за допомогою інформаційного забезпечення, системи контролю, юридичних санкцій. Хоча в сучасній ситуації держава не може монопольно використовувати ці ресурси, особливо коли йдеться про фінанси.

Ще одним важливим терміном, застосованим у роботі, є «регіональна пам'ять». Під нею розуміємо «одну із форм колективної / суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок визначних подій минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону й країни загалом та зафіксувалися у свідомості його населення» [275, с. 302]. Регіональна пам'ять формується під впливом історичного, етнічного, етнографічного, геополітичного, соціокультурного, культурно-освітнього та інших чинників [275, с. 302–305]. Вона не є стабільною, чіткою, визначеною територіально чи кількісно, але вона впливає на політику пам'яті органів місцевого самоврядування (або ж вони використовують стан історичної свідомості населення регіону у власних цілях). Пам'яттєва політика органів самоврядування може корелювати з офіційною політикою пам'яті держави, а може її заперечувати (навіть бути проявом сепаратистських тенденцій). Якщо політика пам'яті відповідає традиціям і сподіванням окремої спільноти, то вона зміцнює її та легітимізує останню, якщо ж не відповідає, то породжує спротив [145, с. 223]. У наукових колах пам'ять, що є опозиційною до офіційної, означають як контрпам'ять. Меморіальна політика органів місцевого самоврядування має значний вплив на державну політику і є окремим чинником її творення / реалізації.

Політика пам'яті реалізується через конструювання образів минулого і пам'яті про нього за допомогою освіти, законодавства, топоніміки, підтримки наукових та видавничих проєктів, створення і збереження місць пам'яті, охорону пам'яток історії тощо. Іншими словами це механізми (інструменти) політики пам'яті. Такими інструментами, на думку Ольги Волянюк, перш за все є законотворчість, меморіалізація, освітні програми та медіа [76, с. 113]. У такому випадку в центрі нашої уваги буде три перших інструменти, адже медіа у своїй більшості є приватними й контрольованими бізнес-силами, тому вони достатньо ангажовані (окрім цього вплив медіа на політику пам'яті є окремою широкою темою для дослідження).

Досліджуючи політику маркування символічного простору, не можна обійти увагою усталений у спеціальній літературі термін «місця пам'яті». Його запровадив у суспільний і науковий обіг П'єр Нора. Для вченого – це матеріальні й абстрактні об'єкти. Місцями пам'яті у його розумінні є маркери, завдання яких – збереження та передача пам'яті. Ними є не тільки наявні географічні об'єкти, а й образи історії у колективній пам'яті. Тому автор зауважує, що будь-які місця пам'яті, на відміну від історичних об'єктів, є ймовірніше символами, знаками [280, с. 48–49]. Автор звертає увагу на те, що в наш час «суспільство вперше забезпечило собі ідеологію «все-пам'яті»», при цьому «спадщиневі об'єкти – визначальні для нашої групової ідентичності, а отже, наділені афективно-емоційною вагою» [281, с. 72]. Алейда Ассман теорію місць пам'яті П. Нора доповнює поняттям «пам'ятне місце», під яким вона розуміє важливе для конкретної людини свідчення реальних подій [8, с. 237]. Ми термін «місця пам'яті» приймаємо у значно вужчому значенні, як вдалу метафору. У нашому розумінні, терміном «місця пам'яті» позначено матеріальні маркери, пов'язані з історичними подіями та постатями, що стали символами історичної епохи. Візуалізація пам'яті (творення образів пам'яті й спосіб прочитання минулого на підставі візуальних засобів [275, с. 35]), на нашу думку, репрезентована пам'ятниками, пам'ятними знаками, меморіальними дошками, банкнотами тощо. Такі маркери, пропущені через свідомість людини, фактично є матеріалізованою пам'яттю. Об'єкти меморіальної спадщини важливі для творення і підтримання колективної пам'яті, тому крізь призму кількісної та символічної їх зміни можна простежити і зміну державної політики пам'яті.

Українська революція 1917–1921 рр. – події, що відбувалися на території українських земель і мали національно-визвольний український характер з метою досягнення, утвердження і збереження політичної окремішності та державної незалежності. Згаданий термін використовували вже самі учасники революційних подій на противагу подіям у Росії, він є усталеним серед

науковців. Разом із ним у праці використовуємо синонімічний термін «Визвольні змагання 1917–1921 рр.».

Чинниками, які впливають на державну політику пам'яті, є особиста позиція меморіальних акторів, стан історичної свідомості населення, геополітичний вплив, позиція громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ, політична кон'юнктура, кадрове забезпечення. Наприклад, історична свідомість впливає як на вибір тем меморіальними акторами у Києві, на позицію органів місцевого самоврядування, так і сама зазнає змін під впливом політики пам'яті, зміни поколінь, освіти. Системних соціологічних досліджень історичної свідомості в Україні не проводили, як і не розробили й конвенційної методології таких досліджень. Різні наукові та громадські інституції впродовж існування Української держави провели чимало масштабних досліджень суспільної думки щодо подій та діячів української історії загалом і Визвольних змагань зокрема. Насамперед на їхній основі укладачі словника ключових термінів меморіальних студій в Україні у 2013 р. дійшли висновку, що загалом оцінки історичних подій та діячів досить консервативні й змінюються повільно [275, с. 94].

Одним з найбільш визначальних чинників, що впливає на політику пам'яті, є владно-регіональні версії пам'яті. Центр пропонує комеморативні ідеї, а регіони відповідно можуть їх виконувати чи ні в залежності від політичної ситуації та сприйняття таких ідей на місці. Різні версії пам'яті в регіонах з одного боку вносять елемент випадковості, а інколи й деструктивізму, а з іншої – запобігають монополізму у сфері політики. Відсутність окресленої державної політики пам'яті закономірно провокує активізацію регіональних еліт у проведенні власної меморіальної політики. Тому «пам'яттеві» процеси в регіонах часто відбуваються згідно з місцевими уподобаннями. Найпомітнішим прикладом є ставлення до радянського символічного простору: одні консервували радянську версію історичних подій, другі від неї відмовлялися і створювали нову, а треті намагалися поєднати обидва варіанти з різними комбінаціями старого і нового.

Одним з визначальних напрямків здійснення меморіальної політики є комеморації. Це «ритуальні практики вшанування пам'яті або ж символічні репрезентації, що звертаються до минулого (осучаснюють його з визначеною метою) та впливають на формування колективної пам'яті й національної ідентичності» [275, с. 189]. Вони ритуалізовані, повторювані, їх проводять у визначеному місці-символі, вони передбачають звернення уваги на зв'язку сучасної церемонії з історичною подією минулого чи історичним діячем. Комеморації за участю державних діячів є політизованими, під час їх проведення, окрім звернення власне до історичної події чи постаті, доволі часто звучать політичні гасла, порушуються актуальні питання політичного, соціального, економічного життя чи міжнародних відносин. Комеморації часто стають майданчиком для досягнення власних політичних інтересів чи пропагування ідей. Комеморативними практиками можна вважати виступи, вечори пам'яті, покладання квітів, проведення «уроків мужності», урочисті засідання, збори, відкриття місць пам'яті, участь у молебнях та панахидах. На думку Франкліна Анкерсмита, комеморація «підтверджує нашу повну владу над минулим», адже останнє безпомічне перед творцями та учасниками комеморацій [4, с. 262].

В основу нашого розуміння значення комеморацій як напрямку реалізації політики пам'яті покладено концептуальні ідеї Еріка Гобсбаума і Теренса Рейнджера, викладені у редагованому ними збірнику «Винайдення традиції». Винайденням традиції дослідники вважають повторювані й затвержені ритуальні чи символічні практики, пов'язані з історичним минулим, завданням яких виступає закріплення необхідних цінностей і норм поведінки. При творенні нової традиції обов'язковим є повторення. Минуле для авторів збірника є «уявним», воно тісно пов'язане з його конструюванням у теперішньому, а традиція виступає процесом ритуалізації з відсиланнями до минулого. Сам процес конструювання минулого викликаний сучасними мотивами [651, с. 519]. Зв'язок винайденої традиції з минулим нерідко є фіктивним, традиції створюють собі минуле шляхом обов'язкового повторення

[602, с. 48]. Винайдені традиції відмежовують від звичаїв, оскільки традиції незмінні, але занепад звичаїв обов'язково змінює традицію, з якою він зв'язаний [602, с. 49]. Відрізняються традиції й від установлених правил, оскільки останні не ритуалізовані. Нові традиції створюють тоді, коли зникають старі традиції, вмирають носії традиції чи старі традиції не можна використовувати чи пристосувати до нових умов, в яких живе суспільство, при цьому нові традиції можуть формуватися на основі старих, або для їх конструювання можуть використовуватися старовинні артефакти [602, с. 52]. Відродження ж традицій пов'язане з порушенням спадкоємності [602, с.55]. Тему комеморацій також розглянуто у дослідженнях Філіппа Ар'еса [6] та Едварда Кейсі [632]. Наприклад, Ф. Ар'ес розглядав їх крізь призму політичної репрезентації, найважливішими проявами якої є ритуали та місця пам'яті (пам'ятники). Для Е. Кейсі комеморації постають способом розміщення індивіда у просторі й часі.

Курт Данцигер запропонував вивчати історію комеморативних практик, досліджувати зміни мнемотехнік, передумови, причини їх змін, моделі використання пам'яті. Серед останніх він розрізняє конструктивну (якщо її використовують у процесах творення нового знання) і репродуктивну (якщо застосовують для точної передачі інформації) [634, с. 87]. Для кожного періоду історії характерні свої «мнемонічні цінності» і саме вони є відображенням культурного, соціального середовища того часу.

Важливою для розуміння комеморацій є монографія британського вченого Пола Коннертона «Як суспільства пам'ятають». Автор показує, яким чином групи суспільства підтримують і передають наступним поколінням пам'ять: ними є комеморативні практики (церемонії як прояви соціальної пам'яті), пам'ять тіла і структури соціальної пам'яті (його концепція пам'яті-звички, неусвідомлене запам'ятовування). На його думку, соціальна пам'ять частково задає вектори історичної реконструкції, а з іншого боку – сама зазнає змін під впливом цієї історичної реконструкції [196, с. 32–22]. При цьому процес забування завжди присутній у процесах формування нових спогадів

[633, с. 63]. П. Коннертон говорить і про приписне (директивне) забування як одну з його форм. Воно можливе у посткризових суспільствах за умови спільної і загальної згоди до забуття і прощення з метою об'єднання суспільства і примирення [633, с. 61–62].

Ще одним важливим інструментом політики пам'яті є інституційний (ключові й важливі питання політики пам'яті повинні розв'язувати спеціально створені інститути, наукові установи). Окрім того, наукові установи здійснюють наукове забезпечення політики пам'яті. Це «цілеспрямована, унормована в організаційно-правовому відношенні діяльність уповноважених державних установ, наукових установ, громадських об'єднань та громадян України, спрямована на наукове обґрунтування концептуальних та діяльнісних засад, системне наукове супроводження розробки й провадження державою політики національної пам'яті в Україні» [275, с. 333]. Дослідники відзначають, що «концептуальна невизначеність та організаційно-правова неврегульованість політики національної пам'яті та її наукових засад є серйозною перешкодою для зміцнення легітимності національної державності, мобілізації духовних сил українського народу на розв'язання стратегічних проблем розвитку України» [275, с. 333]. Науковці залучені до формування історичного наративу, який створює фундамент (соціальні рамки) історичної пам'яті і насамперед проявляється у змісті підручників з історії. Саме на їх сторінках минуле виконує ідентифікаційну, виховну та пізнавальну функцію [599, с. 141].

Закономірно, що як і будь-яка політика, політика пам'яті має елемент маніпуляції. Вона виявляється перш за все у селекції подій та історичних персонажів, навколо яких і щодо яких проводиться політика пам'яті. До процесу селекції може долучатися суспільство, громадські організації, науковці (в першу чергу історики), він може бути результатом діалогу. З іншого боку, держава (насамперед авторитарна чи тоталітарна) може проводити політику пам'яті «згори» (нав'язану) без діалогу з іншими меморіальними акторами задля реалізації власних завдань. Політика пам'яті є своєрідним полем політичної боротьби, коли окрім іншого (боротьба за владу, за електорат,

дискредитація опонентів) здійснюють спроби закріпити чи уніфікувати власне розуміння минулого. Це є проявом суперництва політичних еліт. На українському прикладі легко помітити, як зі зміною керівної еліти змінювалася і політика пам'яті, можна помітити конкуренцію між різними гілками влади (виконавча і законодавча) та інститутами (Президент і уряд) у її проведенні. Олександр Гриценко, наприклад, зауважує, що «для характеристики взаємин між президентами та урядами у практичній реалізації цієї політики (*політики пам'яті* – авт.) терміни «ігнорування» чи навіть «саботаж» можна застосовувати з більшою частотою, аніж «співпраця» чи «слухняне виконання»» [100]. Закономірно, що політика пам'яті має свою стратегічну мету: від відволікання суспільства від актуальних проблем іншого характеру (соціального, економічного, міжнародного) до загострення уваги на реальності через наведення аналогій з подібними минулими подіями для формування необхідних вигод (мобілізація суспільства).

Ян Кубік та Міхаель Бернхард в залежності від способів проведення політики пам'яті мненомічними акторами виділяють чотири типи останніх: мнемонічні воїни, що впроваджують єдино вірну версію минулого і не зважають на альтернативні, мнемонічні плюралісти, які допускають кілька версій розуміння минулого, мнемонічні абнегатори, які не порушують питання політики пам'яті, і мнемонічні перспективники, які вважають, що проблеми минулого вирішені [650]. На їх поведінку можуть впливати структурні (вплив актора на політику у порівнянні з іншими суб'єктами політики) та культурні обмеження (сформований набір історичних тем певної спільноти) [650, с. 19–20]. Вони ж вважають, що сукупність комеморацій і публічних історичних дебатів утворюють «режим пам'яті», при цьому якщо останній творять державі інституції, то це – офіційний режим пам'яті, а сукупність останніх – офіційне поле пам'яті [650, с. 14–17].

Виходячи з такого розуміння політики історичної пам'яті, відповідна логіка роботи: виокремити визначальні чинники, які впливали на політику пам'яті, охарактеризувати інструменти, які її творили, та проаналізувати

напрямки та способи її реалізації. Державну політику пам'яті розглядаємо у динаміці від початку незалежності до 2016 р. У центрі уваги дослідження органи державної влади, які здійснювали свою політику в першу чергу за допомогою інституційних і правових механізмів. На них здійснювали свій вплив різні чинники, що проявлялося у виборі, актуалізації, відмові від певних тем, їхній інтерпретації. Практичним виявом меморіальної політики є її реалізація за допомогою комеморацій, маркування символічного простору, підручникотворення. У дослідженні використано низку усталених в історіографії термінів «меморіальних студій». Оскільки вони не мають єдиних дефініцій, то у дисертації запропоновано власне визначення кожного з них, спираючись на вже наявну традицію.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917–1921 РР.

2.1. Трансформації історичної свідомості українського суспільства

У науковому дискурсі й публіцистиці неодноразово наголошували на відмінних регіональних ідентичностях населення, відмінному баченні минулого, відмінному наборі історичних героїв і ворогів. Історична свідомість населення є одним із чинників, який впливає на політику пам'яті як загальнонаціонального, так і регіонального масштабу. З іншого боку, зміна цієї свідомості є одним із показників ефективності проведення політики пам'яті (адже історична свідомість формується не тільки під впливом політики пам'яті). Для України характерна регіональна відмінність у сприйнятті історичного минулого. Вона зумовлена об'єктивними чинниками. Скажімо, Західна Україна революційну добу зустріла у складі Австро-Угорської імперії, населення тут створило ЗУНР і боролось за неї з Польською державою. Водночас інша частина України була у складі Російської імперії й мала більші зв'язки саме з нею. Варто також зауважити, що неукраїнські етноси, які населяли наші землі, пам'ять про регіон сприймали через призму своїх національних інтересів і в їхній пам'яті зберігся як позитивний, так і негативний досвід співіснування. Безумовно важливим є геополітичний чинник – на прикордонні території здійснювали та продовжують здійснювати вплив іноземні держави, особливо Угорщина на Закарпатті та Росія у східних та південно-східних регіонах України.

Наочним відображенням цих явищ є результати соціологічних опитувань. Варто зазначити, що ідеологічна спадщина радянської системи різною мірою знаходить свої вияви у свідомості населення сучасної України. Перше в незалежній Україні соціологічне опитування з питань ставлення до власного минулого, проведене 1991 р. серед читачів та експертів «Літературної України», показало, що найпопулярнішими постатями були якраз заборонені в радянські часи Михайло Грушевський, Іван Мазепа та Степан Бандера [17, с. 7].

Водночас найбільш негативно читачі сприйняли головні символи комуністичного режиму в Україні: постаті В. Леніна, М. Скрипника, М. Хрущова, Й. Сталіна та В. Щербицького. Проте зрозуміло, що ця газета була ще в період перебудови опозиційною до влади, мала національно-демократичне спрямування і відповідну читацьку аудиторію.

Натомість дослідження, які провели незалежні інституції, презентують дещо інше ставлення до радянського минулого. Соціологічні дослідження, проведені у 2004 р., показували, що 12,7% населення України ідентифікувало себе з СРСР. Помітним був також високий відсоток регіональної ідентифікації – 37,5% населення України ототожнювали себе передусім зі своїм регіоном, насамперед громадянами України вважали себе 41%, ідентифікували з Європою 3,4%, зі своїм етносом – 3% [291, с. 40].

Регіональні ідентичності взаємозалежні з регіональними версіями пам'яті. Якщо регіональна ідентичність чи локальний патріотизм конфліктує з загальноукраїнським (і при цьому належність до регіону для населення важливіша, ніж національна чи державна приналежність), то крайнім виявом цього є поява сепаратизму. Дослідження 1999 р. показали, що національно-державна ідентифікація населення Західної та Центральної України переважає над локальною чи регіональною. Натомість однакова кількість населення Східної України мали на той час локальну (30%) і національно-державну ідентифікацію (31%), тоді як населення Півдня більше себе ідентифікувало з локальним поселенням (25%) чи регіоном (23%), ніж з державою (14%) [52]. Вперше національно-державна ідентичність населення України стала переважати над регіональною чи локальною після 2005 р. [52].

У вересні 2016 р. соціологічна група «Рейтинг» досліджувала динаміку ностальгії за СРСР. Згідно з результатами 35% (46% населення України у 2010 р., 41% у 2013 р., 33% у 2014 р. і 31% у 2015 р.) жалкували про розпад СРСР, 15% не визначилися і 50% не жалкували (36% у 2012, 44% у 2013, 49% у 2014 і 56% у 2015 рр.) [113, с. 4]. В загальнодержавному масштабі помітний поступовий відхід від радянської системи координат, проте регіональний зріз

цих оцінок досить контрастний. Наприклад, жалкували за розпадом Радянського Союзу 42% опитаних мешканців Півдня, 40% Сходу, 39% Центру і 18% Заходу [113, с. 5]. Закономірно, що таке ставлення до СРСР впливає і на сприйняття історичних подій, що відбулися у період існування радянської імперії. Жителі регіонів, які більше ностальгують за СРСР, схильні приймати радянські інтерпретації тих чи інших подій і постатей. Помітні також вікові відмінності у ставленні до минулого: лише 14% населення від 18 до 29 років відчувало ностальгію за СРСР, тоді як 56% «ностальгуючих» – це представники старшого покоління (вік понад 60 років) [113, с. 6]. Автор аналітичної доповіді з питань історичної пам'яті Олександр Вишняк подав результати соціологічних опитувань, проведених протягом 1992–2012 рр., і на їхній основі зробив висновок, що радянська ідентичність активніше почала втрачати свої позиції після 2004 р., а ідентифікація населення з СРСР впродовж 2001–2010 рр. скоротилася удвічі [52]. На нашу думку, це пов'язано як з природною зміною поколінь, так і з політикою пам'яті В. Ющенко.

При цьому у населення досить міцно було і ще залишається характерним радянське бачення минулого. У 2005 р. Центр Разумкова провів соціологічне опитування, де просив респондентів визначитися, з якого часу починається історія України. 43,9% українців зі значними регіональними відмінностями (Захід – 17,4%, Центр – 41,5%, Південь – 60,1%, Схід – 54%) погодилися, що історія України є невіддільною частиною історії великого східнослов'янського народу, як й історія Росії та Білорусі. 24% вважали Україну спадкоємицею Київської Русі й лише 2,1% вирішили, що теперішня історія починається з розпаду царської Російської імперії (2,1% на Заході, 1,2% в Центрі, 5,3% на Півдні та 1,5% на Сході) [126].

Опитування, проте, показують, що рівень важливості УНР, наприклад, у Східній Україні з кожним роком зростає. На 1994 р. у Донецьку добу УНР вважали дуже важливою 23,3% опитаних, 1999 р. уже 44,4%, а 2004 р. – 50,6 [471, с. 333]. Натомість у Західній Україні спостерігається різне в різні етапи ставлення до УНР, проте важко не помітити загалом високий рейтинг її

важливості в цьому регіоні. Культивування пам'яті про УНР в перші роки незалежності призвело до зростання вагомості цього державного утворення для населення в регіоні, наприклад з 67,5% у 1994 р. до 74,3% у 1999 р. Проте закономірним тут є акцентування на важливості ЗУНР, що призвело до зменшення ваги УНР до 67% у 2004 р. Подолавши період відновлення і повернення пам'яті про УНР, західний регіон зосередився на культивуванні власного і ближчого державного утворення цієї доби – ЗУНР. Примітно також, що для східного регіону при цьому характерне зростання важливості УРСР у період незалежності з 59,7% у 1994 до 65,9% у 2004 р. [471, с. 334].

Загалом Українська революція 1917–1921 рр. має відносно невеликі рейтинги позитивних оцінок (5,4%) як здобутку українського народу, що є предметом національної гордості, як і діяльність провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші – 12,9% у липні 2005 р. і 10,2% у серпні 2006 р.) [97, с. 191–192] у порівнянні з іншими подіями історії України. Це говорить про низьку зацікавленість населенням цією проблематикою і більшу увагу до інших історичних подій. На регіональному рівні найбільше пишаються здобутками діяльності М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри на Заході (27,6%), привертає увагу низький процент в Центральній (9,6%), Східній (2,9%) і Південній (5%) Україні. Загалом Українською революцією пишаються найбільше знову ж таки на Заході (9,9%), у Центрі (3,4%), на Сході (6,3%) і Півдні (2,2%) ці події не викликають гордості в населення [97, с. 192–194]. Можна простежити, що на середину 2000-х характерний загалом невисокий рівень поваги до Української революції 1917–1921 рр. в Україні загалом у порівнянні з іншими важливими для долі українців подіями. У грудні 2014 – січні 2015 р. було проведено опитування на підконтрольних Україні територіях у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні», згідно з яким Лютневу революцію та утворення УНР 49,1% опитаних сприймають позитивно, 14% негативно, 26,5% байдуже і 10,5% нічого про це не знають [373, с. 30]. Тут також привертає увагу, що проголошення Української

радянської державності у Харкові 1917 р. 45,2% опитаних також сприймають позитивно (21% негативно, 24,3% байдуже і 9,5% нічого про це не знають) [373, с. 30].

Різним є ставлення і до головних діячів революційної доби в різних регіонах. Дослідження Інституту соціології НАНУ 2001 р. було відкритим і респонденти самі могли назвати 5 імен, які на їхню думку були національними лідерами за останні 200 років. Згідно з дослідженням у список потрапили такі діячі революції: М. Грушевський з 20,8% посів 2-ге місце, поступившись Т. Шевченку, С. Петлюра з 4% посів 7-ме місце, за межу десятки потрапили В. Винниченко та Н. Махно. Примітно, що найбільше голосів за цих діячів віддало покоління віком до 30 років [477, с. 147].

У 2002 р. на основі соціологічних опитувань було складено рейтинг історичних осіб, присутніх у колективній пам'яті українського суспільства. Найбільшу кількість позитивних оцінок отримав Б. Хмельницький (83%). Серед діячів революційного періоду у рейтинг потрапили М. Грушевський (4-те місце, 58% його оцінили позитивно, 8% негативно, 16% не знали такого, а 18% вагалися з відповіддю («Важко сказати»)), В. Ленін (7-ме місце, 45% позитивних оцінок, 44% негативних, 1% не знали такого, 10% вагалися), П. Скоропадський (10-те місце, 32% позитивних оцінок, 11% негативних, 35% не знали такого, 23% вагалися) та С. Петлюра (14-те місце, 25% позитивних оцінок, 45% негативних, 9% не знали такого і 20% вагалися з відповіддю). Варто відзначити, що українські революційні діячі є абсолютними лідерами в графі «Не знаю такого», а П. Скоропадський тут набрав навіть більше голосів, ніж в інших варіантах відповідей. Водночас великий відсоток населення, від 18% у М. Грушевського до 23% у П. Скоропадського, не могли визначитися з відповіддю. Привертає увагу і великий відсоток негативних відповідей у С. Петлюри (більший лише у Й. Сталіна, М. Горбачова, Л. Кравчука та С. Бандери) і водночас найменший серед позитивних оцінок [93, с. 240]. Подібні результати опубліковані 2012 р. у таблицях згадуваної вище аналітичної доповіді О. Вишняка з питань національної пам'яті на сайті УІНП

[52]. На 2006 р. серед 15 історичних діячів М. Грушевський та П. Скоропадський були єдиними, кого понад 10% населення не знало (14,5% у М. Грушевського і 25% у П. Скоропадського). Проте, на відміну від С. Петлюри, обидва мали позитивну оцінку (+37,2 у М. Грушевського, +13,6 у П. Скоропадського і -20,8 у С. Петлюри). Усі регіони перших двох оцінювали позитивно, тоді як до С. Петлюри позитивно ставилося лише населення Заходу України. Цікаво, що В. Ленін набрав приблизно однакову кількість позитивних і негативних оцінок, і тільки 1,1% опитаних не знали цього історичного діяча.

Подібне дослідження було проведене у 2006 р. «Українським демократичним колом» і його результати були дещо іншими. 4-те місце знову ж таки посів М. Грушевський з 49% позитивних оцінок (11% його оцінили негативно, 15% не знали такого і 25% вагалися), 7-е – В. Ленін з 38% позитивних оцінок (40% негативних, 1% не знали такого, 21% вагалися), 10-е – П. Скоропадський з 29% позитивних оцінок (15% негативних, 25% не знали такого і 31% вагалися), 14-е – С. Петлюра з 21% позитивних оцінок (42% негативних, 10% не знали такого і 27% вагалися) [93, с. 44; 97, с. 77].

У цілому по Україні на 2006 р., згідно зі спільних досліджень «Українського демократичного кола» та «Юкрейніан соціолоджі сервіс» М. Грушевського позитивно оцінювали 37,2 % населення (Захід – 60,4%, Центр – 42,6%, Південний Схід – 30,5%, Донбас та Крим – 20,2%), П. Скоропадського – 13,6% (Захід – 30,6%, Центр – 14,4%, Південний Схід – 6,9%, Донбас та Крим – 4,9%), а С. Петлюру в цілому оцінювали негативно – 20,8% (і якщо 31,7% населення Заходу позитивно оцінювало Головного отамана, то 15,2% мешканців Центру, 39,6% Південного Сходу і 50,9% Донбасу і Криму оцінювали його негативно). Важко не помітити й вікові особливості ставлення до цих осіб. В основному старше покоління ставилося до них більш негативно, а молодше, особливо ті його представники, чиє свідоме дитинство проходило уже в незалежній Україні, оцінювали цих історичних діячів більш позитивно. Згідно з цим же дослідженням, 45,8% респондентів з вікової групи 18–29 років позитивно оцінювало М. Грушевського, 17,6% П. Скоропадського і 8,8% –

негативно С. Петлюру. 37,5% респондентів з вікової групи 30–54 р. ставилися позитивно до М. Грушевського, 13,9% – до П. Скоропадського і 22,3% негативно – до С. Петлюри. 33,6 % респондентів з вікової групи 55 р. і старші оцінювали позитивно М. Грушевського, 9,8% – П. Скоропадського і 27,9% – негативно С. Петлюру [52]. У масштабі держави С. Петлюра мав негативні оцінки. Аналогічно й кожна вікова група оцінювала його так само, проте молодше покоління ставилися до нього більш прихильно, ніж старше.

Проведене групою Research & Branding Group у 2009 р. дослідження показувало ставлення до історичних постатей за шкалою негативне/позитивне. Ленін набрав 57 негативних і 16 позитивних оцінок на Заході, в інших регіонах більшість оцінили його позитивно: Центр – 28/39, Південь і Схід – 16/49 і, відповідно, загалом по Україні оцінка позитивна – 29/38. С. Петлюру позитивно оцінювали тільки на Заході – 17/41, в інших регіонах ставлення таке: Центр – 30/23, Південь і Схід 51/7, загалом – 37/20. Цікаво, що і Н. Махно тільки на Заході отримав більшість позитивних оцінок – 19/31, в інших регіонах його оцінювали негативно: Центр – 30/20, Південь і Схід – 39/13, загалом – 32/19 [434, с. 227].

Відкритим також було дослідження соціологічної групи «Рейтинг», проведене 2012 р., в якому запропонували назвати трьох найвидатніших українців усіх часів. Згідно з цим дослідженням, у десятку видатних постатей українського минулого з-поміж діячів Української революції потрапив лише М. Грушевський, який з 7,7% посів 6-те місце. При цьому Захід йому віддав 10% голосів, Центр – 15%, Північ – 9%, Південь і Схід – по 5%, Донбас – 4%. Менш як 1% також набрали Н. Махно (44 місце і 0, 55%) та В. Винниченко (45-е місце і 0,5%). С. Петлюра набрав 0,35% і посів 63-тє місце. 68 місце і 0,3% – у Є. Коновальця. Це дослідження не було обмежене часовими рамками і тому в список видатних українців потрапили діячі середньовіччя і ранньомодерного часу (Ярослав Мудрий, Б. Хмельницький, І. Мазепа), а формулювання запитання дослідження дозволило вмістити у список також спортсменів, літераторів, політиків [45].

Дослідження оцінки історичних постатей у грудні 2013 – січні 2014 рр. показало, що серед осіб, яких населення сприймало найбільш позитивно, 4-те місце з 19,7% посів М. Грушевський (після Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького і Володимира Великого). На 10-му місці з 6,2% розташувався Й. Сталін, а на 13-му з 4,6% – В. Ленін [373, с. 32]. Це ж дослідження пропонувало скласти перелік осіб, до яких ставляться найбільш негативно. Після В. Януковича на 2-му місці розташувався Й. Сталін з 39,8%, на 4-му з 24,5% В. Ленін і на 16-му з 0,6% М. Грушевський [373, с. 33].

У травні 2015 р. соціологічна група «Рейтинг» у рамках проєкту «Народний Топ» склала список найвидатніших українців (не тільки історичних діячів). 12,7% і 4-те місце у топі посів М. Грушевський, на 20-му місці з 1% голосів розташувався Н. Махно, на 33-му – С. Петлюра з 0,6% [261, с. 5]. Привертає увагу, що процент позитивних оцінок, наприклад, М. Грушевського зріз з 7,7% у травні 2012 до 12,7% у квітні 2015 р. [261, с. 6], при тому вищим він був у молодшого покоління [261, с. 7]. Видатним його вважало 16% населення Заходу, 15% Центру, 19% Півночі, 7% Півдня, 8% Сходу і 8 % Донбасу [261, с. 8]. Важливо зазначити й те, що М. Грушевському віддано голос 15% україномовного населення, тоді як російськомовного – тільки 6%, двомовного – 13% [261, с. 8].

Дослідження листопада 2016 р. показало, що 72% опитаних ставилися позитивно до М. Грушевського і 8% – негативно, 26% позитивно і 45% негативно – до С. Петлюри, 22% і 25% позитивно – до Й. Сталіна і В. Леніна відповідно [172, с. 26]. Позитивно оцінювали М. Грушевського 89% мешканців Заходу, 78% Центру, 64% Півдня і 45% Сходу. С. Петлюру позитивно оцінювали 50% жителів Заходу, 26% – Центру, 11% – Півдня і 10% – Сходу [172, с. 31].

Регіональні відмінності у сприйнятті радянського минулого наочно показує ставлення населення до так званої Жовтневої революції – чи не найбільшого свята Радянського Союзу. Дослідження «Юкрєніан соціолоджі сервіс» та «Українського демократичного кола» 2006 р. показало, що Жовтневу

революцію 13,4% опитаних оцінювали дуже позитивно, 28,8% скоріше позитивно, 20,4% скоріше негативно, 12,6% дуже негативно і 24,8% вагалися з відповіддю [52]. Центр Разумкова 2009 р. провів опитування, яке показало, що 14,2% населення Сходу і 18,9% Півдня вважали його найбільшим святом, натомість серед населення Заходу лише 0,5% погоджувалися з такою думкою. Для Заходу ця дата є днем пам'яті жертв комуністичних репресій (18% проти 1,3% Півдня і 6,2% Сходу) [624]. Загалом відповідно до цього дослідження для населення України 7 листопада є звичайним днем (51%). Це число, у порівнянні з попереднім дослідженням 2002 р., коли за відповідне твердження проголосувало 38,6%, зросло. Таким чином, зменшилася кількість тих, хто вважав 7 листопада великим святом – з 16,3% до 9,9%. Незмінною залишилася тільки кількість прихильників тлумачення цього дня як дня пам'яті комуністичних репресій – на рівні 7,3–7,4% [622]. Зауважимо також, що молоде покоління більш критично оцінювало Жовтневу революцію [623].

Згідно з дослідженням групових ідентичностей Львова та Донецька, яке здійснила Вікторія Середа, можна помітити, що 30% населення Донецька на 2004 р. святкували річницю Жовтневої революції, проте все ж більш пошанованим тут був День перемоги. У Львові традиційним святом був день проголошення ЗУНР, а революційні події 1917 р. тут сприймали як негативні [448, с. 31–32]. Цікаво також, що в рейтингу осіб, які позитивно вплинули на історію України, жителі Донецька і Львова згадали М. Грушевського: донеччани йому відвели 5-те місце з 9,1% голосів, а львів'яни – 3-тє місце з 17% голосів. В. Ленін же потрапив також у цей список від донеччан (8-ме місце і 4,1% голосів), тоді як львів'яни його віднесли до списку персонажів, які негативно вплинули на історію України (4-те місце і 9,3% голосів) [448, с. 35].

Такі дані соціологічних досліджень демонструють насамперед те, що Українська революція впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. була маловідомою сторінкою української історії у порівнянні з іншими періодами, а історичні персонажі революційної доби для опитаних є лідерами у графі «не знаю такого». Помітний також невисокий інтерес до Української революції

українського суспільства. Це з одного боку створювало труднощі у проведенні політики пам'яті, адже доводилося практично формувати уявлення про ті історичні події з чистого листа і говорити про невідомих широкому загалу постатей. З іншого боку, Визвольні змагання мали широкий не використаний пам'яттєвий потенціал. Дослідження показали зростання інтересу до революції серед населення і сприйняття її як важливої сторінки української історії, що було наслідком політики пам'яті уже незалежної України.

Важливо також підкреслити й регіональні відмінності у сприйнятті українським суспільством історичних постатей. Тут Захід контрастував з рештою України. Впадає в очі, що єдиним діячем якого більш-менш однаково сприймали в різних регіонах України, був і залишається М. Грушевський. Менш однозначно, але також загалом позитивно сприймали П. Скоропадського (примітно також, що водночас він посідав «лідерські позиції» у графі «не знаю такого» у більшості соціологічних досліджень), а С. Петлюра – постать, яка викликала полярні оцінки: населення Заходу його сприймало позитивно, а решта регіонів – негативно. Значні регіональні відмінності були характерними і для сприйняття В. Леніна та Жовтневої революції. Проте з плином часу оцінки щодо жовтневого перевороту і його лідера ставали все більш критичними. Досить помітні ці зміни у молодшого покоління, яке не зазнало впливу радянської тоталітарної системи й свідоме життя провело уже в період незалежності.

Отже, впродовж 1991–2017 рр. зберігалася регіональна роздвоєність історичної свідомості українського суспільства. Одна його частина значною мірою дотримувалася поглядів, закладених в СРСР, а інша трималася антирадянського і національного бачення минулого. Привертає увагу значна кількість тих, хто жалкує за радянською імперією на Сході та Півдні (тут таких практично вдвічі більше, ніж на Заході). При чому радянська історична ідентичність стабільно тримала свої позиції до 2004 р. Потім кількість її носіїв почала швидко зменшуватися. Це швидше за все пов'язано з політикою пам'яті В. Ющенка та природною зміною поколінь. Варто відзначити пам'яттєву

амбівалентність жителів східного та південного регіонів України: і утворення УНР, і проголошення УРСР оцінювалося ними позитивно і в обох випадках такі оцінки з часом посилювалися.

2.2. Мінливості меморіальної політики державної влади

Українська революція у державній політиці пам'яті не могла бути відірваною від загальних її тенденцій, динаміки, на неї впливали ті ж самі чинники. Виходячи з міркувань методології дослідження, потребує вирішення питання розвитку і змін політики пам'яті в цілому.

Напередодні 1991 р. вже було закладено чималу базу для актуалізації знань про події 1917–1921 рр. Перебудовчі процеси спонукали до пошуку відповідей на актуальні питання революції. Було розпочато кампанію з ліквідації «білих плям» історії, а самі історичні питання потрапили в центр уваги політиків. Окремі досягнення щодо відновлення пам'яті про події Визвольних змагань сприяли поширенню громадського і наукового інтересу до тих подій, відновленню забутого і поверненню втраченого попередніми поколіннями сегменту пам'яті про українську боротьбу і державність, відбувався процес так званого «активного пригадування» [631, с. 97–106] у національній пам'яті.

Окрім культурницької роботи з відновлення пам'яті про Визвольні змагання, набирала обертів політична діяльність, оперта на ідею відродження УНР. Такі ідеї знаходили свою підтримку в середовищі українських дисидентів. Саме з ними налагоджували контакти представники екзильного уряду УНР. Левко Лук'яненко, наприклад, був представником Державного центру (далі – ДЦ) УНР в Україні й досліджував питання підтримки населенням ідеї відновлення незалежності УНР [301, с. 6]. Ця ідея увійшла до програмних документів і заходів Української національної партії [581, с. 29], Української народно-демократичної партії [278, с. 569], а Українська міжпартійна асамблея робила символічні відновлення громадянства УНР. До 22 грудня 1990 р. громадянство УНР було «надано» 2,5 млн. українців, які проживали у 23 областях ще радянської України.

Знання про Визвольні змагання поширював також Народний рух України. Хоч у його програмних документах не наголошувалося на подіях 1917–

1921 рр., але організовані ним заходи мали прямий стосунок до цього періоду. Завданню піднесення національної свідомості українців служила організація Живого ланцюга 21 січня 1990 р., який об'єднав Львів і Київ (хоча кінцевим пунктом мав стати Харків). Цю акцію присвятили Акту Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. Відбулися також перші акції зі вшанування пам'яті героїв бою під Крутами. Так 1990 р. на місці бою студентського куреня з більшовицькими військами під Крутами львівські й київські студенти встановили березовий хрест. У січні 1991 р. такий же хрест з вінком встановили вдруге, а 29 січня 1991 р. його освятили в присутності громадськості майже всіх областей України та відправили панахиду за полеглими героями. Важливими були акції в Західній Україні, проведені опозиційними до влади організаціями, спрямовані на відновлення пам'яті про ЗУНР [285, с. 157–163].

Водночас закономірно, що на початку 1991 р. радянська держава все ще пропагувала радянський історичний канон. Наприклад, 22 квітня 1991 р. відбувалися урочистості з нагоди 121-ї річниці від дня народження В. Леніна [124, с. 3]. На той час відхід від радянської версії історичного минулого тільки розпочинався, проте були створені умови для формування принципово нового уявлення про нього. Показовим тут є відзначення першої річниці проголошення Декларації про державний суверенітет України (згідно з Законом від 18 червня 1991 р. це День незалежності України [142]). Саме тоді на офіційному рівні у виступі Л. Кравчука було вперше згадано про УНР і ЗУНР як про важливі сторінки у національно-державному будівництві. Водночас він віддав шану В. Леніну і відзначив важливість «Жовтня» для української історії [120, с. 3].

В цей же період також відбувався й процес політичної реабілітації М. Грушевського. З 1936 р. його праць не видавали. Перша спроба реабілітації була здійснена 1966 р., коли були надруковані статті Івана Бойка і Євгена Кирилюка [20, с. 3–4] та Федора Шевченка [610, с. 13–31] з нагоди 100-річчя з дня народження вченого. Проте ці процеси були ініційовані й контрольовані владою комуністичної України. А у 1970-ті – середині 1980-х його знову заборонено згадувати без лайливих епітетів. З 1988 р. національно-свідома

інтелігенція порушила питання символічної реабілітації М. Грушевського [457, с. 1], тоді ж з'явилися і перші несанкціоновані статті про нього [607, с. 3]. Варто зазначити, що засоби масової інформації з національно-демократичного табору доволі часто писали про «білі плями» історії та її «забуті імена». За кількістю подібних публікацій на межі 1980–1990-х рр. тема Визвольних змагань посідала 2-ге місце (120 публікацій у 1989–1991 рр.) і поступалася лише радянському періоду. Левову частку публікацій складали матеріали про М. Грушевського та В. Винниченка (понад 60 публікацій) [472, с. 37]. Про М. Грушевського писали і в фаховому УІЖі. 1988 р. П. Сохань на засіданні круглого столу редакції УІЖу та Інституту історії АН УРСР порушив питання щодо публікації творів дореволюційних авторів, у тому числі М. Грушевського [122, с. 105]. У цей час на сторінках УІЖу публікували матеріали й про інших учасників революції. Показово, що про В. Винниченка писали у рубриці «Історія в особах» [600, с. 82–91], тоді як про С. Петлюру – «Антигерої вітчизняної історії» [601, с. 107–119].

З іншого боку, історики, які відображали офіційну позицію держави щодо особи М. Грушевського і його творчості, відкидали будь-які спроби його суспільно-політичної реабілітації [191, с. 186–199], хоча і визнавали цінність матеріалів його праць і навіть пропонували їх перевидавати. Керівництво УРСР на той момент критично ставилося до спроб переоцінки наукової та політичної діяльності М. Грушевського і надалі бачило в ньому буржуазного історика з націоналістичними позиціями [615, с. 3]. На спроби реабілітації М. Грушевського відреагував навіть В. Щербицький на засіданні пленуму ЦК КПУ у жовтні 1988 р. У своїй доповіді на цьому партійному заході він звинуватив вчених-нонконформістів в однобічному висвітленні фактів його наукової й політичної діяльності, спробах виправдати націоналістичні позиції М. Грушевського. За свідченнями Сергія Білоконя, виступ В. Щербицького і статті партійних істориків мали свій вплив: так «Літературна Україна» побоялася друкувати схвальні відгуки на статтю С. Білоконя про

М. Грушевського, надрукованій у липні 1988 р. у тій же газеті, які надійшли до них в редакцію (зокрема і статтю академіка Дмитра Ліхачова) [191, с. 189].

Все ж 1991 р. КДБ закриття справу М. Грушевського через відсутність складу злочину [300, с. 89]. З ініціативи Українського Історичного Товариства у серпні 1990 р. під час I Конгресу Міжнародної асоціації українців у Києві 1991-й рік було проголошено роком вченого в діаспорі й Україні [46, с. 11–15]. Залучення провідних інституцій до розгляду питання про діяльність М. Грушевського демонструвало серед іншого бажання республіканської влади тримати під контролем ці процеси. 5 червня 1991 р. Президією Академії наук Української РСР було прийнято постанову «Про відзначення 125-річчя від дня народження академіка М. С. Грушевського» [242, с. 450], яка передбачала створення для Кабміну плану заходів з відзначення ювілею, проведення у вересні 1991 р. загальних зборів Академії наук УРСР, запрошення іноземних учених до урочистостей. Нею ж була затверджена програма заходів: окрім згаданих ювілейних зборів, проведення конференції та наукових читань, вона передбачала відкриття у листопаді 1991 р. у Львові пам'ятника вченому, меморіальних дощок на будинках, де він працював у Києві і Львові, випуск пам'ятної медалі, організацію виставок документів та літератури, присвоєння одній з вулиць Києва імені М. Грушевського [242, с. 452–453].

Проголошення незалежності, проведення грудневого референдуму й обрання Л. Кравчука Президентом країни змінили умови проведення історичної політики. За два з половиною роки президентства колишній радянський урядовець не проводив виразної і послідовної політики пам'яті. Та й загалом цей напрям гуманітарної сфери не був визначальним для молодого держави. На провідні ролі вийшли насамперед економічні проблеми. Зокрема, кількість його меморіальних указів і розпоряджень не була великою. Проте було кілька таких, які показували загальне її спрямування. На розрив з радянською системою історичних координат були спрямовані розпорядження, присвячені вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. [550], депортованих народів Криму [553], особиста участь у заходах присвячених Голодомору (9–10

вересня 1993 р. у конференції у Києві, проголошення хвилини скорботи 11 вересня 1993 р.), вечорі-реквіємі зі вшанування пам'яті депортованих кримських татар 18 травня 1994 р. Л. Кравчук також видав доручення, спрямоване на очищення символічного простору від символів і атрибутики СРСР і УРСР до 1.08.1993 р. [99, с. 74]. Це був чи не єдиний декомунізаційний акт першого Президента, згідно з яким органи влади мали «до 1.08.1993 року завершити ліквідацію символів і атрибутики неіснуючих СРСР та УРСР» [99, с. 74].

Важливим складником історичної політики Л. Кравчука було козацтво. Зокрема, він видав розпорядження про відзначення 400-річчя Б. Хмельницького [421], ще як Голова ВРУ Л. Кравчук брав участь в урочистостях з нагоди 340-річчя битви під Берестечком, під час його президентства почалася реабілітація І. Мазепи, підготовка до відкриття його пам'ятника в с. Мазепинці на Київщині (Л. Кравчук його навіть відкрив 6 листопада 1994 р., але вже не будиши Президентом). Важливими постатями його історичної політики були культурні діячі (указ про відзначення 225-річчя І. Котляревського [420], участь у благодійному заході з нагоди 179-річчя Т. Шевченка та у святковому вечорі з нагоди ювілею Т. Шевченка, ще як Голова ВРУ він брав участь в урочистостях з нагоди перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі). Проте загалом в радянських інтонаціях звучав указ «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників» [526] 1993 р. (на радянські «ноти» в інтерпретації і термінології можна натрапити практично в кожному нормативному акті, який стосувався подій німецько-радянської війни, аж до прийняття декомунізаційного пакета законів). Цікаво, що роком раніше Президент видав розпорядження «Про відзначення 47-ї річниці перемоги над фашизмом», в якому нема згадки про «Велику Вітчизняну війну», а серед заходів передбачено провести урочисті збори й концерт 8 травня та покладання квітів на Могилу Невідомого солдата 9 травня [422]. Вшануванню давнього минулого присвячені розпорядження Л. Кравчука з нагоди ювілеїв міст Галича [419] і Теробовлі [423].

Апеляцію до Визвольних змагань в його історичній політиці визначали завдання з одного боку підважувати радянський історичний канон, підтверджувати українську державотворчу традицію, а з іншого – легітимізувати нову владу, бути символічним засобом розриву її представників з радянським минулим. Показовою у цьому сенсі була церемонія, коли Л. Кравчук як перший Президент України приймав символи української державності з рук останнього Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка у серпні 1992 р. Це був символічний акт підтвердження державницької традиції й наслідування влади від УНР.

Цікаво, що М. Плав'юк пропонував Л. Кравчуку провести цю акцію 22 січня 1992 р. і присвятити її річниці проголошення Четвертого Універсалу. Проте Президент відмовився, оскільки «Україна ще не готова до того» [302]. Наступною пропозицією Президента в екзилі було 17 березня – день річниці створення Української Центральної Ради. Її теж було відхилено, оскільки тодішня українська центральна влада сумнівалась, що гетьманська еміграція і прибічники меморіалізації Акту про відновлення незалежності 30 червня 1941 р. схвалять таку акцію. Тут Леонід Макарович виявив тверду позицію і зазначив, що якщо інші представники діаспори «до цього не долучаться, то народ України їх просто забуде» [302]. Іншим каменем спотикання була згадка про С. Петлюру. Радник Президента Л. Кравчука Іван Тимченко, організовуючи передачу символів української державності, радив М. Плав'юку вилучити з тексту промови ім'я Головного отамана [302]. Та й сама ідея проведення такої акції на той момент була настільки різною, що навіть породила чутки про начебто рекомендації прем'єр-міністра Вітольда Фокіна Леоніду Макаровичу не брати участі в ній.

Зазначимо також, що коли Центральна виборча комісія вручала кандидатські посвідчення 10 жовтня 1991 р. (на вибори Президента під час грудневого референдуму 1991 р.), тоді ще Голова ВРУ Л. Кравчук на прес-конференції заявив, що не підтримує ідею відновлення державності УНР, оскільки до її складу входили не всі історичні українські землі [292, с. 2].

Натомість 3 грудня 1991 р. М. Плав'юк у вітальному листі до Л. Кравчука з нагоди проведення референдуму заявив, що результат референдуму підтверджує державотворчу українську традицію від прийняття Четвертого Універсалу, проголошення Акта Злуки і незалежності 24 серпня 1991 р. Він також схвально поставився до відзначення 125-річчя М. Грушевського. На його думку, з відновленням повної незалежності України закінчився мандат, який йому дав Трудовий Конгрес, діяти від імені українського народу, відтак він виявив бажання передати цей мандат новій легітимній українській владі [221].

Зазначимо, що не всі укази були ініціативою Президента, його адміністрації чи ВРУ. Навіть у самих нормативних актах звучить теза про підтримку ініціатив громадськості в Україні та закордоном. Такими, наприклад, були розпорядження Президента «Про урочистий вечір, присвячений 75-й річниці Четвертого Універсалу Центральної Ради» [429], постанова ВРУ «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 років» [350]. Важливість для влади підтримувати ініціативи суспільства виявлялася не тільки у виданні нормативних актів, а й в особистій участі Президента у меморіальних заходах: 20 березня 1992 р. у «Голосі України» від імені Президента опубліковано звернення до молодіжних організацій, у якому він повідомляв, що через велику завантаженість не міг взяти участь в урочистому вечорі, присвяченому 75-й річниці створення Центральної Ради. В цьому ж зверненні він зазначав, що «діяльність Центральної Ради повинна бути важливим уроком для всіх, хто опановує сьогодні непросте мистецтво державотворення» [592, с. 3].

Натомість Л. Кравчук брав участь у відкритті пам'ятника М. Грушевському у Львові 1994 р. Зазначимо, що Леонід Макарович у період незалежності відмовився долучитися до формування міфу про «першопрезиденство» Грушевського. Згідно зі свідченнями керівника Міжнародного благодійного фонду М. Грушевського Леоніда Решодька, є підстави вважати, що сам Л. Кравчук себе вважав першим українським Президентом. Коли йому вручили медаль із зображенням М. Грушевського і

надписом «Перший Президент України. Обраний Центральною Радою 29 квітня 1918 р.», то Л. Кравчук сказав: «Я розумію, що Грушевський перший Президент, але ж і я не другий» [375]. Пізніше цю медаль переробили і на другій її стороні вигравіювали зображення Л. Кравчука з написом «Перший Президент України. Всенародно обраний 1 грудня 1991 р.» [375]. Сам Л. Кравчук залишив з цього приводу цікаві думки: він вважав, що культивування пам'яті про М. Грушевського було зумовлене бажанням «стерти уявлення про Кравчука як політичного та громадського діяча, як історичну постать» [204, с. 263].

Особливістю української політичної еліти, яка позначалася на державній політиці пам'яті, була присутність у ній довгий час представників радянської номенклатури. У зв'язку з цим Стефан Требст зараховує Україну до тих східноєвропейських країн, де тривалий час точаться дискусії щодо інтерпретації комуністичного минулого, а питання історичної пам'яті є полем битви між посткомуністами та націонал-лібералами [439, с. 162]. Зауважимо, що колишні опоненти націонал-комуністи й рухівці наприкінці перебудови об'єдналися для «національного звільнення і державотворення» [7, с. 11], але кожен мав власну вигоду з такого союзу (влада для рухівців і легітимізація націонал-комуністів). Закономірно, що наявність меморіальних акторів з протилежною ідеологічною платформою унеможливлювала проведення виразної політики пам'яті. На думку Миколи Рябчука, політика пам'яті перших років незалежності повинна була бути двоїстою власне через гібридний компроміс націонал-демократів і суверен-комуністів [439, с. 167]. Важливо й те, що КПУ після свого відновлення у 1993 р. не відійшла на маргінеси політичного життя. У результаті виборів 1994 р. вона отримала найбільшу кількість голосів у Парламенті й разом з іншими симпатиками лівих ідей створила коаліцію (у той час як представництво націонал-демократичних сил на кожних наступних виборах скорочувалося). Партія була достатньо сильною (свої позиції почала помітно втрачати вже в XXI столітті) для ведення власної політики пам'яті, до того ж сфера «ідеології» по традиції з радянських часів

була пріоритетною у її діяльності. І якщо більшість політичних сил і Президенти не мали чіткої ідеологічної позиції, то КПУ вирізнялася послідовним відстоюванням «радянського» наративу. На думку Оксани Шевель, до Помаранчевої революції партія влади складалася з аморфних центристів без чіткої ідеології, які балансували між лівими й правими [649, с. 146–167]. Останніх влада використовувала для власної легітимізації, відтак і не відбулося революційного переходу від доби комунізму до доби незалежності, а старі еліти втримали своє панівне становище.

Л. Кучма задля зміцнення особистої влади намагався поєднати у своїй політиці пам'яті як старі радянські компоненти (показовими тут є укази, присвячені «возз'єднанню» українських земель 1939 р., з нагоди річниць «визволення України від фашистських загарбників» чи «перемоги у Великій Вітчизняній війні», «возз'єднання Закарпаття з Україною 1944 р.», Дня партизанської слави, 350-річчя Переяславської ради, 60-річчя «Молодої гвардії», 150-річчя Кримської війни), так і нові національні (укази, присвячені жертвам політичних репресій, похованих у Биківні, жертвам Голодомору, О. Довженку, О. Гончару, спорудженню Монумента Незалежності, відзначенню річниць Незалежності й проголошенню Декларації про державний суверенітет) [61, с. 359–360].

Для збереження політичної та економічної стабільності Л. Кучма уникав контроверсійних історичних тем. Оцінюючи історичні виступи другого Президента, Вікторія Середа дійшла висновку, що він використовував «ефект національної амнезії» і конструював таку модель історичного минулого, яка б могла об'єднати націю через відмову від ідеологічних крайнощів – як лівих (комунізм), так і правих (етнічний націоналізм). Елементом цієї стратегії було замовчування конфліктних і контроверсійних подій [447, с. 193–194]. Показовою тут є, наприклад, програма передвиборчої агітації Л. Кучми у 1999 р. Кандидат на другий президентський термін створив новий пантеон національних героїв, в якому поєднав поруч з гетьманом П. Сагайдачним радянського маршала П. Рибалко, а революційний діяч Н. Махно був

зображений поруч із княгинею Ольгою [92, с. 67]. Поєднання здавалося б не поєднаних логічно та історично діячів на передвиборчому плакаті «Знай наших» було свого роду фірмовим стилем історичної політики та способом формування пам'яті про спільне минуле Л. Кучми [92, с. 67].

В офіційних виступах Л. Кучма часто звертався до таких подій, як проголошення УНР і День Соборності (7,9% усіх звернень до історії). З такою ж частотою він згадував День Незалежності, День Конституції і День пам'яті про Голодомор. Лише Другу світову війну в офіційних виступах Л. Кучма згадував частіше – 31,6% [447, с. 196]. Леонід Данилович в основному називав тих постатей, діяльність яких не замовчували в радянський період. Лише М. Грушевський становив виняток, адже «культ Грушевського» як першого Президента України був засобом легітимації інституту президентства в цілому [447, с. 199]. Цей міф влада активно популяризувала [96, с. 6]. Л. Кучма загалом високо оцінював діяльність М. Грушевського, називаючи його «фактично першим президентом України» [216, с. 45], батьком української незалежності. Символічна данина шани М. Грушевському в контексті президентства була забезпечена затвердженням Л. Кучмою указом «Про Державний Протокол та Церемоніал України» [542], відповідно до якого у переліку заходів з нагоди інавгурації Президента України передбачалося покладання квітів до пам'ятників князю Володимиру, Т. Шевченку та М. Грушевському.

Проте варто відзначити, що з кінця 1990-х рр. самі політики долучилися до руйнування цього міфу. Наприклад, вже в промовах з нагоди відкриття пам'ятника вченому 1 грудня 1998 р. жодного разу не згадали про президентство Грушевського. Олександр Омельченко говорив про велич державних, громадських, наукових діянь видатного історика, тоді як Леонід Кучма назвав його однією з найвеличніших постатей української історії й зауважив, що українці мають самовіддано працювати для утвердження ідеалів демократичної держави, які плекав М. Грушевський [35, с. 1–2]. За свідченнями згадуваного уже Леоніда Решодька, навколо пам'ятника М. Грушевському точилася боротьба щодо напису на стелі: мер Києва О. Омельченко наказав

змінити текст, запропонований Інститутом історії України НАН, вилучивши з нього згадку про «першопрезидентство» М. Грушевського, а також епітет «великий» [375]. Примітно також, що в президентському указі початку 1998 р. «Про раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського» [574] останнього названо першим Президентом, тоді як в постанові КМУ 1995 р. «Про спорудження в Києві пам'ятника М. С. Грушевському» [344] такої згадки нема. Варто також відзначити, що у пошануванні М. Грушевського робили акцент на тому, що він був визначним науковцем і творцем «Історії України-Руси». Важливість для влади цієї особистості підтверджує і створення згадуваної Ради з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського [231, с. 25].

Під час виступу з нагоди відкриття Монумена Незалежності 2001 р. Президент також згадав М. Грушевського, але уже не як «першого Президента», а як найвеличнішу постать і духовного батька нації разом із князем Володимиром і Т. Шевченком [50, с. 3]. У своїй відомій праці Л. Кучма розкрив власне ставлення до концепції «першопрезидентства» М. Грушевського: «Накладаючи сітку посад у керівництві сьогоденної України на державний устрій УНР, бачимо, що як голова Центральної Ради Грушевський був фактичним президентом республіки з листопада 1917 року» [216, с. 498]. У новому тисячолітті пошанування пам'яті М. Грушевського було не таким активним, як наприкінці ХХ ст. Аналіз заходів, пов'язаних з його іменем, показує, що основна їх маса припала якраз на 1990-ті роки, тоді як у 2000-х його так не культивували (з 13 документів, виданих центральними органами влади до 2013 р., тих, які стосувалися пам'яті про М. Грушевського, на період 2000-х припадає тільки 4 [256, с. 123]).

Водночас для Л. Кучми, який хотів бути «своїм» у кожному регіоні, була характерною регіоналізація історичної політики (або ж її багатовекторність, як характеризують і його зовнішню політику). Одночасно зі святкуванням ювілею ЗУНР у Львові відбувалися урочистості за участю Президента у тоді ще Дніпропетровську, присвячені В. Щербицькому [312, с. 24] (на його честь з

нагоди ювілею 2003 р. місцева влада назвала вулицю у цьому ж місті [482]). Виступ Л. Кучми 1 листопада 1998 р. у Львові з нагоди святкування 80-ї річниці ЗУНР не транслювали на всій території України [435, с. 136; 654, с. 681, 693]. При цьому у згаданому виступі Президент високо оцінив роль ЗУНР в українській історії. Так у доповіді, виголошеній тоді у Львові, він зауважив: «Взявши на себе відповідальність за долю державності на своїй території, провідники ЗУНР будили й загальноукраїнську політичну свідомість, відстоювали право всього українського народу на самовизначення і політичну незалежність. Великою їх історичною заслугою є те, що все це не залишилося на рівні гасел і декларацій. Тут, на заході України, народилася ідея об'єднання з Українською Народною Республікою, проголошеною у Києві» [90, с. 379–380]. Андрій Портнов вважає, що подібні ініціативи регіональних святкувань походили з центру і лише реалізовувалися на місцях [312, с. 44].

Важливим чинником, що впливав на політику пам'яті, завжди були вибори. Олександр Гриценко звернув увагу, що напередодні парламентських виборів 2002 р. в указах Президента 5 разів обставиною їх прийняття була озвучена ініціатива виборчого блоку «За єдину Україну», яку Л. Кучма підтримував [99, с. 57, 71]. Це була свого роду реклама політичної сили й передвиборча агітація. Автор припускає, що як протидію соціалістам і руху «Україна без Кучми», було прийняття указу «Питання щодо використання державних символів України» 2001 р. [99, с. 75], який зобов'язував регіональні державні адміністрації під час реконструкції будівель забезпечили ліквідацію символів СРСР, радянських республік, КПРС, окрім випадків, коли ці зображення вміщені в перелік пам'яток історії та культури [503]. Л. Кучма приймав рішення про прийняття нормативно-правового акту з метою збільшити власний електорат чи домогтися підтримки конкретної політичної партії. Саме за таких умов появилася нова комеморативна дата в цей час – 22 січня. У 1999 р. він започаткував на державному рівні відзначати День Соборності згідно з указом «Про День соборності України» [540]. 2002 р. він видав окремий указ про відзначення у цей рік Дня Соборності [424].

22 січня 1999 р. у Національному оперному театрі відбулися перші урочистості, на яких віцепрем'єр України академік Валерій Смолій оприлюднив згаданий указ Л. Кучми та виголосив доповідь [453, с. 21]. Відзначення річниць проголошення Акта Злуки більшого чи меншого масштабу відбувалося щорічно за участю громадських організацій і політичних партій, тож своїм указом Л. Кучма лише узаконив уже наявну комеморативну традицію. До того ж він був виданий напередодні президентських виборів, де одним з його конкурентів був Петро Симоненко, і це було спробою залучити на свій бік електорат, що не підтримував комуністичні ідеї. Проте Л. Кучма особисто не брав участі в урочистостях з нагоди Дня Соборності у перші роки після його прийняття.

Варто зауважити, що громадськість неодноразово зверталася до влади з пропозицією щодо проголошення 22 січня державним святом. Наприклад, 1997 р. таку резолюцію прийняли в Черкасах: на урочистих зборах з нагоди відзначення Дня Соборності у Черкаському обласному краєзнавчому музеї за участю представників політичних партій, громадських, культурологічних і політичних організацій присутні звернулися до ВРУ з проханням підтримати згадану пропозицію щодо 22 січня [110, с. 8]. Л. Кучма начебто підтримував ініціативу святкування Дня Незалежності 22 січня (це і день проголошення Четвертого Універсалу): «Цей день подвійно символічний, тому що рік по тому, день у день, було проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Ця дата нагадувала б нам, що не Сталін з'єднав нас в одну державу (та ще, як натякають деякі, штучно), що українці одного разу, хай і ненадовго, але зробили своєю волею і своїм героїчним зусиллям. Цей день, день Злуки, з не меншою підставою можна було б назвати Днем незалежності України» [216, с. 418], – зауважував Леонід Данилович. Апелював він і до конституційної спадковості: «До 1991 року для нас не була закрита можливість підтвердити конституцію Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року. Нехай ця конституція не надто відповідала реаліям 1991 року, нехай її відразу ж довелося б виправляти і доповнювати,

однак такий акт забезпечив би нам спадкоємність від видатних українських державників початку ХХ століття, нас ніхто б не обвинувачував, справедливо чи ні, у тім, що ми копіюємо Росію» [216, с. 490–491].

Подібну до започаткування відзначення Дня Соборності історію має й розпорядження «Про вшанування пам'яті героїв Крут» [425]: щороку 29–31 січня відбувалися акції за участю громадськості як поруч зі станцією Крути на Чернігівщині, так і в столиці України. Л. Кучма першим на державному рівні вшанував пам'ять учасників бою, піднісши наявну вже комеморативну традицію на новий рівень у 2003 р. Це, а також порушення на міжнародному рівні визнання Голодомору актом геноциду у 2003 р., на нашу думку, було спробою отримати підтримку національно-демократичного електорату після антикучмівських акцій та протестів у 2000–2002 рр.

При цьому помітно, що напередодні президентських виборів 1994 р. кандидат Л. Кучма досить активно маніпулював питаннями гуманітарної політики («націоналізаторський» її курс, мовне питання) для дискредитації Л. Кравчука і його періоду президентства, але після перемоги не виконував обіцянки у цій сфері, які він дав населенню східного і південного регіонів. Антикомуністичною риторикою була наповнена і передвиборча кампанія 1999 р., коли його основним конкурентом був П. Симоненко, але і після цієї перемоги не було помітно ніяких помітних кроків з декомунізації.

На противагу згаданим вище указам були видані їхні «прорадянські» аналоги: наприклад, попри щорічні вимоги громадськості про відзначення 29 січня Дня захисника України та прийняття нормативно-правового акту з метою вшанування пам'яті крутянців, 1999 р. Л. Кучма встановив День захисника Вітчизни, який треба було відзначати 23 лютого [538]. Ідея соборності і єдності України, проголошена в указах Президента, присвячених Акту Злуки, підважувалася ідеєю об'єднання українських земель у радянську добу, що цілком відповідало радянському канону (особливо якщо йдеться про «золотий вересень» 1939 р., меншою мірою про приєднання Закарпаття під час Другої світової [587, с. 412; 588, с. 64]). Умовно Президент повернув і 7

листопада – як «день соціальної гармонії»: міркуючи над дискусіями щодо відзначення 80-річчя «Жовтневої революції», Л. Кучма підкреслив, що законодавче закріплення цієї дати як дня взаєморозуміння і примирення було б показником цивілізованості держави [215, с. 275–276]. Варто зазначити, що 7 і 8 жовтня як дні річниць «Великої Жовтневої соціалістичної революції» перестали бути вихідними згідно з законодавством тільки 2000 р. [131]. Характерним у цей час було й видання одночасно ідеологічно протилежних указів: указ про відзначення 85-річчя створення УЦР прийняли через два тижні після прийняття указу, присвяченого «Молодій гвардії» – організації радянських підпільників часів Другої світової війни.

Регіоналізація політики пам'яті та її активізація напередодні виборчих кампаній, її свідомо багатовекторність у виборі тем (інколи ідеологічно протилежного спрямування) є свідченням того, що Л. Кучма хотів здобути підтримку у максимально більшій кількості населення. Тому він уникав оцінок історичних постатей та подій, намагався оминати контроверсійні теми. Стратегічною метою такої політики було досягнення політичної стабільності. Дослідники зауважують, що Президент наче зайняв раціональну прагматичну позицію поміж комуністичним і націоналістичним таборами [203, с. 468].

Також Л. Кучма започаткував політику порозуміння щодо важких сторінок спільної з Польщею історії. На його каденцію припадає фактично відновлення «Цвинтаря львівських орлят», який, проте, в цей час відкрити не вдалося. Навколо цвинтаря відбувалося протиборство між польською стороною, українською центральною владою і львівською місцевою. Зауважимо, що 2002 р. Л. Кучма не зміг переконати останню погодитися на відкриття Кладовища. Ініційований польською стороною напис «Невідомим солдатам, що героїчно загинули в боротьбі за Польщу в 1918–1920 роках», що мав увінчати відновлений Цвинтар орлят, відхилила Львівська міська рада і він спричинив у лютому 2002 р. помітну напругу в міждержавних відносинах [190]. Ці події відбувалися на тлі політичних дебатів щодо польсько-українського протистояння 1943 р., не вирішеності питання про УПА. Серед інших акцій

міждержавних меморіалізацій за участю перших осіб України й Польщі варто згадати Спільну заяву «До порозуміння і єднання» 1997 р., відкриття у 2000 р. у Польщі Леонідом Кучмою та Александром Кваснівським меморіалу на українському військовому кладовищі, вшанування пам'яті жертв «Волинської трагедії» 1943 р. та заклик до примирення у Павлівці 2003 р.

На політику пам'яті В. Ющенко впливав постреволуційний розлам суспільства. Нова влада поставила собі за мету об'єднати українське суспільство, у тому числі й за допомогою формування історичної свідомості у населення, мобілізації ресурсів нації для її консолідації [586, с. 19–58]. Саме тому у цей період політика пам'яті стає на стільки інтенсивною і важливою для державних органів. Президент неодноразово наголошував на важливості відновлення історичної пам'яті, об'єднанні суспільства, порівнював гуманітарну політику в цій сфері з безпековою політикою [104]. В. Ющенко неодноразово наголошував на унікальності нашої історії та важливості її збереження, донесення інформації до широкого загалу, відновлення історичної правди [474; 621]. Для цього 2005 р. при Президентові створили Національну раду з питань культури і духовності як консультативно-дорадчий орган, серед завдань якого було «сприяння відродженню самобутності українського народу як важливого фактора утвердження єдності та міжнаціональної злагоди в суспільстві» [560]. Окремим указом Президент затвердив і Положення про Раду [562]. Варто зауважити, що як мінімум десять президентських указів з політики пам'яті ініціювала ця рада. До того ж на законодавчому рівні закріпили, що одним з пріоритетних завдань Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади є «забезпечення збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» [560].

З приходом до влади В. Ющенко українська влада істотно змінила розуміння історичного минулого. Перш за все помітний більш чіткий відхід від радянського нарративу. Наприклад, популярну у його попередника тему «Великої Вітчизняної війни» В. Ющенко відзначив 11 указами, на один указ більше було видано з приводу конкуруючої з нею теми про український

визвольний рух середини ХХ століття, у два рази більше указів, ніж з питань «Великої Вітчизняної війни», присвячено темі Голодомору 1932–1933 рр. Та й «радянські» постаті, яким присвячено відповідні укази, в основному були або науковцями чи культурними діячами (Л. Юзьков, Г. Кочур, М. Боголюбов), або постатями, обділеними увагою у радянський час і які не спричинилися до будь-якого терору, утисків чи боротьби з національним визвольним рухом (І. Кожедуб, О. Берест, К. Дерев'янка). Проте про цілковитий відхід від радянського канону говорити не доводиться. Наприклад, події німецько-радянської війни для В. Ющенка були «Великою Вітчизняною війною». Про це свідчить зміст указів, присвячених О. Бересту [568], М. Василюшину [567], Т. Маркус і А. Шапіро [565]. З іншого боку, В. Ющенко прийняв рішення надати звання «Герой України» С. Бандері та Р. Шухевичу – постатям, які викликали й досі викликають протилежні оцінки в українському суспільстві. Причиною прийняття такого рішення серед іншого могли бути й особисті переконання Президента: його батько свого часу співпрацював з націоналістичним підпіллям і через це зазнав переслідувань з боку комуністичної влади [78, с. 313–325].

Іншою важливою особливістю його історичної політики була більш осмислена стратегія й інтенсивність її проведення. За кількістю виданих указів у цій сфері В. Ющенко є лідером (детальніше див. додаток 2); він також розширив кількість комеморативних дат та історичних постатей, щодо яких запровадив традицію вшанування та відзначення (детальніше див. додаток 3). Варто підкреслити вихід історичної політики на новий вже інституційний рівень завдяки створенню спеціальної установи – УІНП. Період Української революції в його політиці пам'яті посідає одне з найважливіших місць. Наприклад, за кількістю указів він поступається тільки темам козацтва і Голодомору 1932–1933 рр. Ця тематика у політиці пам'яті була більш цілісна і послідовна, ніж в усі попередні роки. Зокрема нова влада намітила 5-річний план вшанування пам'яті учасників Визвольних змагань 1917-1921 рр. згідно з

указом «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 2005 р.

Проте повною мірою реалізувати усі норми цього указу не вдалося через зміни у складі уряду: уряд Ю. Тимошенко створив оргкомітет, але не затвердив план заходів, новий уряд Ю. Єханурова не вніс жодних змін в організаційний склад, але НАНУ й організаційний комітет підготували план заходів з його реалізації [584]. Уряд В. Януковича, окрім розпорядження «Про підготовку та відзначення 90-річчя утворення першого Уряду України», не здійснив якихось помітних кроків у реалізації указу Президента, що змусило останнього видати указ «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» 2007 р. Цей указ від попереднього відрізнявся ширшим переліком вшановуваних діячів і подій. Уряд В. Януковича затвердив організаційний комітет і план заходів лише через рік. Помітним тут є протистояння президентської гілки влади з урядовою. Перший указ Президента уряди в основному проігнорували і його норми не реалізовували, тому він видав ще один близький за змістом. Цей період відзначився тим, що було видано найбільшу кількість нормативних актів, які започатковували нову традицію відзначення якоїсь події Української революції чи вшанування пам'яті видатного діяча цього періоду. Окрім цього, було видано і найбільше актів, які підтримували ініційовану попередниками В. Ющенка традицію (детальніше див. додаток 3).

Інтенсифікація та інструменталізація політики пам'яті була характерною для більшості країн Центрально-Східної Європи наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. у зв'язку з викликами євроінтеграційних процесів, які були неможливими без переосмислення свого комуністичного минулого для формування єдиної європейської солідарності. Саме з розширенням ЄС на схід і приходом до влади нових еліт після «кольорових» революцій у Грузії та Україні пов'язаний більш різкий перегляд комуністичного минулого в цих країнах. Тетяна Журженко відзначає, що свій вплив також мала природна зміна поколінь, а нові еліти не були заплямовані комуністичною кар'єрою [123].

Більш значна політизація минулого була необхідна новій владі також для легітимізації начебто нових політичних еліт, а питання історичної пам'яті були важливим інструментом у реалізації внутрішньої й зовнішньої політики. Питання історичної пам'яті були важливими у передвиборчій кампанії 2004 р. і стали ще більш актуальними після Помаранчевої революції, коли внутрішньополітична боротьба часто перетворювалася в ідеологічне протистояння між Президентом і його опонентами.

Зауважимо, що для цього періоду характерна підтримка політичними партіями протестів, в основі яких були ідеологічні питання (історія, ідентичність, мова, церква) [636, с. 369–395]. Помітна інтенсифікація у розгляді питань історичної пам'яті в цей час і у ВРУ [184, с. 120], що є свідченням як підтримки пропрезидентськими силами його курсу, так і опору їхніми опонентами в Парламенті відповідних намірів через розгляд ідеологічно відмінних проєктів.

Суспільний та регіональний розлам не міг не відбитися на ефективності політики пам'яті, її (не)прийнятті й (не)підтримці регіонами, про що буде більш детально сказано у наступних розділах. Зазначимо лише, що чимало президентських ініціатив не підтримали в регіонах. Наприклад, внаслідок ігнорування підготовки до 75-х роковин Голодомору з'явився указ Президента «Про персональну відповідальність посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [559], згідно з яким винесли догани головам Донецької, Запорізької, Одеської, Херсонської ОДА, на голів Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Хмельницької ОДА та Київської міської державної адміністрації покладалося завдання притягнути до відповідальності посадових осіб, що були відповідальні за організацією заходів на місцях. Також видано розпорядження «Про притягнення до персональної відповідальності посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [428].

В. Ющенко продовжив курс свого попередника на пошук компромісів щодо спільного минулого з Польщею. У цьому контексті варто згадати спільну з Президентом Польщі Александром Квасневським акцію з відкриття військового Меморіалу польських орлят та УГА у Львові 2005 р. Ця акція була одним з елементів політики польського-українського порозуміння. 24 червня 2005 р. відбулися урочистості за участю обох Президентів. Керівники України й Польщі наголошували на важливості цієї події в контексті примирення обох народів, збереження миру в Європі та незалежності обох держав [357, с. 1, 5]. Попередні домовленості також передбачали впорядкування місць пам'яті загиблих у Другій світовій війні українців у Закерзонні.

Громадськість неоднозначно поставилася до можливості відкриття цвинтаря. Активістів зокрема обурило те, що у Львові відновлювався фактично меморіал перемоги над українцями, обурили надписи на меморіальних табличках виключно польською мовою та присутність польської військової та державної символіки на пам'ятниках. Верховна Рада навіть закликала відкласти урочистості до заміни надписів на українську, але рішення депутатів було змінене після втручання В. Ющенка. Зрештою після довгих дискусій за участю інтелектуалів, УГКЦ і Польської римо-католицької церкви відкриття відбулося. Продовженням політики порозуміння з Польщею можна вважати й відкриття 2006 р. разом з Лехом Качинським у Павлокомі меморіалу загиблим у 1945 р. українцям, спільну участь обох Президентів у заходах з нагоди 65-х роковин трагедії села Гута Пенятська 2009 р. Для України дружні стосунки з Польщею були важливими в контексті прагнення тодішньої української влади проводити курс до НАТО та ЄС.

Ні Президента, ні його політику пам'яті не підтримувала РФ. Керівництво РФ у 2000-х рр. активізувало власну стратегію пам'яті щодо сусідів – країн Балтії, Польщі, а також тих, які пережили «кольорові революції» (Україна та Грузія). Очевидно, що таку політику викликало бажання втримати ці пострадянські держави у своїй сфері впливу. Зокрема, російська інтерпретація подій Другої світової війни мала відчутний вплив на політику пам'яті в Україні.

Найбільш показовим у цьому сенсі були дискредитація В. Ющенко і фактично повторення російських комеморативних заходів в часи В. Януковича [219, с. 12]. Що більшими були успіхи України на міжнародній арені з визнання Голодомору геноцидом українського народу і залучення міжнародних організацій до вшанування пам'яті жертв Голодомору, то відчутнішим був спротив російської влади такій політиці (блокування українських резолюцій щодо Голодомору на міжнародній арені (ПАРЄ, Генеральній асамблеї ООН), відмова від участі у заходах із вшанування пам'яті жертв Голодомору, негативні звернення офіційних органів влади РФ щодо політики пам'яті В. Ющенко).

В. Янукович загалом проводив політику пам'яті, що формально сполучала національні елементи з реабілітацією радянських символів, але фактично відчутно більшим, ніж за інших Президентів, був акцент на останніх. Він значною мірою копіював історичну політику Росії і загалом позиціював свої меморіальні акції як альтернативу до дій свого попередника, часто застосовуючи свідоме замовчування стосовно найбільш культивованих попередньою владою тем. Тематика його указів загалом не порушувала теорії про «спільну історію» з Росією. Виняток тут становлять хіба заходи до 80-х роковин Голодомору. І якщо всілякі ініціативи В. Ющенко щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору російська влада критикувала і здійснювала міжнародний спротив щодо визнання трагедії геноцидом, то вже з приходом до влади В. Януковича Президент РФ разом зі своїм українським колегою 2010 р. вшанували пам'ять жертв «негеноцидного» голоду під час дводенного державного візиту Д. Медведева до України.

Уже відразу після інавгурації з офіційної інтернет-сторінки Президента зник банер про Голодомор, він відмовився від визнання Голодомору геноцидом [629], виголосивши фактично російську версію подій і заперечивши при цьому Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 2006 р. Водночас В. Янукович видав указ, присвячений 80-й річниці подій 1932–1933 рр., назвавши їх Голодомором без згадки про його геноцидний характер [552]. З

часом судові «рішення» позбавили звань «Героя України» С. Бандеру і Р. Шухевича (символічно, що він особисто дав обіцянку російському колезі скасувати рішення В. Ющенка до святкування 9 травня під час візиту до РФ у березні 2010 р.). За його правління історична політика не була пріоритетною сферою діяльності президентської адміністрації: про це свідчить навіть різке зменшення кількості меморіальних указів. Їхня тематика також відчутно змінилася: ключовою подією стала «Велика Вітчизняна війна» (цьому періоду було присвячено 7 указів), в той час як національно-визвольному руху періоду Другої світової, Визвольним змаганням 1917-1921 рр. чи навіть дисидентському руху – жодного. Це засвідчувало відступ від попередньої політики пам'яті й початок формування нової, значною мірою протилежного спрямування.

Відчутні зміни відбулися і в інтерпретації Дня Соборності, спричинені змінами політичної кон'юнктури. В. Янукович видав указ 30 грудня 2011 р., згідно з яким було скасовано указ Л. Кучми 1999 р. про встановлення Дня Соборності України 22 січня та указ В. Ющенка 2005 р. про встановлення Дня Свободи 22 листопада, присвяченого подіям Помаранчевої революції, водночас оголосивши 22 січня Днем Соборності та Свободи України [515]. В. Янукович не хотів, щоб День Свободи асоціювався з подіями ганебної для нього особисто Помаранчевої революції, тому переніс це свято на 22 січня, пояснивши це тим, що «значення Свободи як невід'ємної складової незалежної України набуває особливого змісту і стає нерозривно пов'язаним з Соборністю наших земель» [628]. Українська революція в історичній політиці В. Януковича втратила пріоритет, влада фактично відступила від традиції святкування її головних дат і вшанування пам'яті її учасників, проте не могла повністю відмовитися від уже традиційних і вмонтованих у символічний простір дат. За його президентства ліквідовано і Національну раду з питань культури і духовності [555].

Після Революції Гідності політика пам'яті проводилася у кардинально інших умовах, ніж у попередні роки. Події 2013-2014 р. призвели до

«культурної травми» [2, с. 270–273], яка багато в чому визначила майбутнє країни. Петро Штомпка вважає, що така травма (спричинена революцією, іноземною окупацією, актами тероризму) має деструктивну функцію, але створює умови для зміни суспільства [614, с. 6–16]. Проявом пристосування до травми є масовий «ленінопад». Анексія Криму та військова агресія Росії на Сході України стали вирішальним поштовхом до відмови української влади від будь-яких елементів радянської пам'яті й акцентування уваги на українській національній, яка мала би сприяти об'єднанню країни в спільній боротьбі із зовнішнім агресором і консолідувати суспільство. Відбувся перегляд найбільш популярних тем історичної політики: повернуто День Соборності у тому вигляді, яким він був в період правління Л. Кучми та В. Ющенко, влада відмовилася від ідеї «Великої Вітчизняної війни» і Дня Перемоги як визначальної її події (натомість поставлено акцент на перемозі над нацизмом і загальноєвропейській моделі її відзначення), ліквідовано «радянський» день захисника Вітчизни 23 лютого і запроваджено День захисника України 14 жовтня – традиційне свято українського козацтва, Покрови Пресвятої Богородиці, Української Повстанської Армії, який з 2015 р. є державним святом і неробочим днем. Лейтмотивом меморіальної політики стала тема історичних джерел державності (укази, присвячені Дню Незалежності, річницям прийняття Конституції, М. Грушевському, В. Вербицькому, державному гімну, Конституції П. Орлика), і сучасних здобутків української незалежності (укази, присвячені Революції Гідності та героям Небесні сотні, Студентській революції на граніті, окремим діячам сучасності (В. Чорноволу), Українській гелсінській групі).

Одне з визначальних місць в історичній політиці нової влади ще до ювілейного 2017 р. посідали події Української революції 1917–1921 рр. У своїх виступах представники владної верхівки постійно наголошували на символічному зв'язку з державотворенням того часу, шукали аналогії з революційними подіями сторічної давнини. У перші два роки президентства П. Порошенко видавав укази, присвячені Дню Соборності, 2016 р. було видано

указ «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції», видано окремі укази, присвячені М. Грушевському і Січовим Стрільцям. П. Порошенко відмовився від традиції В. Ющенка видавати щорічні укази, присвячені Дню пам'яті Героїв Крут, проте, на відміну від свого попередника, щорічно брав особисту участь у відповідних урочистостях. В його політиці проявлялася модель історичної політики, яку творив В. Ющенко, проте з повною відмовою від елементів радянського історичного наративу. Проявом цього було, зокрема, прийняття у перші роки каденції «декомунізаційних» законів, ініційованих Президентом. П. Порошенко ще більше акцентував свою увагу на подіях нової й новітньої (сучасної) історії та використовував у своїй політиці ті теми, які мали найбільший мобілізаційний потенціал, у тому числі і для політичної боротьби.

Частина указів П. Порошенка була спрямована на протидію інформаційній війні Росії. Це стосується відзначень 150-річчя публічного виконання Гімну України, перемоги Січових Стрільців на горі Маківка, 1000-ліття від року смерті Володимира Великого, перейменування військових структур (більшість з історичних діячів, чії імена присвоєно військовим формаціям, були учасниками боротьби проти Росії у період козацтва, Української революції чи сучасності). Символічними в цьому плані були урочистості за участю Президента, присвячені сторіччю Курултаю кримськотатарського народу, Військово-морського флоту, Державної прикордонної служби. З 2017 р. у виступах Президента з нагоди державних свят (День Конституції, День Прапора, День Незалежності), ювілеїв (День пам'яті Героїв Крут, День Соборності), військового будівництва П. Порошенко систематично згадував історії державних формувань 1917–1921 рр., діячів того періоду і робив відсилання до тих подій. До 2017 р. подібні згадки були характерними лише для виступів з нагоди річниць подій революції (День Соборності, День пам'яті Героїв Крут).

Отож, на державну політику пам'яті в сучасній Україні ситуативно чи стабільно впливав ряд чинників. Геополітичний чинник виявлявся в пошуку

компромісів щодо інтерпретації подій минулого задля налагодження стосунків з сусідами (перш за все йдеться про лобювання інтересів України Польщею). Стабільно здійснював свій вплив російський фактор. Його «зоряним часом» була політика пам'яті В. Януковича.

На державну політику пам'яті суттєво впливали й політичні процеси в країні. Помітна інтенсифікація звернень до історії напередодні виборів для залучення на свій бік електорату, дискредитації опонентів. Важливими чинниками, які більшою чи меншою мірою визначали курс української влади в ставленні до минулого, були походження політичної еліти, склад партії влади, амбівалентність настроїв суспільства. Політика пам'яті української влади зазнавала різних змін після суспільних потрясінь, зокрема Помаранчевої революції та Революції Гідності. На неї також впливали особисті симпатії, ідеологічні переконання меморіальних акторів та їх оточення.

Головні етапи в проведенні державної політики пам'яті можна схематично означити таким чином: 1) період становлення від 1991 р. до середини 1990-х рр., для якого характерні ще інерція піднятих у період перебудови тем та маргінальне становище меморіальної політики; 2) період від середини 1990-х рр. до 2005 р., який відзначався регіоналізацією, амбівалентністю історичних тем, більш осмисленим використанням історичних питань у політичні боротьбі; 3) 2005–2010 рр. – актуалізація, інституалізація пам'яттєвої політики, запровадження «легкої» декомунізації, чітке переважання національного нарративу над радянським; 4) 2010–2014 рр. – період перегляду і переоцінки меморіальної політики попереднього етапу, зміщення акцентів у сторону радянського і російського історичних нарративів, відтиснення політики пам'яті на другорядні ролі; 5) 2014–2016 рр. – тотальна декомунізація, акцентування на державотворчі традиції й боротьбі за незалежність, масштабне використання історичної тематики з мобілізаційною метою.

2.3. Статика владно-регіональних версій пам'яті

Відповідно до методології дослідження одним з визначальних чинників впливу на державну політику пам'яті є позиція органів місцевого самоврядування.

Регіональна багатоманітність у ставленні населення України до минулого була успадкована від радянських часів. Якщо для Заходу, де на місцевому рівні при владі напередодні падіння радянської імперії уже були опозиційні демократи, були характерними акції ліквідації символів радянської влади, як скажімо повалення пам'ятників Леніну і Жовтневої революції, то для Сходу характерною була стриманість. Відхід від радянського нарративу і формування нового у західних областях відбувалися з санкції місцевих влад і за підтримки суспільства. Ще на початку березня 1991 р. міська рада Тернополя визнала 8 Березня, 1 і 2 травня, 7 листопада робочими днями, відмовившись від їхнього святкування. Натомість святковими й неробочими проголосила 7–8 січня, 22 січня як День незалежності і соборності України, 8 квітня (тоді Великдень), 12 травня (тоді День Матері), 28 серпня (Успіння Пресвятої Богородиці), 1 листопада (початок Листопадового зриву – як День державності на західноукраїнських землях) [77, с. 4]. Президія Львівської облради також проголосила 1 листопада вихідним днем, як День державності на західноукраїнських землях, 2 листопада також став вихідним, натомість робочими проголосили 7 і 8 листопада [5, с. 87]. Тут ішов процес відновлення пам'яті про події минулого, які замовчувала радянська влада. Наприклад, 29 червня 1991 р. у Львові відбулася сесія Української міжпартійної асамблеї, присвячена 50-річчю проголошення Акту відновлення Української державності [475, с. 4].

1990 р. депутати Львівської облради підготували заяву, у якій поставили під сумнів законність перебування України у складі СРСР, мотивуючи це подвійною окупацією радянськими військами у 1919 і 1939 рр. [182, с. 18–19]. Галицька асамблея Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей у

лютому 1991 р. прийняла ухвалу «Про єдність українських земель», де наголошувалося на ідеї возз'єднання українських земель на основі Акта Злуки 1919 р. [593, с. 2]. Львівська обласна рада на тлі знесення пам'ятників В. Леніну відмовилася проводити урочисті заходи з нагоди 73-річчя «Жовтневої революції» [192, с. 1].

Важливим був процес зміни символічного простору. Саме політика місцевих органів влади в цьому напрямку відображала її ставлення до радянського і національного історичного наративу. 26 серпня 1991 р. виконавчий комітет ради народних депутатів Львівської області прийняв рішення про відмову від державної символіки та гімну УРСР, ліквідацію символіки комуністично-імперіалістичного та мілітаристського характеру при збереженні пам'ятників полеглим у війнах. Натомість визначено користуватися тризубом, синьо-жовтим прапором, як державний використовувати національний гімн «Ще не вмерла Україна» [587, с. 52; 594, с. 3]. Така політика місцевої влади корелювала з настроями мешканців заходу України. Наприклад, населення Львова на першотравневу демонстрацію 1989 р. вийшло з жовто-блакитними прапорами. Ще 1988 р. у 70-ту річницю листопадового зриву у Львові легально відправили панахиду біля могил вояків УГА на Янівському кладовищі, а вже наступного 1989 р. за участю громадських організацій і опозиційних сил відзначили річницю Акта Злуки [450, с. 81]. За участю Львівської обласної ради 1990 р. було організовано і проведено масштабні урочистості з нагоди 72-ї річниці проголошення ЗУНР і 71-ої річниці Акта Злуки [5, с. 87–92]. 72-ту річницю проголошення Акта Злуки відзначили відкритим засіданням Львівської обласної ради (тоді вона вже складалася в основному з опозиційних депутатів на чолі з Іваном Гелем), у якому взяли участь ветерани УГА та УСС, а також встановленням меморіальних таблиць на будинку колишнього Народного Дому [450, с. 84]. Урочистості з нагоди 73-річчя створення ЗУНР також відбувалися за участю Львівської облради [65, с. 1]. Тоді ж в оперному театрі відбувся святковий вечір та концерт, а біля

Народного дому – віче, яке завершилося походом до меморіалу Січових Стрільців та воїнів УПА.

20 серпня 1991 р. розпорядженням виконавчого комітету Львівської міської Ради народних депутатів надано дозвіл НТШ провести 27 серпня громадське віче з нагоди посвячення каменя під пам'ятник М. Грушевському [242, с. 459], а вже 26 серпня 1991 р. було надіслано привітання учасникам конференції, присвяченої 125-річчю академіка [242, с. 459–460]. У Львові вперше відбувся і процес громадського слухання свідків злочинів НКВС [473, с. 5].

У західних областях ще до проголошення незалежності почався етап зміни радянської топоніміки і водночас розпочався перший «ленінопад». Варто зауважити, що практично кожен регіон мав свою стратегію перейменувань і власну позицію щодо цього процесу. Перший пам'ятник В. Леніну було демонтовано ще наприкінці липня 1990 р. у Червонограді [80, с. 67]. Уже наприкінці 1990 – початку 1991 рр. масштаби демонтажу радянських пам'ятників у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях були досить значними, що спровокувало прийняття постанови Президії Верховної Ради Української РСР «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»» [353], згідно з якою ради народних депутатів міст Червонограда, Борислава, Дрогобича, Радехова, Миколаєва, які прийняли рішення про знесення пам'ятників В. Леніну, було звинувачено у грубому порушенні Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Їм було запропоновано скасувати «незаконні» рішення.

Проте декомунізація не обмежилася лише цими областями. 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада ухвалила рішення про повернення історичних назв вулицям і площам міста [222, с. 27]. Більш рішучим виявився виконком Луцької міської ради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами [222, с. 29], ще 25 серпня 1991 р. рішенням

міської ради Луцька було демонтовано пам'ятник Леніна, а площі, на якій він знаходився, присвоїли ім'я Т. Шевченка [62, с. 6; 587, с. 51].

Найбільш масштабним очищення символічного простору було у Західній Україні, але й тут воно відрізнялося різною інтенсивністю і мало свої особливості. Наприклад, в Івано-Франківську до 1996 р. перейменували 84 вулиці, у 2012 р. таких уже було 152 [37, с. 47]. 1996 р. Чернівецька міськрада повідомила Чернівецьку ОДА про те, що пам'ятників діячам комуністичного режиму, які пропагували насильство над українським народом, у місті немає [307, с. 220]. З іншого боку, процес перейменування вулиць, який розпочався у Чернівцях 1989 р., припинили 1994 р. через брак коштів, на той час майже 100 вулиць потребували змін (зокрема, в місті все ще були вулиці Чапаєва, Фурманова, Димитрова, Косіора) [307, с. 220].

На початку 1990-х рр. питання змін символічного простору для мешканців східних областей не були такими нагальними. Скажімо, навіть на засіданні Донецької організації Народного руху України тимчасово відмовилися від розгляду питання про національну символіку [117, с. 155]. Попри малі масштаби декомунізації Східної України, протягом першого десятиліття незалежності все ж перейменували, наприклад, центральні площі Харкова (з Держинського і Радянської на Свободи і Конституції) [202, с. 345]. Вибірковим було й очищення символічного простору Центральної України. Наприклад, у Вінниці міська рада прийняла рішення про демонтаж пам'ятника Леніна 1990 р., але реалізувала його 1992 р. [79, с. 71].

З часів президентства В. Ющенка розпочато практику активного регіонального протистояння меморіальним заходам Києва. Регіони, які не підтримували В. Ющенка під час Помаранчевої революції, були проти його історичної політики й мотивували це тим, що начебто його «етніцизм» призведе до подальшого розколу. Радянське минуле місцеві еліти не викреслювали з героїчного історичного дискурсу.

Наприклад, більшість областей, в яких були пам'ятники радянським діячам, проігнорували указ В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми

роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», який передбачав ліквідацію таких меморіалів силами місцевої влади. Проте траплялися випадки його виконання. Наприклад, 2008 р. демонтовано пам'ятники Леніну у Чигирині та Черкасах [81, с. 202]. «Черкаський» Ленін, якого мали перемістити, під час демонтажу був зруйнований, що викликало великий ажіотаж щодо цієї акції. Згодом це переросло в судову тяганину, у результаті якої суд зобов'язав міськраду відновити пам'ятник [464]. Окремі випадки демонтажу пам'ятників Леніну після указу В. Ющенко за ініціативи місцевої влади були і на Сході [59].

З іншого боку, наприклад, міська влада Луганська відреставрувала і перенесла пам'ятник більшовику-революціонеру Олександр Пархоменку в центр міста. Міський голова Сергій Кравченко на урочистостях заявив, що мерія намагається донести до молодого покоління знання про відомих земляків і відновити пам'ять про них у дорослого покоління [195].

Подібною була і позиція Донецької міськради: 2008 р. вона одностайно відхилила проєкт документа «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму у м. Донецьку» [118]. Цей проєкт передбачав демонтаж пам'ятників особам, причетним до організації Голодомору, і перейменування топографічних об'єктів, пов'язаних з ними. Саме питання на сесії міськради розглядали на вимогу Донецької ОДА після виходу згаданого вище указу Президента. Ще 2007 р. міський голова Донецька Олександр Лук'янченко заявив, що в міста немає коштів на перейменування, додавши при цьому, що, наприклад, вулицю П. Постишева на С. Бандери чи С. Петлюри не перейменують, адже цього не зрозуміє народ [25]. Того ж року депутати Дніпропетровської обласної ради виступили з заявою проти «нав'язування антиросійських поглядів», зростання «націонал-радикалізму», фальсифікації історії [148]. Траплялися також випадки встановлення за ініціатив місцевої влади пам'ятників радянським діячам там, де їх раніше не було [251].

Олександра Гайдай на прикладі ставлення органів місцевого самоврядування Центральної України до радянських пам'ятників виділяє кілька важливих факторів, які впливали на мотивацію у прийнятті рішень щодо них:

політична невизначеність на початку 1990-х рр., невиразне законодавство, світоглядні вподобання очільників міст, їх політична приналежність, настрої місцевого населення, не пріоритетність цих питань для місцевої влади, брак рішучості й політичної волі, політичні мотиви (боротьба за електорат), інституційні проблеми [80, с. 102–122].

І якщо очільники обласних державних адміністрацій, яких призначав Президент В. Ющенко, принаймні формально підтримували його історичну політику, то органи місцевого самоврядування чинили опір її впровадженню і часто використовували проблеми історичної пам'яті для боротьби з центральною владою. Наприклад, 2007 р. у Полтаві був створений комітет з увічнення пам'яті С. Петлюри. Його завданням було встановлення у місті пам'ятника Головному отаману, проте міська рада гальмувала цей процес.

Відкриття пам'ятника планувалося на 22 вересня 2007 р. і мало бути присвячене 70-річчю області. Полтавська ОДА навіть встановила меморіальний знак на місці майбутнього пам'ятника, проте міськрада подала позов у суд і опротестувала такі дії ОДА. Господарський суд Полтавської області 2 липня 2007 р. визнав неправомірними дії Полтавської ОДА на чолі з призначеним В. Ющенком Валерієм Асадчевим щодо встановлення пам'ятного знаку С. Петлюри на місці його майбутнього пам'ятника. Своє рішення суд аргументував тим, що адміністрація не узгодила місце знака з міськрадою, до компетенції якої й відноситься розв'язання подібних питань. Водночас суд не задовольнив вимогу міськради по демонтажу пам'ятного знаку, але й заборонив встановлення пам'ятника до часу розгляду всіх документів [27]. Проте уже 19 вересня 2007 р. той же суд зобов'язав облдержадміністрацію звільнити земельну ділянку від пам'ятного знаку [466]. Більшість у Полтавській міськраді тоді була у представників Партії регіонів.

Полтавська ОДА, проте, долучилася до відзначення 130-річчя від дня народження С. Петлюри у 2009 р.: її коштом було видано книгу «Полтавська петлюріана». Були проведені також урочистості у навчальних закладах, організовано виставку архівних документів, проведено конференцію за участю

місцевої влади і представників УІНП [58], відбувся показ фільму про Головного отамана, мітинг і покладання квітів біля меморіальної дошки, відеоміст «Полтава-Чернігів». Уже 2016 р. головою Полтавської ОДА видано розпорядження «Про вшанування пам'яті Симона Петлюри» [392], у якому передбачено ряд культурно-мистецьких заходів і пропозиція до Кабміну на державному рівні відзначити 140-річчя від дня його народження. Ці урочистості проходили за нових політичних умов, тому особливого спротиву органів місцевого самоврядування не було.

Ще одним прикладом позиції місцевої влади щодо місць пам'яті є історія харківського пам'ятника, присвяченого Героям Крут. Пам'ятник був встановлений 2006 р., наступного року незаконно демонтований невідомими, але знову відновлений. 2009 р. через неякісне встановлення пам'ятник впав, проте вчергове його відновити заборонив суд: Харківська міська рада подала позов про заборону проведення акцій з відновлення пам'ятника, який задовольнив Харківський окружний адміністративний суд. Міськрада мотивувала свій позов тим, що цей пам'ятник був встановлений незаконно і його відновлення суперечить інтересам харківської громади [463].

Протиборство між контрольованою Президентом В. Ющенком вертикаллю і місцевою владою відображає й історія відкриття меморіальної дошки з нагоди 90-річчя підняття на кораблях Чорноморського флоту українських прапорів [111]. Депутати Севастопольської міської ради своїм рішенням вимагали від міської державної адміністрації не встановлювати дошку і попередили, що самі на урочистості не з'являться. Така позиція міськради начебто була викликана кампанією міськадміністрації щодо недопущення встановлення в місті пам'ятника Катерині II. Крім того у зверненні міськради сам факт підняття українських прапорів названо спірним моментом в історії. Відкриття дошки мало відбутися на виконання указу Президента В. Ющенка «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників».

Особливо поширеними в південно-східних регіонах були звинувачення щодо переписування і фальсифікації історії в адресу В. Ющенка. З'явилася практика подання клопотань регіональних влад щодо скасування указів Президента, які, мовляв, не відповідали інтересам регіону. Найчастіше звучали «заклики регіонів» скасувати укази про присвоєння звань Героя України Р. Шухевича і С. Бандери, а також указу «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.» [42; 51; 149; 371].

Ініціаторами звернень щодо скасування таких рішень в основному були депутати регіональних органів влади від блоку Наталії Вітренко. Так, скажімо, у проєкті звернення Запорізької міськради спростовувалася «пропагандистська брехня» щодо визнання борцями за незалежність України членів Української Центральної Ради, УНР, ЗУНР, Української Держави, які начебто не відповідають реальним історичним фактам. Тут зокрема зазначалося, що Четвертий Універсал, в якому було проголошено «незалежність» (у документі слово зазначено в лапках), прийнятий на вимогу начальника німецького штабу Східного фронту М. Гофмана, а повстання на «Арсеналі» 29 січня 1918 р., яке придушили загони С. Петлюри і Є. Коновальця, начебто було спрямоване проти німецької окупації. «Гетьман» (теж вжито в лапках) П. Скоропадський визнавався ставлеником Німеччини, який після Листопадової революції 1918 р. в Німеччині втік до Берліна разом зі своїми «хазяями», в результаті чого до влади прийшла Директорія на чолі з «кривавим погромником мирних жителів України» С. Петлюрою. У проєкті звернення справжніми борцями за незалежність визначено будівничих радянської України, які «відстояли нашу землю у боротьбі з західними окупантами» [371].

Політика глухого і відкритого опору регіональних влад меморіальним ініціативам Києва мала місце і за президентства В. Януковича. Наприклад, в умовах відсутності державних ініціатив 2012 р. депутати Львівської міськради зверталися до Володимира Литвина з вимогою вжити невідкладних заходів для демонтажу комуністичної символіки «неіснуючої держави СРСР» з будівлі Верховної Ради України і встановити на місці зірки Герб України [153]. Того ж

року з'явилося звернення Львівської міськради стосовно відзначення 130-річчя від дня народження митрополита Іларіона [152]. Цікаво, що панівні регіональні історичні уявлення була змушена підтримувати подекуди й президентська вертикаль. Зокрема, 2011 р. голова Тернопільської ОДА підписав розпорядження «Про відзначення в області 120-річчя від дня народження полковника армії УНР Євгена Коновальця» [393], того ж року Тернопільська обласна рада проголосила 2011 р. Роком Євгена Коновальця.

Регіональну політику пам'яті визначає і політична мотивація. В основному вона спрямована на електорат певної політичної сили у боротьбі за владу. Скажімо, намагаючись повернути втрачені владні повноваження після Помаранчевої революції, Партія регіонів за участю громадських організацій та місцевих чиновників провела «З'їзд усіх рівнів» в Сєверодонецьку у 2004 та 2008 рр. Якщо на з'їзді 2004 р., який фактично був відповіддю на протести прихильників В. Ющенка, проголошували ідеї федералізації країни зі створенням автономної Південно-Східної республіки, то з'їзд 2008 р. був спрямований проти гуманітарної політики влади. Зокрема його учасники фактично проголосили ультиматум щодо захисту прав російськомовного населення України, зачепили також й історичну політику тодішнього Президента. Лобіюючи ідею створення в Південно-Східній Україні нової федеративної держави, її прихильники у 2004 р. у відповідній постановці апелювали до пам'яті про Донецько-Криворізьку Радянську Республіку (ДКРР), створену тут у 1918 р.

Коли курс Президента відповідав історичним уявленням регіону, то його намагалися на місцях наповнити і якомога більше використати. Регіональні еліти вловлювали настрої центру і самі виявляли ініціативи щодо меморіальної політики. Наприклад, показовим тут є звернення Рівненської обласної ради 25 травня 2007 р. до В. Ющенка з пропозицією надати звання Герой України С. Петлюрі [383]. Поширеними в цей час стають також звернення, спрямовані на увіковічення діячів регіонального масштабу чи вихідців з окремої місцини. Так, Закарпатська ОДА спільно з Закарпатською обласною радою звернулася

2009 р. до Президента з клопотанням про присвоєння звання Героя України Степану Клочураку, лідеру Гуцульської республіки (1918–1919 рр.), який у період революції був організатором і очільником української закарпатської гуцульської сотні у війську УНР [372]. 13 червня 2007 р. Львівська обласна рада звернулася до міністра оборони з проханням подати Президенту клопотання про присвоєння почесного найменування «Захід імені Петра Франка» повітряному командуванню «Захід» Повітряних Сил Збройних сил України [382]. Водночас 2009 р. Львівська міська рада зверталася до Президента з протестом проти святкування 90-ї річниці українського комсомолу, ініційованого Верховною Радою [151].

Амнезія В. Януковича щодо пропагованих попередником тем викликала відповідну реакцію і в регіонах. Можна простежити, що регіональні еліти Сходу і Півдня швидко підхопили історичну політику Президента. 2013 р. у Полтаві проходили громадські слухання щодо перейменування вулиць, де серед іншого обговорювали перейменування вулиці Паризької комуни на Героїв Крут, але «громадськість» цю ініціативу не підтримала, а мер міста категорично заявив, що не винесе на сесію питання перейменування жодної вулиці та не допустить знесення пам'ятників, в тому числі Леніну [233]. 2012 р. представники міської влади Бердянська відзначали 95-річницю «Великої Жовтневої соціалістичної революції» (хоча й виступ міського голови на мітингу більше стосувався соціальних питань пенсіонерів) [245].

Регіони мають також своїх регіональних героїв чи якусь визначну подію, які або випадають із «загальнодержавної пам'яті», або яким центральна влада не надає належної уваги. Наприклад, питання вшанування пам'яті Н. Махна розглядали в основному Запорізька ОДА і Гуляйпільська міська рада. 1998 р. з'явилося розпорядження голови Запорізької ОДА «Про відзначення 110-ї річниці від дня народження Н. І. Махна», проводили відповідні урочистості й 2008 р. до його 120-річчя [217, с. 221].

План заходів Луганської ОДА на третій квартал 2009 р. серед організаційно-масових заходів передбачав, наприклад, Міжнародний

фестиваль-конкурс патріотичної пісні «Молода гвардія» на виконання обласної програми «Патріот Луганщини» [303]. Масштабні заходи відповідно до розпорядження голови Луганської ОДА «Про затвердження обласного плану заходів з підготовки та відзначення у 2012 році 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» передбачав план і на 2012 р. [390]. Натомість у плані роботи Луганської ОДА на I квартал 2008 р. було передбачено організацію культурно-мистецьких заходів, присвячених 90-й річниці подвигу Героїв Крут і святкування Дня Соборності України [391], але серед основних організаційно-масових заходів, проведення яких забезпечується ОДА чи за її участю, вказано тільки святкування Дня Соборності [388]. Не брала ОДА участі у відзначенні Дня пам'яті Героїв Крут і 2013 р. [389].

Та й у самих планах заходів можна натрапити на доволі суперечливі рішення: серед заходів у Шацьку (Волинська обл.) 2006 р. з нагоди відзначення загиблих під Крутами юнаків у розпорядженні голови райдержадміністрації серед іншого передбачалося вшанувати пам'ять полеглих юнаків хвилиною мовчання під час заходів з нагоди Дня захисника Вітчизни (на той час це «радянське» 23 лютого) [394]. Ситуативно регіон в залежності від позиції місцевої влади міг уникати чи відмежовуватися від різних відзначень: член Чернігівської організації НРУ М. Данилюк згадував, що Чернігівське обласне управління у справах молоді та спорту підготувало комплексну програму «Молодь», яку затвердив представник Президента в області 1993 р. Відповідно до неї започатковувалися щорічні відзначення 22–30 січня Днів пам'яті молодих героїв-бійців за волю України і мала розпочатися робота зі створення Меморіалу крутянцям, але обласна влада на чолі з П. Шаповалом протягом 1995–1998 рр. ігнорувала заходи зі вшанування пам'яті Героїв Крут [21, с. 209].

Західний регіон робив і робить відчутний акцент на відзначенні ювілеїв ЗУНР. Наприклад, Івано-Франківська обласна рада проголосила 2018 р. роком ЗУНР [655]. Згідно з планами передбачається видання «Енциклопедії ЗУНР», встановлення пам'ятника К. Левицькому і перейменування на його честь вулиці [283]. 19 вересня 2017 р. Львівська міськрада написала звернення до мера міста

Андрія Садового з вимогою належного відзначення 100-річчя Листопадового зриву і проголошення ЗУНР [150]. У зверненні депутати вимагали створити організаційний комітет, розробити план заходів, здійснити ремонти та реконструкції місць пам'яті, пов'язаних з Листопадним чиним, Січовим Стрілецтвом, УГА, діячами ЗУНР, передбачити встановлення нових пам'ятних знаків, замовити виготовлення фільму про події Листопадового чину та оборону Львова у листопаді 1918 р.

Отож, активізація регіональних політик була характерною в період демократизації українського суспільства і держави після розпаду Радянського Союзу та після Помаранчевої революції. Водночас регіони активніше себе поводити під впливом активізації меморіальної політики Президентів чи різкої зміни курсу пам'яттєвої політики очільників держави. Чинниками, що визначали позицію органів місцевого самоврядування були як стан історичної свідомості мешканців регіону, на які місцева влада повинна була зважати, так і орієнтація на свій електорат, політичні інтереси й склад керівних в регіоні еліт та партій. Хронологічно, як реакція на політику центру, активність регіонів найбільш наочно проявлялася під час каденцій В. Ющенка та В. Януковича. Тільки якщо першого підтримувала місцева влада західного регіону і чинила спротив влада сходу і півдня, то за його наступника навпаки власну політику намагалися проводити регіональна влада заходу, тоді як схід і південь приймали ініціативи Києва. У зв'язку з приходом до влади демократичних сил під час каденції П. Порошенка, військовою агресією Росії на сході України, анексією Криму та зміною політичної кон'юнктури, регіональна активність почала затухати.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

3.1. Інституційні засади формування пам'яті про революцію

Політика пам'яті спирається на інституційну та нормативну основу. Більшість державних меморіальних заходів забезпечується прийняттям відповідних законодавчих актів, які є найбільш наочним проявом політичних рішень владної еліти. Велике значення у підготовці, забезпеченні й реалізації політики пам'яті виконують інституції. Вони або ж їхні працівники долучаються до творення нормативної бази, на них покладене наукове забезпечення політики пам'яті, дослідження і тлумачення історичних подій та постатей. Науковці є творцями оцінок, інтерпретацій історичних подій та діячів, які через посередників (підручники, ЗМІ, телебачення, промоутерів) впливають безпосередньо на суспільні уявлення чи на модераторів політики пам'яті. Наприклад, державні органи влади напередодні ювілеїв історичних подій чи перед підготовкою нормативного акту щодо відзначення / засудження / вшанування пам'яті події чи постаті подають запити у ці інституції. Останні своєю чергою повинні об'єктивно висвітлити предмет запиту. Окрім того науковці через діяльність у різного роду експертних групах при державних органах влади чи установах залучені до творення основних конструкцій політики пам'яті загалом чи щодо конкретної тематики [220, с. 150].

Такою провідною установою є Український інститут національної пам'яті. Створення УІНП ініціював В. Ющенко ще указом «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів» [545] 2005 р., в якому передбачалося створити міжвідомчу групу з утворення згаданої установи. Восени того ж року Кабмін створив групу і затвердив її склад (окрім істориків до її складу увійшли високопоставлені чиновники, громадські діячі, депутати) [412]. 31 травня 2006 р. було утворено УІНП як виконавчий орган зі спеціальним статусом [347]. Серед переліку завдань інституту помітний акцент на вивченні, поширенні інформації та вшануванні

пам'яті учасників національно-визвольної боротьби за незалежність та жертв трагічних подій ХХ століття (голодомори, репресії). Доречно згадати, що свої пропозиції з утворення УІНП подавали окрім Національної академії наук України товариство «Меморіал» ім. В. Стуса, Асоціація дослідників голодоморів, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих, а до складу Міжвідомчої робочої групи увійшли історики, що досліджують ХХ століття, дисиденти й члени згаданих вище організацій. Свій «спеціальний статус» інститут втратив у 2008 р. і залишився просто органом виконавчої влади [331].

5 липня 2006 р. було затверджено Положення про УІНП, в якому було викладено детальний перелік завдань інституту (від розробки пропозиції стосовно формування та реалізації державної політики щодо відновлення об'єктивної та справедливої історії українського народу до підготовки аналітичних матеріалів з питань, що належать до його компетенції) [338]. У центрі уваги знову були завдання, які стосувалися голодоморів, політичних репресій та боротьби за державність.

Початки діяльності інституту були непростими: приміщення було виділено не відразу, ремонт в ньому здійснювався спонсорськими коштами (з допомогою СБУ та Державного управління справами), уряд виділив кошти на утримання лише 25–30 осіб штату, а розпорядником коштів призначено Держкомархів на чолі з комуністкою Ольгою Гінзбург, безпосереднім керівником якої був віцепрем'єр-міністр Дмитро Табачник [617]. У цей час УІНП подав законопроект про український визвольний рух 20–50-х рр. ХХ століття, учасниками якого визнано армію УНР, антибільшовицькі повстансько-партизанські загони. Помітно, що УІНП став заручником обставин: під час політичного протистояння створена за ініціативи Президента установа фактично була підзвітна і контролювалася його опонентами, що й відобразилося на його діяльності. З'явилися навіть версії, що уряд В. Януковича саботує УІНП (зокрема щодо затвердження Владислава Верстюка заступником голови УІНП та фінансування УІНП) [618].

Зміна політичної кон'юнктури вплинула на зміну статусу УІНП і його керівництва. 9 грудня 2010 р. В. Янукович ліквідував УІНП [557] і заново створив його як науково-дослідну бюджетну установу при КМУ [502], а вже останній видав 12 січня 2011 р. свою постанову [348], в якій визначив завдання інституту. Їхній перелік став набагато вужчим і у ньому уже не було яскраво вираженого пріоритету щодо тематики голодоморів, репресій і національно-визвольного руху. Натомість затверджено, що він мав проводити насамперед наукову, аналітичну, просвітницьку діяльність, займатися реалізацією «пам'яттєвих» програм. Новим директором інституту став Валерій Солдатенко, членство якого у КПУ було однією з підстав критики кадрової політики уряду [114; 161]. Якщо у період 2006–2010 рр. інститут значною мірою був залучений до відзначення подій і учасників Української революції 1917–1921 рр., то у 2010–2014 рр. він зосередив свою увагу на науково-аналітичному та організаційному супроводі гуманітарної політики органів влади (щодо відзначення 95-річчя бою під Крутами, підготовки пропозицій до плану заходів до Дня Соборності, бою під Крутами) [456].

Після Революції Гідності 9 липня 2014 р. постановою КМУ було утворено УІНП як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра культури [329]. 12 листопада 2014 р. Кабмін затвердив положення про УІНП [328]. Перелік завдань знову було розширено, а одним з перших у ньому було «здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, Української революції 1917–1921 років ... осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також антитерористичних операціях» [328]. Повторна реорганізація УІНП у 2014 р. в орган виконавчої влади, на думку Георгія Касьянова, знищила його академічну складову [184, с. 40]. Зміна ролі й статусу інституту знову залежала від політичної кон'юнктури. Це відобразилося і на зміні керівництва: інститут очолив Володимир В'ятрович.

21 грудня 2016 р. постановою Кабміну передбачено створення галузевого державного архіву УІНП для зберігання документів, що містять інформацію репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. [345]. 3 жовтня 2018 р. постановою Кабміну було підтримано ініціативу УІНП щодо утворення міжрегіональних територіальних органів інституту (Західний, Південний, Південно-східний, Північно-східний, Центральний) [327].

Після Революції Гідності УІНП, за словами нового очільника, своїм завданням ставив створення легітимних інструментів для подолання тоталітарної спадщини [128]. Інститут долучився до підготовки декомунізаційного пакета законів (Закони України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій Світовій війні 1939–1945 років»), указу Президента «Про відзначення у 2016 році Дня Соборності України», постанови ВРУ «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році», постанови ВРУ «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році», проекту Закону «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні» [282], підготував окремий проєкт «Українська революція 1917–1921», «Люди Свободи».

Ще однією установою, яка безпосередньо залучена до формування державної політики пам'яті, є Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Він бере участь у розробці стратегій розвитку держави та створення відповідних наукових рекомендацій для органів влади. У 1992–1994 рр. він був підпорядкований Президенту України, 1994–2000 рр. – Раді національної безпеки на оборони, 2000–2002 рр. – Адміністрації Президента, а з 2002 р. – знову безпосередньо Президенту. З 2010 р. до кола його завдань додано наукове супроводження здійснення Президентом повноважень у сфері забезпечення національної безпеки.

Основними завданнями інституту були й залишаються: науково-аналітичне супроводження діяльності Президента; надання рекомендацій з актуальних питань державної політики Президенту, РНБО, органам державної влади та місцевого самоврядування; організаційне, методичне та наукове супроводження підготовки проєктів щорічних послань Президента до Верховної Ради; проведення наукових досліджень; розробка та аналіз програмних документів та нормативно-правових актів; моніторинг регіональних проблем суспільного розвитку; участь у роботі експертних рад, урядових комісій з підготовки програмних документів реформування і розвитку держави [501].

Науковий аналіз актуальних проблем сьогодення пов'язаний з практичною їх реалізацією (з проблем гуманітарного і політичного, соціально-економічного розвитку, національної безпеки та зовнішньої політики) інститут подає на розгляд Президенту у вигляді проєктів програмних документів, експертиз нормативно-правових актів, аналітичних довідок та пропозицій щодо основних засад внутрішньої та зовнішньої політики, шляхів вирішення загальнодержавних та регіональних проблем суспільного розвитку [276]. Окрім того, інститут проводить інформаційно-комунікативну діяльність (конференції, круглі столи, експертні дискусії), займається підготовкою кадрів, є учасником міжнародного співробітництва.

Інститут готує аналітичні доповіді до чергових і позачергових послань Президента до ВРУ та народу, доповіді про внутрішнє та зовнішнє становище країни, у яких визначаються проблеми розвитку країни, напрямки реформування. Послання фактично є оприлюдненням політичного курсу країни й відображенням найгостріших проблем. Передуює цим посланням відповідне розпорядження Президента, в якому він визначає терміни підготовки послання і відповідальних за нього (директор Інституту стратегічних досліджень відповідає найчастіше за методичне і наукове обґрунтування проєкту послання).

Питання історичної пам'яті вперше були порушені в таких посланнях за каденції В. Ющенка [313]. Більш широко вони були описані у підготовлених НІСД аналітичних матеріалах (переважно це окремий підрозділ) [582, с. 38–44]. Варто зазначити, що ця тематика була присутньою фактично у всіх аналітичних доповідях до послань Президентів. Наприклад, аналітична доповідь 2014 р. звертала увагу на зміну змісту шкільних підручників з історії як повернення до проросійської концепції історії [3, с. 50–51], 2006 р. [582, с. 40–41] та 2007 р. [583, с. 231–239] – на регіональних версіях пам'яті та відновленні історичної справедливості через видання указів присвячених діячам УНР та ЗУНР, Героям Крут. Аналітичні записки, окрім викладу проблем історичної пам'яті, пропонують рекомендації для їх розв'язання органам влади (комітетам ВРУ, Міністерству інформаційної політики, Міністерству освіти і науки, Міністерству молоді та спорту), науковим установам (Національні академії наук, УІНП, вищим школам) та іншим інституціям (Державному комітету телебачення та радіомовлення, Раді з питань національної єдності при Президентові України).

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України також проводить експертизу законопроектів, державних та недержавних програм розвитку в різних сферах суспільного життя, займається моделюванням оптимальних варіантів етнополітики. Інститут готує науково-дослідні проекти, науково-аналітичні матеріали, наповнені практичними рекомендаціями, займається підготовкою національних доповідей [167]. Одним із завдань відділу етнополітології інституту є аналіз політики пам'яті та розробка її концептуальних засад [168].

Одним із напрямків діяльності Інституту історії України насамперед є наукове забезпечення політики пам'яті. Співробітники цієї установи залученні до формування національного нарративу, підготовки підґрунтя для його провадження через систему шкільної освіти (працівники інституту долучаються до творення шкільних програм та підручників) [184, с. 189-190], професійні історики займаються розвінчанням міфів і нерідко створюють опір

кон'юнктурному використанню історії [144, с. 158]. Завдяки історичним дослідженням науковці виступають творцями історичної легітимації держави, долучаються до формування ідентичності, підтримки національного дискурсу. Історіографія є одним з чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання потребує загальних уявлень про минуле [146, с. 859]. Інститут історії України надає експертну оцінку щодо меморіальних актів, проведення комеморативних заходів, підготовки навчальних матеріалів, місць пам'яті. Найбільш відомим експертним дослідженням співробітників інституту є «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» [287].

Згідно з дослідженням Андрія Любарця, впродовж 2005–2010 рр. було зроблено 475 владних запитів до цієї установи. З них 5 стосувалися відзначення Дня Соборності, 6 – увічнення пам'яті Героїв Крут, 3 – 90-ї річниці Української революції, 1 – 90-ї річниці Кримської евакуації, 2 – ювілеїв учасників Визвольних змагань, по 2 листи стосувалися річниць з дня народження С. Петлюри та В. Липинського, по 1 листу було присвячено запиту щодо вшанування пам'яті В. Винниченка та І. Огієнка. Окрім того, інститут брав участь у розробці 2-х законопроектів щодо вшанування учасників боротьби за незалежність, 2-х концепцій історичної освіти, 12 запитів стосувалися рецензування навчальних програм та шкільних підручників, в інститут були надіслані листи від іноземних інституцій та МЗС. Протягом 2010–2013 рр. державних запитів уже було 292, з яких переважна більшість стосувалися подій Другої світової війни. Водночас у цей час було подано державні запити щодо відзначення ювілеїв В. Винниченка, В. Липинського, 3 листи стосувалися 100-ліття Першої світової війни, 2 – Українського визвольного руху ХХ ст. [225, с. 231–241].

Архівні установи залучені до політики пам'яті насамперед як специфічні місця пам'яті. Окрім того, вони залучені до реалізації політики пам'яті через проведення наукових заходів, підготовку експозицій документів, виставок, комеморацій, видання наукових праць. Практична реалізація Укрдержархівом

ініційованої центральною владою політики пам'яті має свою регіональну і тематичну специфіку. Скажімо, серед документальних виставок online регіональних архівів, можна знайти ті, які стосуються Дня пам'яті жертв Голодоморів та 95-ї річниці ЛКСМ України, 65-ї річниці створення УПА та річниць «Великої Вітчизняної війни» [116]. В окремих випадках заходи, організовані архівними та науковими установами, є єдиними реалізованими із затверджених центральною владою.

За період незалежності архівами опікувалися Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України (1992-1999 рр.), Головне архівне управління України (березень-грудень 1999 р.), Державний комітет архівів України (1999-2010 рр.), Державна архівна служба України (з 2010 р.). Важливість цих інституцій показує також політичні перипетії навколо доступу до них. Наприклад, Президент В. Ющенко намагався зробити доступ до архівів простішим. Такі положення були викладені в його актах присвячених Голодомору. Найбільш показовим у цьому сенсі є указ «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» 2009 р. [575]. Його ж опоненти призначили 2006 р. на посаду голови Державного комітету архівів комуністку без історичної освіти Ольгу Гінзбург, яка мала намір обмежити доступ до архівів радянської доби. 2008 р. після звернення Президента до прем'єр-міністра Ю. Тимошенко щодо зловживання О. Гінзбург службовим становищем для перешкоджання державній політиці встановлення історичної справедливості, останню було звільнено з посади (офіційне звільнення пояснювалося тим, що, згідно з коаліційною угодою, ця посада була віднесена до квоти фракції НУНС) [476]. 2009 р. її було поновлено на посаді. У період правління В. Януковича було знову взято курс на обмеження доступу. Проте після Революції Гідності було прийнято Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1921 років» [133].

Найбільше залучав до державної політики пам'яті інституційні механізми В. Ющенко. Наприклад, активно в цій сфері працювало Міністерство закордонних справ, що було пов'язано з виходом на міжнародну арену української історичної тематики. Перш за все це була політика, спрямована на визнання Голодомору актом геноциду. Загалом дипломатичні посольства та консульства долучаються до відзначення ювілеїв, проведення наукових і масових заходів, відкриття місць пам'яті.

СБУ часів В. Ющенко стала важливою в цій сфері переважно в контексті політики пам'яті про Голодомор (відкрила досудове кримінальне провадження [314]). Окрім того, ГДА СБУ та МВС були залучені до процесів реабілітації (упродовж 1992–2001 рр. реабілітовано 248710 осіб [43]). Ці установи проводили науково-просвітницьку діяльність через публікацію матеріалів (архівно-пошукові та документально-видавничі проєкти). З СБУ була пов'язана діяльність музею «Тюрма на Лонцького» (2008 з'явилося рішення колегії СБУ про створення музею, а уже 28 червня 2009 р. відкрито першу експозицію, 13 жовтня того ж року музею надано статус національного [277], проте з 2011 р. його переведено під юрисдикцію Міністерства культури). За ініціативи В. Ющенко СБУ почала також розслідувати депортацію кримських татар. Розслідування було згорнуте після приходу до влади В. Януковича.

Модератором та у більшості випадків ініціатором меморіальної політики була інституція Президента (детальніше див. додаток 2). На сьогодні основну масу пам'яттєвих актів видали Президенти України [71, с. 222–229]. Президент є самостійним меморіальним актором, який спирається на значну бюрократичну структуру як в столиці, так і в регіонах. Окрім того, що Президент видає меморіальні акти, він є центральною фігурою комеморативних заходів, підтримує чи ветоє прийняті ВРУ закони, залучений до кадрової політики (наприклад, призначає половину членів Національної ради з питань телебачення та радіомовлення).

Варто відзначити й роль Адміністрації Президента. До кола її завдань віднесено підготовку нормативних актів, проєктів послань до ВРУ, експертизу

прийнятих ВРУ законів і аналіз актів КМУ й ОДА, вона опрацьовує пропозиції з кадрових питань, здійснює контроль за виконанням указів, моніторинг інформаційного простору, опрацьовує пропозиції щодо встановлення президентських відзнак, нагородження державними нагородами, здійснює протокольне та церемоніальне забезпечення офіційних заходів Президента та ін. [561]. Закономірно, що від очільників різних відомств залежала політика пам'яті. Відзначається, наприклад, роль істориків Дмитра Табачника (очолював адміністрацію за президентства Л. Кучми у 1994–1996 рр., був віцепрем'єр-міністром з гуманітарних питань в урядах В. Януковича 2002–2003 рр. та 2006–2007 рр., міністром освіти за президентства В. Януковича у 2010–2014 рр.), Володимира Литвина (Глава Адміністрації Л. Кучми у 1999–2002 рр.), Валерія Смоля (віцепрем'єр-міністр з гуманітарних питань у 1997–1999 рр.) [184, с. 196]. У структурі Адміністрації Президента, окрім його заступників, помічників та радників, є департаменти, які тією чи тією мірою залучені до політики пам'яті: Головний департамент Державного Протоколу та Церемоніалу, Головний департамент з питань гуманітарної політики, Головний департамент інформаційної політики, Департамент державних нагород [462].

ВРУ зазвичай менш активний меморіальний актор у порівнянні з Президентом, але вона приймає «меморіальні закони». Найчастіше питання політики пам'яті тут порушують у контексті співпраці / протистояння з Президентом, або як розмінна монета для отримання дивідендів у процесі голосування за якийсь інший законопроект. Наприклад, у той час, коли В. Ющенко приймав укази, у яких були пункти, спрямовані на декомунізацію, Верховна Рада прийняла постанови про відзначення річниць стаханівського руху, «Молодої гвардії», створення комсомолу України. Вплив політичної кон'юнктури як чинник політики пам'яті проявляється і в діяльності Верховної Ради. Показовими тут є рішення, прийняті під час політичної кризи 2000 р., коли депутати лівого табору засідали у ВРУ, а їхні опоненти в Українському домі. Останні прийняли рішення про заміну радянської символіки на фасаді та в приміщенні ВРУ українською державною і внесли зміни до Трудового кодексу,

згідно з яким 7 і 8 листопада перестали бути вихідними [131]. Звичайно, прийняття відповідних рішень залежить від складу Верховної Ради. Очевидно, що якщо більшість становлять партії лівого чи проросійського спрямування, то вони будуть чинити опір утвердженню антиколоніальної версії пам'яті. Активність ВРУ зросла після Революції Гідності й пов'язана вона насамперед з декомунізацією (перейменування міст, затвердження пропозиції УІНП щодо перейменування тих населених пунктів, які самостійно не провели перейменування рішеннями місцевих органів влади) [323].

Профільним комітетом ВРУ, через який проходять законопроекти, пов'язані з політикою пам'яті, є комітет з питань культури і духовності [324] (у ВРУ перших двох скликань це відповідно комісія з питань культури та духовного відродження та комісія з питань культури і духовності, після 1997 р. комісії реформовано у відповідні комітети [325]). У зв'язку з проведенням декомунізації у комітеті з питань правової політики та правосуддя створені підкомітет з питань декомунізації й підкомітет з питань засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Питання історичної пам'яті часто вносять до пунктів Коаліційних угод, які складають парламентські фракції, партії й депутати. Наприклад, парламентарі восьмого скликання у 2014 р. домовилися проводити політику, спрямовану на «культивування пам'яті про опір тоталітаризму, визвольну боротьбу та рух за дотримання прав людини, визнання на державному рівні осіб та організацій, що боролися за незалежність України та дотримання прав людини, а також засудження тоталітарного комуністичного режиму. Заборона комуністичної, нацистської, фашистської, антиукраїнської пропаганди у будь-яких проявах. Завершення декомунізації усіх сфер суспільного життя» [491, с. 66]. Цікаво, що перші коаліційні угоди не містили у переліку пунктів, пов'язаних з історичною пам'яттю [493], обидві коаліції п'ятого скликання (2006–2007 рр.) також чітко не визначали зобов'язань у цій сфері [361; 362], натомість учасники першої коаліції шостого скликання ВРУ (2007 р.) зобов'язувалися забезпечити діяльність Інституту національної пам'яті [305],

учасники другої коаліції (2008 р.) – посилити захист української національної та духовної ідентичності на національній пам'яті (обидві були пропрезидентськими) [492]. Натомість третя коаліція депутатів ВРУ шостого скликання (2010 р.) питання національної пам'яті не внесла до тексту угоди [304].

Верховна Рада як меморіальний актор і орган законодавчої влади також реагує на історичну політику країн-сусідів, якщо вона торкається їхньої спільної історії з Україною. Показовою тут є реакція ВРУ на внесення змін до закону про польський Інститут національної пам'яті (щодо Комісії з розслідування злочинів проти польського народу та інших законодавчих актів). Зміни закону запроваджували кримінальну відповідальність за заперечення «злочинів українських націоналістів». ВРУ своєю чергою не прийняла таке рішення Сейму та Сенату і виступила проти прирівняння дії борців за незалежність України зі злочинами комуністичного та тоталітарного режимів [322].

Прийняття постанов ВРУ у сфері політики пам'яті також характеризується амбівалентністю. Наприклад, 2012 р. були прийняті постанови, які стосувалися відзначення ювілеїв В. Липинського, Л. Курбаса, Й. Сліпого, В. Чорновола, С. Ковпака, К. Москаленка, 70-річчя оборони Керчі та Севастополя. Більш одностайними були парламентарі у визначенні пам'ятних дат і ювілеїв, щодо відзначення яких на 2008–2009 рр. та 2015–2019 рр. приймали спеціальні постанови. Натомість постанови щодо затвердження пам'ятних дат на 2010–2014 рр. прийняті не були.

Окремими інституціями, що безпосередньо залучені до політики пам'яті, є спеціальні комісії при інших державних установах та інституціях. Такою, наприклад, є Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій при КМУ. Значну роль відіграє також Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» («здійснює наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної

пам'яті, досліджує проблеми національної пам'яті українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації, вивчає трагічні події історії народів України та бере участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв, спрямована на вивчення державного терору радянської доби» [87]). Її діяльність тісно пов'язала між собою Інститут історії України, СБУ, УІНП, товариство «Меморіал» ім. В. Стуса та Національну спілку краєзнавців України.

Спеціально створеною при Президентові України у 1998 р. була Рада з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського. Серед основних результатів діяльності – підготовка і початок реалізації видання «Повного зібрання творів М. С. Грушевського». Проєкт було реалізовано завдяки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Іншими важливими видавничими проєктами цієї академічної установи є «Архів Української Народної Республіки», перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського, публікації довідкових видань [169].

Діяльність інституту тісно пов'язана з іншими установами. Наприклад, Інститут української археографії та джерелознавства спільно з Центральним державним історичним архівом України (м. Київ) та Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського беруть участь у реалізації міжвідомчого інформаційного проєкту «Електронний архів Михайла Грушевського», створення якого передбачено розпорядженням Кабінету Міністрів [579].

У процесі декомунізації значною мірою до політики пам'яті були залучені й судові органи. Найчастіше судові процеси були пов'язані з перейменуваннями населених пунктів, вулиць, площ, ліквідації пам'ятників.

Реалізацію політики пам'яті проводить також Державний комітет телебачення та радіомовлення. Держкомтелерадіо є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері телебачення і радіомовлення, інформаційній та видавничій сфері [308].

З 1991 р. ці функції в різні часи виконували Державний комітет України у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження (1993–1994 рр.), Міністерство України у справах преси (1994–1996 рр.), Міністерство інформації України (1996–1999 рр.), Державний комітет інформаційної політики (1999–2000 рр.), Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України (2000–2003 рр.), Державний комітет телебачення і радіомовлення (2003–2006 рр.), Державний комітет телебачення та радіомовлення (2006–2011 рр.). Частина функцій комітету з 2016 р. перебрав Український інститут книги.

З практичного погляду Держкомтелерадіо, наприклад, залучене до координації висвітлення державними телерадіоорганізаціями святкових заходів загальнодержавного та регіонального рівнів з нагоди Дня Соборності, забезпечує інформаційну підтримку заходів зі вшанування пам'яті учасників бою під Крутами, відкриття місць пам'яті (пам'ятники, меморіальні знаки), музеїв та музейних експозиції, виставок документів. Окрім висвітлення державними ЗМІ подібних заходів, комітет також залучений до організації тематичних теле- та радіопередач, присвячених ювілейним подіям Української революції, виступів у ЗМІ вчених, політичних та громадських діячів. Наприклад, з нагоди 90-річчя Української революції за повідомленням Держкомтелерадіо у Рівненській та Львівській обласних державних телерадіокомпаніях були створенні відеофільми про революційні події [496].

Держкомтелерадіо також реалізовував державну бюджетну програму «Випуск книжкової продукції за програмою «Українська книга»» [339] (з 2018 р. програму реалізовує Український інститут книги), у межах якої було опубліковано чимало праць, присвячених Українській революції. Наприклад, відповідно до переліку книжкових видань, передбачених до випуску за програмою «Українська книга» на 2016 рік, світ побачили такі праці: «Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми» М. Шкільника (тираж – 1 тис., планова вартість видання – 233450 грн.), «Михайло Грушевський: біографічний нарис» Р. Пирога та В. Тельвака (тираж 1 тис.,

планова вартість видання – 179630 грн.), «Холодний Яр (твори)» Юрія Горліса-Горського (тираж – 1 тис., планова вартість видання – 186005 грн.), «Facie ad Faciem. Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського» за упорядкуванням С. Панькової та Г. Кондаурової (тираж – 1 тис., планова вартість видання – 154100 грн.), «Україна: матеріалізація привидів» Дж. Мейса (тираж – 2 тис., планова вартість видання – 320000 грн.), «Симон Петлюра. Московська воша», упорядник – П. Мовчан (тираж – 3 тис., планова вартість видання – 80250 грн.) [295].

Отже, інституційні механізми в державній політиці пам'яті відігравали важливу роль загалом і стосовно Української революції зокрема. Серед них найвпливовішим є інститут Президента, потенціал якого вперше активно почав використовувати В. Ющенко. Згадані у підрозділі державні інститути насамперед забезпечували різного рівня науково-організаційний супровід політики пам'яті, що виявляється в їхній аналітичній, експертній, нормотворчій діяльності. До того ж найчастіше через видавничу діяльність та організацію науково-просвітніх заходів (підготовка експозицій, виставок, соціальної реклами) вони безпосередньо залучені до реалізації політики пам'яті.

Варто відзначити УІНП як провідну установу у цій сфері. Його діяльність помітно залежала від політичної кон'юнктури. Його роль змінювалася від ретранслятора політики В. Ющенка щодо Голодомору 1932–1933 рр. та національно-визвольного руху, до переорієнтації на наукову діяльність у період В. Януковича і знову до важливого меморіального актора, який активно впливає на державну політику пам'яті у часи П. Порошенка. Важливими ланками у політиці пам'яті є ВРУ та її профільні комітети, через які проходять усі законодавчі ініціативи.

3.2. Події 1917–1921 рр. у нормативно-правових актах Української держави

Будь-які нормативні акти приймають у контексті загальнополітичних процесів, які впливають на зміст цих актів. Політика пам'яті спирається на нормативну базу, значною мірою її визначають якраз ті акти, які змінюють усталені норми. Найбільш кардинально меморіальну політику змінило прийняття декомунізаційного пакета законів. Наприклад, найбільш популярною темою, піднятою у нормативних актах, була Друга світова війна. До Революції Гідності практично кожен прийнятий указ / розпорядження / постанова перш за все актуалізував увагу на Великій Вітчизняній війні. 2000 р. прийнято Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [141] з характерною радянською риторикою. Загалом цей нормативний акт повторював усталені ще з радянських часів підходи, але вперше в українській практиці передбачав відповідальність за порушення закону, що стосується історичної пам'яті. У період президентства В. Януковича закон було доповнено нормами, які визначали Прапор Перемоги символом перемоги радянського народу, встановлювали порядок використання його копій [129] (згідно з рішенням Конституційного Суду України 2011 р. норма визнана антиконституційною [381]), передбачали безкоштовний показ фільмів про Велику Вітчизняну війну протягом травня [130]. Внесення цих змін цілком відповідало розумінню політики пам'яті епохи В. Януковича. Закон втратив чинність 2015 р. після прийняття Закону «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [140], який входив до пакета декомунізаційних законів. Тут уже не було передбачено використання радянської символіки, зник термін «Велика Вітчизняна війна», поряд з 9 травня (як День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні) запроваджено ще одну комеморативну дату – 8 травня (День пам'яті та примирення) та згадку про український визвольний рух, хронологічні рамки розширено (1939–1945 рр.), акцент зміщено зі святкування перемоги до вшанування пам'яті жертв війни.

На прикладі цього закону помітна чітка зміна розуміння історичного минулого з боку української влади: від уведення до національного канону радянської версії подій німецько-радянської війни через звернення до її крайніх символічних проявів у часи В. Януковича, до категоричної відмови від неї й заміни на протилежну.

Нормативне визнання учасників визвольного руху, насамперед ОУН та УПА, підіймалися ВРУ відразу після здобуття незалежності [349; 351], була створена спеціальна комісія ВРУ зі сприяння вивчення питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН і УПА [326], врешті 1997 р. була створена урядова комісія з вивчення діяльності «ОУН–УПА» [346]. 2005 р. було опубліковано фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії [287], який мав значний суспільний і науковий резонанс. Проте політичних наслідків у вигляді прийняття нормативного акту з оцінкою діяльності учасників боротьби за незалежність не було. В. Ющенко прийняв окремі нормативні акти, спрямовані на відзначення ювілеїв учасників визвольної боротьби середини ХХ ст. [504; 505; 506; 532; 572; 573] та окремих організацій [509; 510]. Окремо він видав указ, який спрощував доступ до архівних матеріалів про визвольну боротьбу [575], і указ, який пропонував додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття [543].

Остаточного завершення цей процес набув після прийняття у 2015 р. Закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [137]. Борцями за незалежність визнано членів усіх органів влади УНР, Української Держави (Гетьманату), ЗУНР, Східно-Лемківської Республіки, Гуцульської Республіки, а також їх військові й мілітарні формування, політичні партії та громадські організації, які боролися у цей час за здобуття і захист незалежності, повстанські й партизанські загони, що діяли з цією ж метою. Як і в інших меморіальних законах, тут передбачено відповідальність за порушення його норм (зневажливе ставлення до борців за незалежність, заперечення факту правомірності боротьби за незалежність).

Умови, в яких творилися політика пам'яті, наочно відображають і процеси реабілітації. Реабілітація – це не лише юридично унормований процес скасування незаконних звинувачень судовими чи позасудовими органами тоталітарного режиму і відновлення чесного імені, а й «фактор формування національної пам'яті та історичної свідомості громадян України під впливом державних, громадських, юридичних, морально-політичних, наукових та культурно-інформаційних заходів з відновлення справедливості до громадян колишнього СРСР, незаконно репресованих в радянський період історії України» [43].

17 квітня 1991 р. прийнято Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [143], який був спрямований на реабілітацію невинно засуджених жертв тоталітарного режиму упродовж 1917–1991 рр. У законі подано досить чіткий перелік умов реабілітації, що викреслюють ймовірність реабілітації великої кількості жертв режиму (перш за все борців за українську незалежність), а також чіткий перелік тих, кого не можна було реабілітувати. Прийняті пізніше доповнення до нього та супровідні постанови Верховної Ради та Кабінету Міністрів не змінили його суті [72, с. 30–47].

Закон 1991 р. передбачав фактично вичерпний перелік реабілітованих, під дію якого не підпадали ті борці за незалежність, які були засуджені за кримінальними статтями. Взимку 2017 р. генеральний прокурор Юрій Луценко анонсував розробку нового проєкту закону, який мав реабілітувати учасників Визвольних змагань доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії й повстанського руху 1917 – початку 1930-х рр. Згодом він появився під назвою «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [368].

Законопроект пропонував кардинально переглянути сам підхід до реабілітації. Це простежується вже в зміні термінології відповідного закону і пропонованій кількості змін до суміжних законів і кодексів України, що тією чи тією мірою пов'язані з законом про реабілітацію. 13 березня 2018 р. врешті

закон було прийнято. Відповідно до нового Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [139] достатньою підставою для реабілітації є сам факт репресій, здійснених позасудовими органами («двійки», «трійки», ради НКВС), якщо репресії були здійснені з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів, якщо репресії здійснено згідно з рішенням репресивного органу і встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину. Таким чином, закон реабілітує репресованих, засуджених за діяння, які у цивілізованому світі не вважаються злочинами. Закон містить широкий перелік форм репресій і ознак їх здійснення, у ньому немає переліку умов у відмові в реабілітації, запроваджено категорію «потерпілих від репресій», запропоновано нову процедуру реабілітації.

В Україні відповідником європейських норм у системі засудження тоталітарних режимів став Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [134], прийнятий у декомунізаційному пакеті законів 9 квітня 2015 р. Цим законом, як і в більшості європейських країн (у преамбулі до закону згадано ряд міжнародних нормативних актів), обидва тоталітарних режими засуджено і визнано злочинними та однотипними явищами (подібно до резолюції Європейського парламенту 2009 р. «Про європейську свідомість і тоталітаризм» [635]).

Закон забороняє пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного режиму та їхньої символіки, визначає порядок її ліквідації, передбачає розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками цих режимів. Закон перш за все спрямований на декомунізацію, адже об'єктів, щодо яких потрібно проводити денацифікацію, в Україні немає. У самому законі визначено покарання за порушення закону. Підприємства, установи й організації, фізичних осіб-порушників притягатимуть до кримінальної відповідальності згідно з прийнятою новою редакцією статті

436-1 Кримінального Кодексу (максимум до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна).

По суті закон надає правову оцінку обох режимів і створює умови для очищення країни від тоталітарного комуністичного спадку. Венеціанська комісія, проте, вважала, що таке формулювання закону може призвести до порушення права на свободу висловлювання. Рекомендації стосувалися визначення терміну «пропаганда», надмірності покарання за порушення закону, неунормованості у законі підходів до розуміння нацизму і комунізму. Комісія також запропонувала забороняти ті партії, які порушують закон, лише у виключних випадках. Зміни до закону відповідно до пропозицій Венеціанської комісії поки не внесені.

На тлі усіх цих процесів приймали й меморіальні акти, що стосувалися подій і діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр. Варто зазначити, що тематика Української революції 1917–1921 рр. значно поступається за кількістю прийнятих нормативно-правових актів у період 1991–2016 рр. темі Другої світової війни, але випереджає національно-визвольний рух середини ХХ ст. та Голодомор 1932–1933 р. (детальніше див. додаток 1).

Перші державні нормативні акти щодо відзначення річниць революції були дуже обережними. Наприклад, розпорядженням Президента «Про урочистий вечір, присвячений 75-й річниці IV Універсалу Центральної Ради» [429] 03.01.1993 р. було лише підтримано ініціативу проведення відповідних заходів Всеукраїнським товариством імені Т. Г. Шевченка «Просвіта». Подібними були й ініціативи ВРУ перших років незалежності: у них не було надано оцінок історичним подіям і діячам, натомість у доволі лаконічному стилі проголошували конкретні завдання – провести / відзначити / доручити / вирішити. Наприклад, постанова Президії ВРУ «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М. С.» [352] 31.10.1991 лише проголосила провести відповідне засідання 22 листопада 1991 року.

Схожою була і постанова Президії ВРУ «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 років» [350] 06.04.1992 р. Тут революція хронологічно обмежена 1917–1918 роками: або до періоду, коли до влади прийшов П. Скоропадський, або ж до початку другої російсько-української війни. Постанова принаймні рекомендувала встановити меморіальні дошки пов'язані з подіями революції, зокрема на будівлі, де проводився I Всеукраїнський національний конгрес «високо оцінений його керівниками М. С. Грушевським та В. К. Винниченком». Постанова ВРУ «Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму» [321] 04.04.1997 прийнята «з метою всебічного розкриття історії розвитку державності України». У постанові й плані заходів не вжито ні одного слова на позначення державних структур чи інституцій, що існували в революційній Україні 1917–1921 рр.

Кардинально відрізняється своїм наповненням заява ВРУ 2003 р., присвячена 85-й річниці видання Четвертого Універсалу, де вже наголошувалося на тому, що Центральна Рада своїм Універсалом проголосила розрив з більшовицькою Росією і становлення України як вільної і самостійної держави, вказувалося, що проголошення УНР стало міжнародно-правовою основою для майбутньої незалежності України [147]. Цей документ важливий тим, що останній Універсал УНР в основному згадують тільки під час святкування Акта Злуки. Окремих же заходів, присвячених подіям 22 січня 1918 р., раніше зазвичай не передбачалося.

Головна увага в нормативних актах про українську революцію 1990-х рр. – початку 2000-х рр. у персональному вимірі зосереджена на постаті М. Грушевського. Та й загалом основна маса прийнятих нормативних актів присвячена подіям і постатям періоду УНР (детальніше див. додаток 4). Варто зазначити, що М. Грушевському серед усіх діячів Визвольних змагань присвячено найбільшу кількість прийнятих документів, щодо вшанування пам'яті. Так, в тому числі у зв'язку з використанням Л. Кучмою постаті М. Грушевського для боротьби з опонентами й дискредитації свого

попередника, було прийнято указ 1995 р. «Про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського» [507], у якій М. Грушевського визнано першим Президентом України. Оскільки в указі не містилося якогось чіткого переліку заходів, то на його виконання було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи з відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського» [340] 02.08.1996, яка визначала програму відзначення ювілею вченого.

Присвяченою вшануванню пам'яті М. Грушевського була і постанова Кабінету Міністрів України «Про спорудження в м. Києві пам'ятника М. С. Грушевському» [344] 31.01.1995 р. (без згадки про його президенство). З 1996 р. постановою Кабміну [333] була передбачена стипендія імені М. Грушевського, але цей же документ визначав порядок її нарахування відповідно до постанови 1994 р., коли цієї іменної стипендії не існувало. 2006 р. постановою Кабміну [330] було перезавантажено питання нарахування іменних стипендій М. Грушевського. 1998 р. видано указ Президента «Про Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського» [574], вона існувала до 2000 р. і згідно з указом «Про Положення про Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського» [563] як консультативно-дорадчий орган мала досліджувати наукову спадщину та політичну діяльність, сприяти різного роду установам у вивченні й пропаганді спадщини та діяльності М. Грушевського, розглядати питання повернення матеріалів і видань пов'язаних з ним та увічнення його пам'яті. Рада долучилася до видання «Повного зібрання творів» М. Грушевського, перший том якої вийшов уже після ліквідації Ради у 2002 р. Помітною є чітка артикуляція до Грушевського-президента в указах Л. Кучми й відмова від такого титулування в актах Кабміну.

На початку 2015 р. П. Порошенко підписав указ «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» [508]. Уже у червні 2015 р. Кабмін затвердив склад Організаційного комітету (в липні наступного року зазнав змін [403]) та план заходів, де серед іншого передбачалося провести

урочисте засідання Верховної Ради України на пошану Михайла Грушевського (воно так і не відбулося) [414]. УІНП створив методичні рекомендації для відзначення ювілею М. Грушевського [235], проте діяльність організаційного комітету з відзначення ювілею дослідники вважали неефективною через малу кількість засідань [101]. У цьому указі вже немає згадки про перше президентство М. Грушевського, натомість відзначено його не тільки як політика і громадського діяча, а і як історика й організатора науки. Цікаво, що подібний проєкт постанови ВРУ присвячений цій же річниці прийнятим не був [369].

Окрім М. Грушевського, якому у 1990-х було присвячено два окремих нормативно-правових акти, жодних указів з нагоди ювілеїв інших історичних постатей революційної доби в цей час прийнято не було. Лише 2003 р. Л. Кучма підтримав ініціативу щодо вшанування пам'яті П. Скоропадського і видав розпорядження «Про вшанування пам'яті гетьмана України Павла Скоропадського» [427], присвячене 130-річчю від дня його народження. Кабмін видав розпорядження «Про відзначення 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського», яким затвердив склад Організаційного комітету, останній же мав створити план заходів [396], який, проте, не був підготовлений.

125-річчю від дня народження «громадсько-політичного діяча», «одного з керівників Української революції», «визначного письменника і драматурга, гуманіста-мислителя» В. Винниченка була присвячена постанова ВРУ 2005 р. [315], яка уже визначала чіткий перелік заходів.

В. Ющенко ініціював відзначення ювілеїв С. Єфремова, В. Липинського, І. Огієнка. Як і у випадку з відзначенням ювілею П. Скоропадського, згадані укази або не містили широкого переліку заходів, або їх просто ігнорувала виконавча влада. Наприклад, 2006 р. видано указ «Про вшанування пам'яті С. Єфремова» [531], присвячений 130-річчю його народження, проте організаційного комітету не було створено. Відтак і масштабних заходів на рівні держави також не було. 2007 р. з'явився указ «Про вшанування пам'яті

Івана Огієнка» [530]. У ньому містився ширший перелік завдань, ніж, наприклад, в указі, присвяченому С. Єфремову, проте не згадано про його діяльність у період Визвольних змагань (в указі його названо вченим, громадським та церковним діячем). 2006 р. видано указ «Про вшанування пам'яті В'ячеслава Липинського» [528]. Знову ж не було створено організаційного комітету, але натомість з'явилися регіональні розпорядження щодо відзначення його ювілею [252; 418].

Не вирізнялися особливою насиченістю заходів і меморіальні акти стосовно персоналій революційної доби, прийняті ВРУ. Такими були, наприклад, постанова, присвячена 130-річчю В. Липинського 2012 р. [317], постанова, присвячена Президенту ЗУНР Є. Петрушевичу з нагоди його 150-річчя 2013 р. [318], постанова «Про відзначення 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського» 2014 р. [319], постанова з нагоди 125-річчя Є. Коновальця 2015 р. [316]. Останньою ініційовано діалог з Нідерландами щодо перепоховання його праху в Україні, передбачена реставрація музею лідера ОУН у с. Зашкові на Львівщині. Відзначення пам'яті вищезгаданих діячів пов'язані не лише з їхньою діяльністю у роки Української революції 1917–1921 рр., а й з їхнім внеском в українську справу загалом, культуру, освіту, релігію тощо.

Майже двадцятирічну традицію має офіційне відзначення Дня Соборності України. 21 січня 1999 р. Президент видав указ «Про День соборності України» [540], яким встановив щорічно 22 січня відзначати День соборності. Виданий він був в переддень 80-річного ювілею, тому уже наступного дня указ був зачитаний віцепрем'єром Валерієм Смолієм під час урочистостей в Національному оперному театрі. Примітно, що «соборність» у цьому указі вжито з малої літери, натомість у наступному розпорядженні Президента «Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України» 16.01.2002 р. [424], «Соборність» вжито з великої літери. Розпорядження передбачало проведення одночасно по всій Україні урочистих зборів та проведення конкурсу на проекти

монументів Соборності, відкриття яких планувалося на 2004 р. у Києві, Ужгороді, Луганську, Чернігові та Севастополі. Практично реалізація заходів з нагоди Дня Соборності була перекладена на місцеві органи влади, а не на уряд.

Президентські укази 2004 р. [511], 2006 р. [517], 2007 р. [518], 2008 р. [513], 2009 р. [519], які стосувалися цього свята, передбачали загалом однаковий набір заходів. На 2008 р. припадав 90-річний ювілей з дня проголошення Четвертого Універсалу, проте ні в офіційних документах, ні у виступі Президента з нагоди Дня Соборності про це не згадували. Натомість 4 березня 2008 року Глава держави вніс на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо встановлення Дня Соборності державним святом (неробочим днем). Однак цей законопроект було знято з розгляду Парламенту.

Усі згадані документи мали однакову структуру й схоже наповнення, у кожному з них наголошувалося на великому політичному та історичному значенні об'єднання УНР та ЗУНР для українського народу і утворення Української соборної незалежної держави, звучала апеляція до виховання почуття патріотизму і гордості, консолідації суспільства. Virізнявся лише указ Президента «Про відзначення 90-ї річниці проголошення Акта злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки» 12.12.2008 [513], який передбачав ширше коло заходів: відкриття музею УНР та започаткування Всеукраїнської молодіжної акції «Молодь єднає Україну».

Наприкінці 2011 р. В. Янукович скасував своїм указом День Соборності України та День Свободи й водночас створив нове свято, яке відзначалося також 22 січня – День Соборності і Свободи [515]. Відповідно до указу Президента України від 13 листопада 2014 р. Дню Соборності було повернуто колишню назву і визначено щорічно його відзначати 22 січня [539]. Присвячений Дню Соборності також був указ того ж 2014 р. [520], який передбачав окрім звичних акцій (покладання квітів до пам'ятників діячам УНР і ЗУНР, проведення конференцій, організацію виставок) активізацію роботи зі спорудження у Києві пам'ятника Соборності. Наступного року з'явився указ

«Про відзначення у 2016 році Дня Соборності України» [521], який загалом був схожий на попередній.

Свою історію має й відзначення Дня пам'яті Героїв Крут. 24 січня 2003 р. було видано розпорядження Л. Кучми «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [425]. Жодних заходів за участю місцевих органів влади ним не було передбачено та й набір комеморативних практик був загалом «скупим». До того ж розпорядження з'явилося за кілька днів до ювілею. Пам'ять про Крути була одним з наріжних каменів політики пам'яті В. Ющенко, тому як і у випадку з Днем Соборності, він ледь не щороку видавав відповідні укази, присвячені пам'яті загиблих в цьому бою юнаків. Зокрема 2006 р. з'явилося розпорядження Президента «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [426], присвячене 88-й річниці бою, 2007 р. – указ «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [529], присвячений 89-й річниці бою, наприкінці того ж року був виданий указ «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут» [512] (з цього часу акцент робився не на героїчній загибелі юнаків, а на їхньому подвигу), 2008 р. – указ «Про вшанування подвигу Героїв Крут» [533], 2009 р. – указ «Про відзначення річниці подвигу Героїв Крут» [516]. Ці акти загалом також були однотипними й фактично повторювали зміст один одного (єдиною суттєвою відмінністю вирізнявся указ, присвячений 90-й річниці бою, у якому серед іншого передбачалося спорудження на Аскольдовій могилі в Києві пам'ятника Героям Крут [512]). Звичною для них є акцентування уваги на патріотизмі, шануванні військових традицій і самопожертві заради Батьківщини.

Легко помітити, що основну масу меморіального законодавства наразі становлять акти, присвячені конкретним подіям чи постатям, натомість сам феномен Визвольних змагань 1917–1921 рр. як такий був довгий час обділений увагою центральної влади. Вперше комплексний підхід було застосовано прийняттям указу «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 2005 р. [578]. Цікаво, що М. Грушевського в указі названо головою Центральної Ради,

Є. Петрушевича – керівником західної області УНР, а у частині про спорудження пам'ятників окремо названо тільки С. Петлюру і В. Винниченка.

Кабмін видав того ж року розпорядження, яким затвердив склад Організаційного комітету на чолі з Міністром культури і туризму О. Білозір [415]. Проте план заходів уряд не затвердив (його розробило Міністерство культури разом з НАН України). На цей період припадали 80-та річниця загибелі С. Петлюри (у пам'ять про трагічну смерть лідера УНР було затверджено окремий план заходів), 130-річчя від дня його народження і 140-річчя М. Грушевського. Українські анархісти водночас подали до суду позов з вимогою визнати С. Петлюру організатором єврейських погромів і всіляко боролися за скасування зазначеного указу [465], проте успіху не досягли.

12 квітня 2007 р. видано указ В. Ющенка «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції та вшанування пам'яті її учасників» [547]. Він передбачав проведення ряду заходів, присвячених 90-й річниці Українського національного конгресу (у Києві), 90-й річниці створення Генерального Секретаріату (у Києві), конференції, присвяченої Третьому Універсалу (у Києві), 90-й річниці створення ЗУНР (у Львові), 90-й річниці проголошення Акта Злуки (у Києві). Передбачено було також видання праць, створення експозицій музеїв, проведення конференцій, створення фільмів, спорудження пам'ятників. Проте указ був виданий мінімум на місяць пізніше від 90-ї річниці від дня початку революції, до того ж тільки наступного 2008 р. було затверджено організаційний комітет [402] та план заходів [395]. Через цю забюрократизованість чи небажання виконувати указ органи влади на місцях не мали правової бази для реалізації указу. Хоча в багатьох випадках вони створювали свої плани заходів, не чекаючи відповідного розпорядження чи прикладу від центральної влади.

Окремо в цей час з'явилося розпорядження Кабміну «Про підготовку та відзначення 90-річчя утворення першого Уряду України» [404], згідно з яким відзначався ювілей утворення Генерального Секретаріату. Окрім виставки документів, організованої у низці державних архівів у 2007–2008 рр., і

карбування ювілейної монети, жодних інших заходів проведено не було. 2007 р. з'явився схожий за наповненням і реалізацією указ «Про відзначення 90-ї річниці української дипломатичної служби» [514]. З'явилося також відповідне розпорядження Кабінету Міністрів [398]. Подібним за містом було і розпорядження Кабінету Міністрів України «Про відзначення 90-річчя запровадження державної служби» [397].

Наразі наймасштабніше відзначення подій Української революції передбачає указ Президента «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 р. [546], який проголошував 2017 рік Роком Української революції 1917–1921 років і передбачає проведення протягом 2017–2021 років різноманітних відзначень ювілеїв (вшанування подій і учасників Визвольних змагань визначено пріоритетною діяльністю для органів влади). Указ передбачав створення Організаційного комітету на чолі з прем'єр-міністром і Головою Адміністрації Президента та затвердження плану заходів відповідно до поданого УІНП та НАНУ переліку найважливіших пам'ятних дат та визначних діячів. Попри те, що організаційний комітет мав бути затверджений протягом місяця від опублікування указу (тобто на початку березня 2016 р.), його було сформовано практично через рік – наприкінці березня 2017 р. Уряд також затвердив план заходів [399]. Окремими пунктами передбачалося, окрім згаданого в указі Президента спорудження монумента Соборності, встановити у Києві пам'ятник С. Петлюрі. УІНП зі свого боку підготував методичні рекомендації до 100-річчя української революції 1917–1921 років [234].

2010 р. В. Ющенко видав указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» [534], у якому зокрема такими визнавалися члени формувань Центральної Ради, УНР, ЗУНР, Гетьманату. Також Президент встановив традицію відзначення військових звитяг Українських Січових Стрільців [549]. Зауважимо, що офіційні кола Росії визнали прийняття цього указу недружнім [432]. Все ж указ був виданий наприкінці каденції В. Ющенко, а його наступник не мав бажання його

втілювати. Уже П. Порошенко видав указ «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка» [548]. Наприкінці 2015 р. було створено організаційний комітет і затверджено план заходів, який практично повторював норми указу Президента [400]. Пам'ять про січовиків була артикульована і в контексті 100-річчя бою на горі Лисоня [63].

Меморіальне законодавство, яке стосується подій і учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр., мало свої особливості. Помітним є, на нашу думку, його нечіткість і змістовна невизначеність на початку 1990-х рр., характерне маніпулювання задля досягнення політичних дивідендів (в указах Л. Кучми, які стосувалися М. Грушевського, чи зміні Дня Соборності В. Януковичем), часто низьким рівнем передбачуваних заходів, запізнілим його прийняттям. До того ж не було політичної волі у влади для прийняття окремого акту, присвяченого С. Петлюрі. Помітна також значна перевага у нормотворчій діяльності Президента, у той час як ВРУ була і є більш пасивною.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ У НАПРЯМКАХ МЕМОРІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Владні комеморації про Українську революцію 1917–1921 рр.

Комеморації є масовим дійством, спрямованим на формування чітко визначених інтерпретацій минулого. Водночас вони є найбільш поширеним повторюваним заходом держави. При цьому участь у них представників владної еліти може бути різною: від щирої підтримки до формального представництва, звички.

Новопостала держава зазнала відчутного впливу радянського культурного спадку. Відповідно різка відмова від нього і пошук / формування нових культурних традицій не зміг пройти безслідно. Тому комеморативні заходи у посттоталітарній Україні все ж містили бюрократичні елементи радянської традиції, хоча були розбавлені уже новою національною риторикою.

Наприклад, восени 1991 р. у приміщенні Державного академічного театру опери та балету було проведено урочисте засідання Верховної Ради України з нагоди 125-річчя з дня народження М. Грушевського. На ньому тодішній голова Верховної Ради Л. Кравчук зауважив: «М. Грушевський поклав усе своє життя на вівтар українського національного відродження, на створення незалежної української держави. В його драматичному житті були перемоги і поразки, піднесення і зриви. Але з упевненістю можна сказати: доки житиме Україна – житиме з нею в наших серцях талановитий і самовідданий її син – Михайло Грушевський» [119, с. 3]. Голова ВРУ його означив як «першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня» [119, с. 2].

24 листопада 1991 р. відбувся молебень у соборі св. Софії за участю високопосадовців. Після служби процесія відвідала могилу М. Грушевського на Байковому кладовищі, де відправили панахиду. По дорозі учасники урочистостей тричі зупинялися біля будинків, з якими пов'язана його

діяльність: де працювала секція ВУАН, Будинок вчителя та Київський національний університет [297, с. 2].

Варто відзначити, що «радянські номенклатурні» традиції проведення урочистих заходів найбільш відчутними були в 1990-х рр. Тоді на державному рівні відбулося святкування двох ювілеїв, присвячених 125-річчю і 130-річчю з дня народження М. Грушевського. Другий ювілей вченого відзначено подібно до першого. 4–7 вересня 1996 р. з нагоди 130-річчя від дня народження історика у Національній опері України відбулося урочисте зібрання за участю Президента, прем'єр-міністра і голови ВРУ. З нагоди ювілею в «Українському слові» 1996 р. було опубліковано звернення Л. Кучми: «Михайло Грушевський – перший Президент України, фундатор відродження Української держави у ХХ сторіччі, видатний український історик із світовим ім'ям. Він належить до тієї когорти всесвітньо відомих постатей української історії, що й Володимир Хреститель, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький і Тарас Шевченко» [590, с. 4].

Оскільки постать М. Грушевського не була такою значущою для нової влади, яка прийшла до керма держави на хвилі Революції Гідності, то й заходи з нагоди його 150-річчя були не такими помпезними. Наприклад, передбачене розпорядженням Кабміну урочисте засідання ВРУ не відбулося. Натомість було проведено ряд конференцій та круглих столів, відбулися презентації нових виставок, видань і експозицій, музейного фільму «14 місць Михайла Грушевського у Львові» [605, с. 3; 606, с. 4]. Національна бібліотека України започаткувала «Електронний архів Михайла Грушевського», а Президент П. Порошенко з нагоди ювілею виступав перед київськими студентами в університеті ім.Т. Шевченка [452]. Активними у відзначенні 150-річчя вченого були й регіони. Більшість розпоряджень передбачало проведення масових культурно-мистецьких заходів, рідше пропонувалося відкрити нові місця пам'яті та перейменування його іменем вулиць.

Важливою особливістю комеморацій є акцент на їхньому символізмі. Різкий перехід від радянських форм соціокультурного життя до нових

національних потребував нових ритуалів і символів. Варто зазначити, що символізмом були наповненні різного роду заходи, які відбувалися в перші роки незалежності.

Наприклад, символічним було проведення особовим складом організаційної групи ВМС України урочистих зборів з нагоди 74-ї річниці підняття Державного прапора Української Народної Республіки на кораблях Чорноморського флоту 29 квітня 1992 р., коли почалися переговори між Україною і Росією щодо долі Чорноморського флоту. Тоді ж вперше було запропоновано цього дня відзначати День Військово-морських сил України [105]. Українським законодавством 1996 р. цим днем було затверджено 1 серпня [537]. 2006 р. День Військово-морських сил було перенесено на першу неділю липня [536], з 2008 р. це – День флоту України [541]. В. Янукович переніс святкування Дня флоту на останню неділю липня (тоді ж святкували День ВМФ Росії) [515]. 2015 р. День Військово-морських сил Збройних сил України знову почали відзначати у першу неділю липня [535]. Іншим символічним актом була передача 24 серпня 1992 р. 1-му полку Національної гвардії України прапора 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР [108].

Такою ж була передача державних символів М. Плав'юком Л. Кравчуку. 21 січня 1992 р. представники Державного Центру УНР в екзилі домовилися з Л. Кравчуком про скликання Надзвичайної Сесії за участю Української Національної Ради як екзильного Парламенту і представників Верховної Ради як чинного в Україні Парламенту в честь 75-ї річниці проголошення Української Центральної Ради, на якій мало бути оголошено про ліквідацію ДЦ УНР в екзилі й передачу ним своїх повноважень тодішній владі в Україні.

Відповідну постанову Українська Національна Рада прийняла 14–15 березня 1992 р., а уже 22 серпня 1992 р. відбулося офіційне передання державних атрибутів влади Л. Кравчуку. Спочатку зустріч відбулася на святковій сесії Верховної Ради, а 24 серпня після молебню у Соборі св. Софії – у Маріїнському палаці. Микола Плав'юк як Президент УНР в екзилі, Іван Самійленко як голова уряду УНР і Михайло Воскобійник як голова Української

Національної Ради передали Грамоту і Заяви про складання своїх повноважень, Президентську Відзнаку (Клейнода гетьмана Івана Мазепи), Президентську печатку і прапор. З цього приводу Леонід Макарович зауважив: «Цей акт повинен нагадати всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки» [112, с. 211].

Згадав у своєму виступі Л. Кравчук і про Крути, як про одну з недавніх «сумних» подій нашої історії, погодився, що започаткування власної державності відбулося в УНР. Серед діячів періоду революції він згадав М. Грушевського і його «сподвижників» [162, с. 2, 8]. Пізніше виступив М. Плав'юк, який також виголосив промову і привітав українців з першою річницею відновлення (а не проголошення) незалежності (хоча ще 12 вересня 1991 р. був прийнятий Закон «Про правонаступництво України», згідно з яким Україна є правонаступницею УРСР – в самому законі немає згадки про УНР чи інші державні формування революційної доби [138]).

Важливий символізм і з політичного аспекту: Атрибутом Голови УНР був клейнод Гетьмана Івана Мазепи, який урочисто 1992 р. було передано останнім Президентом УНР в екзилі Президенту України. Цей клейнод було використано під час інавгурації Президента В. Ющенка 2005 р. [22, с. 108].

21 січня 1993 р. з нагоди 75-ї річниці проголошення Четвертого Універсалу у Національному театрі опери і балету у Києві відбувся урочистий вечір за участю Президента, прем'єр-міністра, заступника Голови ВРУ. З доповіддю виступив віцепрем'єр-міністр Микола Жулинський [479, с. 1]. Того ж місяця відзначення річниці проголошення незалежності УНР організувало у Канаді українське посольство на чолі з Левком Лук'яненком: 21 січня відбувся брифінг для журналістів, концерт, а представники української еміграції передали до посольства тризуб, який привезла місія УНР до Канади і який призначався для консульства у Монреалі. Представники діаспори передали

портрети М. Грушевського і С. Петлюри, які зберігав уряд УНР в екзилі [82, с. 11].

Комеморації формувалися і змінювалися під впливом кон'юнктури, незмінним у період незалежності залишався лише їхній бюрократичний характер. Він виявлявся у впорядкованості та універсальності урочистостей (їх формат часто є однаковим, хоч і стосуються вони кардинально різних подій), їхній шаблонності, чіткій визначеності присутніх (переважно це високопосадовці, представники провідних ЗМІ), посиленому режимі охорони.

Найбільш усталеним можна вважати офіційний комеморативний канон до Дня Соборності: з 2001 р. Президенти разом з іншими політиками брали участь в акціях покладання квітів до пам'ятників Т. Шевченку і М. Грушевському [88, с. 1; 185, с. 1]. При цьому день проголошення Акта Злуки у риториці Глави держави набув статусу найважливішої події в історії України. Так, наприклад, під час урочистостей 2004 р. Л. Кучма зауважив: «Сьогодні ми святкуємо найзнаменнішу дату в тисячолітній історії боротьби за єдність українських земель. День 22 січня 1919 року втілює віковічні прагнення українців жити однією сім'єю, на своїй землі, у своїй суверенній державі, коли розділений кордонами народ возз'єднався у соборній Українській державі» [356, с. 2].

Традиційно ювілей святкували шляхом покладання квітів до пам'ятників Т. Шевченку, М. Грушевському й учасникам Визвольних змагань, а також їх місць поховань (в регіонах також до пам'ятників І. Франку, Л. Українці, В. Чорноволу, В. Стусу та ін.), проведенням різного роду культурно-мистецьких акцій, зборів влади та громадськості з врученням державних і регіональних нагород, проведенням конференцій, круглих столів, тематичних уроків, богослужінь за Україну, молебнів, відкриттям виставок, експозицій документів, нових місць пам'яті.

До цього подібні акції проводилися без участі перших осіб держави. Ще 20 січня 1991 р. у Києві відбувся 40-тисячний мітинг з нагоди проголошення Акта Злуки, святкова процесія рухалася до пам'ятника Т. Шевченка, поклала квіти біля Будинку вчителя (тоді було озвучено ідею про відкриття тут Музею

УНР) і рушила до Байкового кладовища, де поклали квіти на могилах Л. Українки, М. Грушевського, В. Стуса, О. Тихого, Ю. Литвина, О. Мешко. Того ж дня відбувся святковий концерт у палаці «Україна» [442, с. 1]. ЗМІ повідомляли, що святкування пройшли більш буденно, ніж 1990 р.: не так емоційно, за меншої кількості присутніх, представники духовенства УАПЦ і УГКЦ відслужили службу [608, с. 4]. На нашу думку, на початку 1990-х рр. святкування Дня Злуки було спробою відновити пам'ять про Визвольні змагання, використовувалися з метою дискредитації радянської системи і були способом політичної боротьби за незалежність.

Уже за президентства В. Ющенка відзначення Дня Соборності було настільки ритуалізованим, що Адміністрацією Президента заздалегідь складався детальний похвилинний сценарій плану заходів і проведення усіх церемоній [99, с. 713–714]. Якщо Л. Кучма «узаконив» наявну традицію у 1999 р. і своєю участю створив певний набір практик на початку 2000-х, то В. Ющенко її утвердив, перетворив у щорічний ритуал. Щорічними були й звернення В. Ющенка до народу в День Соборності.

Велика увага до подій 22 січня 1919 р. цілком корелювала з концепцією історичної пам'яті В. Ющенка, який намагався подолати розлам українського суспільства, що посилювався після Помаранчевої революції. Деяко відмінними були урочистості 2009 р., коли В. Ющенко поклав квіти до пам'ятників Т. Шевченку та М. Грушевському в Києві і взяв участь у святковому зібранні у Будинку вчителя, у якому відкрив Музей Української революції [57]. Напередодні СБУ розсекретило документи періоду Визвольних змагань і передали їх до експозиції музею [441]. Громадськість неодноразово порушувала питання про створення музею, присвяченого Визвольним змаганням. Музей з'явився з постійної виставки УІНП «Музей Української революції 1917-1921 рр.» у київському Будинку вчителя. Окремого рішення органів влади про створення Музею Української революції 1917-1921 рр. не було, до того ж сам Будинок вчителя був орендованим.

В. Янукович, на відміну від попередника, не пропагував ідеї об'єднання країни під гаслом соборності, натомість він намагався показати її єдність шляхом залучення до святкування попередніх Президентів та лідерів усіх конфесій в Україні. Зокрема таке святкування відбулося 2011 р. Опозиційні сили проводили у Києві в цей день мітинги в різних місцях (Софійська і Контрактова площі, Майдан Незалежності). У цей період заходи з нагоди Дня Соборності за участю вищої влади швидше нагадували не урочистості, а доволі формальний ритуал (навіть ЗМІ акцентували більше уваги на посиленні охорони Президента, ніж на власне самих урочистостях [627]). Натомість у 2014 р., після штурму табору протестуючих на вул. М. Грушевського і перших жертв Революції Гідності, Президент записав і оприлюднив через ЗМІ звернення, у якому не згадав сутичок в центрі Києва, обмовившись тільки про «непрості процеси» в країні [626]. Примітно, що суспільство створило свої власні ритуали у цей час: окрім покладання квітів, спільного виконання гімну, проведення народних віч, святкової ходи, популярними були створення символічних живих ланцюгів (вони або з'єднували два береги ріки, або різні сторони площ і скверів, або ж простягали поміж кількох важливих історичних споруд).

Злам усталених традицій найчастіше відбувається після масштабних суспільних потрясінь. Так, після Революції Гідності святкування зазвичай входять до загальної програми відзначення Дня Незалежності. При цьому згадуються події зими 2013-2014 р. Наприклад, відзначення Дня Соборності 22 січня 2017 р. було символічно окреслене як відкриття Року Української революції. Заходи, присвячені Дню Соборності, передбачали як історико-патріотичний складник, пов'язаний з Українською революцією початку ХХ століття, так і з вшануванням подій Революції Гідності (в цей день загинули Сергій Нігоян, Юрій Вербицький, Михайло Жизневський). Місцями пам'яті, до яких покладали квіти, окрім уже звичних і усталених, тепер ставали ще пам'ятники, пам'ятні знаки та місця поховань загиблих учасників Революції Гідності та АТО (учасників боротьби за відстоювання конституційних засад

демократії, за захист державного суверенітету і територіальної цілісності України).

Регіональні заходи у цей день також було організовано відповідно до заходів на центральному рівні. Вони містили збори представників влади, громадськості, учасників АТО, покладання квітів до пам'ятників діячам УНР і ЗУНР, збройних формувань цього періоду, місць поховань видатних діячів українського державотворення, борців за незалежність України, учасників Революції Гідності та АТО, проведення інформаційних, науково-просвітницьких, культурно-мистецьких заходів, організацію тематичних виставок, проведення молебнів за єдність України.

Загалом для регіонів характерним було поєднання святкувань Дня Соборності з іншим ювілеєм, який припадає на цей час. Наприклад, згідно з розпорядженням голови Вінницької ОДА 22 січня 2008 р. передбачалося, окрім відзначення Дня Соборності, ще провести урочистості з нагоди 70-річчя з дня народження Василя Стуса [386], подібним було і розпорядження 2011 р. [385]. Тоді ж урочистості з нагоди Дня Соборності на Закарпатті об'єднали з 65-ю річницею утворення області [29], у Криму – з 20-річчям відновлення автономії й Днем АРК [30]. Місцеві органи влади по прикладу комеморацій у столиці часто передбачали проведення молебнів і організацію участі духовництва різних конфесій у покладанні квітів до пам'ятників видатних діячів.

Місцеві органи влади по-своєму трактували комеморативні ініціативи центру. Так, наприклад, згідно з розпорядженням губернатора Донецчини 2009 р. 90-річчя Акта Злуки мало святкуватися не 22 січня, а 21, що викликало негативну реакцію окремих організацій регіону, які написали навіть звернення до очільника області. 21 січня мало відбутися покладання квітів до пам'ятника Т. Шевченка і проведення зборів в обласному академічному музично-драматичному театрі. Обурювало ініціаторів звернення те, що 21 січня – день смерті Леніна і покладання квітів в цей день до пам'ятника Т. Шевченку сприймалося як блюзнірство [24]. Те ж 21 січня, наприклад, в Івано-Франківську використовували для проведення віча [26]. Тут усталилася

традиція проведення 21 січня урочистої ходи від будівлі ОДА до пам'ятника діячам ЗУНР. Не всі представники обласних адміністрацій сприймали це свято як всенародне. Наприклад, Михайло Добкін, який у 2010-2014 рр. очолював Харківську ОДА, його таким не вважав [115]. Цей день використовували для політичної боротьби з центральною владою.

Звичними стали демонстрації різних сил, дуже часто ідеологічно протилежних. Наприклад, 22 січня 2012 р. в Донецьку місцева організація «Русский блок» провела марш і зібрання біля пам'ятника О. Пушкіну з нагоди Переяславської ради й «об'єднання Малої і Великої Русі» (хоча річниця була 18 січня), місцева «Просвіта» біля пам'ятника Т. Шевченка – мітинг, присвячений Дню Соборності і Свободи, а комуністи на площі Леніна «антифашистський» мітинг [656; 657].

Важливим складником комеморацій є місце проведення урочистості. Наприклад, вшанування пам'яті Героїв Крут центральною владою відбувалося або на станції Крути, або на Аскольдовій могилі, або ж влада різними способами маркувала свою присутність на обох місцях пам'яті (наприклад, особиста участь Президента у заходах в одному місці й покладання квітів від його імені в іншому).

Як уже зазначалося вище, традицію вшанування пам'яті на найвищому рівні встановив у 2003 р. Л. Кучма. Це була спроба радше узаконити спочатку стихійні, а потім організовані громадськими організаціями меморіальні заходи. Ще 19 березня 1992 р. студенти київських вишів склали присягу на вірність Україні біля Аскольдової могили. 29–30 січня 1993 р. громадськість відзначила пам'ять бійців під Крутами на Чернігівщині. На початку 1990-х рр. громадські й політичні організації, проте, вшановували пам'ять учасників бою окремо: часто в різних місцях і в різний час [82, с. 4]. 1995 р. у день бою під Крутами був організований хресний хід до Аскольдової могили (окрім громадських організацій і окремих політичних партій до його організації долучилося Міністерство оборони, Київський військовий лицей) [274, с. 1]. Національно-патріотичні організації проводили мітинги й панахиди, присвячені учасникам

бою під Крутами на Аскольдові могилі. Вони ж 2000 р. у Києві у річницю дня бою пропонували 29 січня затвердити як національне свято – День мужності й доблесті [173, с. 1]. З часом до меморіальних заходів все частіше почали звертатися політики. Наприклад, 2002 р. уже голова ВРУ Іван Плющ з іншими депутатами брав участь у вшануванні пам'яті учасників бою під Крутами. Тоді ж він запевнив, що український Парламент робитиме все можливе для збереження пам'яті про них і запропонував збудувати каплицю [611, с. 2].

Остаточного комеморативний канон щодо крутянців сформувався за каденції В. Ющенка. З цієї теми Президент видав одне розпорядження та чотири укази, за його ініціативою з 2005 р. розпочато створення меморіально-музейного комплексу «Пам'яті Героїв Крут», усталеними стали місця пам'яті на станції Крути й Аскольдовій могилі. В. Ющенко звертався до міського голови Києва О. Омельченка з пропозицією увічнити пам'ять крутянців у київській міській топоніміці. Президент також погодився на доцільність перенесення Дня захисника України на цей день [620]. Зазначимо, що В. Ющенко ще до свого президентства брав участь у відзначенні річниці бою: у січні 2004 р. він ще як очільник опозиції приїздив на Чернігівщину вшанувати пам'ять учасників бою під Крутами [459, с. 2].

Меншого масштабу набуло вшанування пам'яті Героїв Крут після приходу до влади В. Януковича. У 2011 р. відбулося покладання квітів на похованнях студентів на Аскольдовій могилі за участю прем'єр-міністра Миколи Азарова, представників уряду, депутатів та київської міської влади. В. Янукович відмовився особисто брати участь у вшануванні пам'яті учасників бою, від його імені це робили представники уряду і місцевої влади. Натомість сам Президент на своїй офіційній сторінці щороку публікував звернення, присвячені цій події [19, с. 32–33]. Водночас опозиційні політики більше приділяли уваги вшануванню пам'яті Героїв Крут, не рідко вкладаючи у свої виступи політичний підтекст. Загалом опозиційні сили використовували цей день для політичної боротьби й звинувачень на адресу Партії регіонів [223]. Серед закидів керівній Партії регіонів були апеляції щодо переписування

новою владою підручників історії на російський манір, ставилися вимоги про звільнення Дмитра Табачника з посади міністра освіти та науки, відновлення звання Героїв України С. Бандері та Р. Шухевичу. При цьому офіційним місцем пам'яті представників вищої влади в основному була Аскольдова могила (заходи за їх участю відбувалися у різний час), тоді як опозиція проводила свої акції і біля Аскольдової могили, і біля Меморіалу в Крутах (найчастіше тут також відбувалися заходи за участю Київської та Чернігівської ОДА, націонал-патріотичних організацій). Часто і в регіонах у цей день громадські організації й політичні партії протилежних політичних платформ проводили свої акції, що переростало у протистояння. У зв'язку з цим в окремих випадках місцева влада через суд забороняла проводити будь-які акції усім політичним силам [31].

Після Революції Гідності П. Порошенко повернув традицію щорічно особисто вшановувати пам'ять учасників бою покладанням квітів до пам'ятного хреста на Аскольдові могили. 2016 р. ці заходи були доповнені Уроком мужності, який Президент провів у Київському військовому лицейі імені Івана Богуна (транслявався на всі військові навчальні заклади). Подібні урочистості в цей час були складником більшої інформаційної кампанії до 25-річчя незалежності України. Характерним для виступів Президента в цей час є акцентування уваги на історичних паралелях між подіями революції й сьогоденням. У своїх виступах він уже не говорив про спартанців, Фермопіли чи 300 учасників бою. Його оцінки бою були більш оптимістичними, ніж було заведено раніше. Крути вже не згадувалися як «катастрофа» чи «поразка» [48; 49]. Напередодні відзначення сотої річниці бою УІНП і Кабмін презентували план заходів [658], згідно з якими Президент мав брати участь в урочистостях на станції Крути, проте не приїхав через складні погодні умови. Наступного дня він все ж взяв участь у заходах, що відбувалися у Києві.

Попри те, що у 1990-х не було окремо прийнято розпорядження чи указу присвяченого ЗУНР, все ж 1998 р. Л. Кучма взяв участь у відзначенні 80-річчя проголошення цього державного утворення. Він поклав квіти до пам'ятника Т. Шевченку та на могилу Січових Стрільців, відвідав музей М. Грушевського

та І. Франка, взяв участь у святковому вечорі у Львівському театрі опери і балету. У своєму виступі Президент зауважив, що лідери ЗУНР заради народу і держави зуміли піднятися над своїми партійними інтересами та скороминучими кон'юктурними міркуваннями, що мало стати прикладом для політиків [443, с. 1].

2008 р. у Львівському оперному театрі уже за участю В. Ющенка відбулися урочистості з нагоди 90-річчя проголошення ЗУНР, які були частиною ініційованого Президентом комплексу заходів з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. Звичним було покладання квітів до меморіалу Січових стрільців та УГА, могил Є. Петрушевича та О. Басараб. Напередодні, 31 жовтня, відбулося відкриття меморіальної дошки А. Шептицькому, проведено урочисту ходу двома маршрутами від пам'ятників В. Чорновола і М. Грушевського до театру опери і балету, організовано живий ланцюг по вулиці Листопадового чину і смолоскипна хода до Меморіалу УГА на Личаківському кладовищі, панахиду на могилі Січових Стрільців на Янівському кладовищі. У регіонах пройшли подібні заходи меншого масштабу: покладання вінків до пам'ятників і пам'ятних знаків Є. Петрушевича, Л. Бачинського, В. Липинського, М. Грушевського, Д. Вітовського в Івано-Франківській і Волинській областях, проведення віч, молебнів, відкриття у різних регіонах країни пам'ятників учасникам і подіям революції [154].

Менш помпезними й масовими були заходи, які стосувалися неоднозначних для більшості населення постатей чи відбувалися у період політичних криз. Наприклад, уряд Ю. Тимошенко, ігноруючи указ Президента «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» [578], не затвердив відповідний план заходів. На цей період припадали 80-та річниця загибелі С. Петлюри, 130-річчя від дня його народження і 140-річчя М. Грушевського. Все ж до 80-річчя смерті Головного отамана Держкомархів підготував спеціальну виставку «Лицар української революції» [360, с. 64], було проведено круглий стіл в Інституті історії України НАН України.

Протягом травня 2006 р. відбулися урочиста жалобна панахида у Володимирському соборі Києва, підсумкова прес-конференція за участю голови Правління Фундації ім. О. Ольжича Миколи Плав'юка, генерального директора Фундації Сергія Кота, заступника міністра культури та туризму України Ольги Бенч, директора Бібліотеки ім. О. Ольжича Олександра Кучерука, представника Фундації ім. С. Петлюри в Україні Роланда Франка в Українській інформаційній агенції, тоді ж за участю представників уряду, КМДА та М. Плав'юка відбулося урочисте закладання дошки на місці майбутнього пам'ятника С. Петлюри, а в Національній опері під егідою Міністерства культури пройшла мистецька акція «Ця золотом цвяхована блакить» [591, с. 7]. Це було перше масштабне святкування ювілею, присвяченого С. Петлюрі. До цього подібні заходи проводили громадські організації чи вчені, а центральна влада відмежовувалася від участі у них. Наприклад, коли у серпні 1995 р. Л. Кравчук відкривав барельєф із зображенням С. Петлюри, М. Грушевського та В. Винниченка у фойє колишнього приміщення Центральної Ради, то нові керівники держави на чолі з Л. Кучмою «благословляли» відкриття 40-ї міської виставки квітів у Печерському ландшафтному парку [201, с. 1]. 2001 р. відслужено панахиду і проведено конференцію до 75-річчя його загибелі, з нагоди 125-річчя від дня його народження у 2004 р. проведено конференції у Полтаві, Рівному, Вінниці, Кам'янці-Подільському, відбулася урочиста академія у київському міському Будинку вчителя, покладання квітів до Монумента Незалежності.

Дуже часто перелік заходів щодо вшанування подій чи постатей революційної доби не передбачає публічних відзначень (окрім відкриття нових місць пам'яті), а обмежується відкриттям експозицій, виставок, публікацією документів, матеріалів, спогадів, проведенням конференцій, тематичних уроків у навчальних закладах, днів інформування, рекламних кампаній. Наприклад, до 125-річчя В. Винниченка у приміщеннях читальних залів Центрального державного історичного архіву України у Києві (29 липня 2005 р.) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (3

серпня 2005 р.) відкрито виставки архівних документів. З цієї ж нагоди у приміщенні Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України експонувалася документальна виставка, яка висвітлювала життя і діяльність В. Винниченка.

З нагоди відзначення 150-річчя Є. Петрушевича в західному регіоні в основному проводили тематичні уроки й виставки літератури. Львівська облдержадміністрація провела обласний конкурс «Славетні імена України-2013. Євген Петрушевич». Місцеві державні адміністрації проводили єдині дні інформування. У Львові за участю керівників області та міста відбулося вшанування пам'яті Президента ЗУНР на Личаківському кладовищі, спецпогашення художнього маркованого конверта. Проте урочистості загалом були короткотривалими та формальними. Варто зазначити, що напередодні відзначення чергового ювілею ЗУНР у 2002 р. Є. Петрушевича перепоховали на Личаківському цвинтарі.

Доволі скромними були заходи й з нагоди 150-річчя В. Липківського: 19–21 березня 2014 р. відбувся молебень і урочистий вечір у Київській православної богословської академії, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського провів конференцію, Національний музей історії України підготував виставку, відбулася урочиста академія у Львівському музеї релігії.

Характерною рисою комеморацій є вручення державних нагород. Примітно, що порядок їх вручення, затверджений постановою Президії Верховної Ради Української РСР 1982 р., був чинним до 2001 р. [354]. У 2000 р. був прийнятий Закон «Про державні нагороди України» [132], а 2003 р. затверджено новий порядок їх присвоєння [564].

Аналіз меморіальних заходів показує, що в офіційних виступах представників влади на тлі відсилань до минулого і пошуку аналогій з ним можна почути звинувачення на адресу політичних опонентів щодо створення перешкод для впровадження реформ, помітити спроби дискредитації політичних опонентів і разом з тим пропозиції до пошуку компромісів, часто

порушується питання поточної політичної ситуації, відбувається презентація політичних та соціальних змін, власних досягнень.

Перші комеморації практично були спробою очолити стихійні суспільні заходи й спрямувати їх у необхідне владі річище. З часом відзначення суспільством і владною елітою одних і тих самих ювілеїв практично стали двома різними культурними традиціями: перші були масовими, відкритими, стихійними, тоді як другі – бюрократизованими, ритуалізованими, «сценарними», часто навіть формальними.

Комеморації використовували для пропаганди та самореклами, як поле політичної боротьби, опираючись при цьому на настрої суспільства. На державні меморіальні заходи значною мірою впливали суспільні потрясіння і політичні зміни. Зміна комеморативного канону після Революції Гідності у відзначенні Дня Соборності є яскравим свідченням цього. Так само як і зміна риторики під час вшанування пам'яті Героїв Крут.

Помітна також зміна канону у відзначенні однієї й тієї ж події в залежності від складу владних еліт, від меморіальних пріоритетів і розуміння гуманітарної політики в цілому, а також політичної кон'юнктури. Бачимо також регіональну відмінність у проведенні ініційованих центральною владою заходів в залежності від суспільних настроїв та ставлення регіональних еліт до Києва.

4.2. Маркування символічного простору

Згідно з концепцією «місць пам'яті» П. Нора колективна пам'ять проявляється в матеріальній (музеї, архіви, пам'ятники), функціональній (топоніми, зображення на валюті, марках) і символічній формах (матеріальні «свідки» подій, які збереглися до теперішнього часу). Такі об'єкти встановлюють / зберігають зв'язок з минулим. Ставлення держави до таких меморіалів (їх творення, охорона, заборона, ліквідація, демонтаж, виведення поза правове поле) на практиці показує реалізацію політики пам'яті і її пріоритети.

Маркування символічного простору найчастіше відбувається у зв'язку з відзначенням якоїсь історичної події. Тоді більшість заходів мають нормативне і фінансове забезпечення. Часто останнє відіграє визначальну роль. Найбільшу кількість змін символічного простору можна помітити саме в період реалізації переліку затверджених центральною владою меморіальних заходів, присвячених постатям і подіям. Наприклад, під час відзначення 125-річчя М. Грушевського 3 жовтня 1991 р. на фасаді будинку, де розташовувалася Історична секція ВУАН, відкрито меморіальну дошку вченому, 20 вересня 1991 р. відкрито перший пам'ятник М. Грушевському в Коломиї. Тоді ж було організовано виставки документів і книг у Національній парламентській бібліотеці, Українському домі, Меморіальному музеї Грушевського в Києві [243, с. 123]. 27 вересня 1991 р. у Будинку вчителя відбулася сесія Загальних зборів Академії наук України, присвячена 125-річчю М. Грушевського, тоді ж Борис Патон проголосив, що один з інститутів АН буде мати ім'я М. Грушевського (ним став Інститут української археографії та джерелознавства) [46, с. 19].

Під час конференції присвяченої 125-річчю М. Грушевського у Львові відкрито меморіальну таблицю на будинку, де він проживав (у майбутньому тут мав бути його музей). У столиці також передбачалося створити Історико-меморіальний музей М. Грушевського згідно з рішенням Київради 1992 р.

[375]. Це рішення теж було присвячене 125-річному ювілею вченого. Музей мав розташовуватися на вул. Паньківській, 9, де він свого часу проживав, але відкрито його було тільки 2006 р. з нагоди 140-річчя М. Грушевського за участю В. Ющенка. Натомість 1998 р. у відреставрованій віллі на садибі Грушевських у Львові було відкрито Державний меморіальний музей (Вілла Грушевських ще з 1990 р. є пам'яткою історії та архітектури, має паспорт пам'ятки культурної спадщини). Ще з 1991 р. перед ним стоїть стела з барельєфом М. Грушевського.

125-річчю вченого мало бути присвячене і відкриття пам'ятника у Львові, проте 1991 р., поки відділ культури Львівської міськради розглядав його проєкт, було лише встановлено камінь на місці майбутнього пам'ятника. Офіційно він був відкритий за участю Президента Л. Кравчука 1994 р.

Дослідники також відзначають значні масштаби перейменувань та нових найменувань іменами учасників Української революції вулиць, парків, навчальних закладів у період відзначення ювілеїв революції. Наприклад, з нагоди відзначення 90-річчя подій Української революції тільки у Хмельницькій області перейменовано понад 40 вулиць на честь діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр. [154].

Привертає також увагу те, що чим знаковішою є історична постать у певний відрізок часу для певної влади, то інтенсивнішими є заходи щодо впровадження її до символічного простору. Наприклад, пам'ятник М. Грушевському у Києві був відкритий 1 грудня 1998 р. за участю Президента і мера міста, з 2009 р. він має статус пам'ятника монументального мистецтва. Якщо пам'ятник у Львові був встановлений на кошти НТШ, то у Києві роботу над монументом оплатили з бюджету міста. Ще 1990 р. пам'ятник М. Грушевському був відкритий у м. Долина на Івано-Франківщині. З нагоди 300-річчя м. Червоноград тут 1992 р. також відкрили йому пам'ятник уже за участі чиновників місцевого рівня і представників центральної влади. 2004 р. в Козятині пам'ятник вченому відкривав кандидат у Президенти В. Янукович, хоча сприяв створенню пам'ятника М. Катеринчук. 2001 р. пам'ятник відкрито

у Барі, також 2002 р. розпорядженням Кабміну №722 від 25.12.2002 р. Барському педагогічному училищу присвоєно його ім'я (з 2003 р. – коледж) [241, с. 16]. За сприяння Барської міськради тут було відкрито куточок-музей вченого [241, с. 21]. Музей-садибу М. Грушевського було відкрито 2003 р. у Криворівні на Івано-Франківщині як відділ Івано-Франківського краєзнавчого музею, у школі с. Сестринівка також діє музей М. Грушевського, у музеї Козятина – експозиція. З нагоди 150-річчя М. Грушевського у Музеї Української революції було відкрито робоче місце голови Центральної Ради.

З іншої сторони, навіть нормативне закріплення якогось з пунктів плану не було достатньою підставою для його реалізації, адже чи не найважливішим підґрунтям для реалізації масштабних проєктів є фінансовий складник. У президентських указах, присвячених річницям Акту Злуки, неодноразово порушувалося питання спорудження Монументів Соборності, проте споруджені вони так і не були.

2004 р. Міністерство культури провело конкурс на найкращий проєкт Монумента у столиці й у його звіті 2006 р. говорилося, що експертна рада затвердила проєкт монумента в Києві та передала його до КМДА. 2006 р. В. Ющенко разом з О. Омельченком і представниками уряду навіть заклали капсулу на місці майбутнього пам'ятника в Маріїнському парку [619], проте його так і не було реалізовано. Уже 2014 р. КМДА звернулася до Міністерства культури з проханням матеріально забезпечити проведення нового конкурсу на проєкт меморіалу, оскільки проєкт 2006 р. уже не відповідав тодішній суспільно-політичній ситуації, до того ж пропоноване у ньому місце уже було зайняте вертолітним майданчиком [359].

Того ж 2006 р. заступник голови Закарпатської облдержадміністрації повідомив, що монумент для Ужгорода уже відливається у Львові, в Ужгороді уже готовий фундамент для нього, а встановлення планувалося на 2007 р. [246], проте уже 2008 р. на місці, призначеному для монумента, почали будівництво торгового центру [580]. За даними Кабінету Міністрів на 2005 р. цей монумент

належав до категорії об'єктів, ступінь готовності яких був не менший, ніж 70%. На його будівництво було надано 320 тисяч гривень субвенції [294].

В Луганську 2008 р. розглядався проєкт спорудження монумента на місці стели, присвяченої борцям за комунізм, проте проти будівництва Монумента Соборності «виступила громадськість» [174].

2002 р. прес-служба Севастопольської мерії повідомила, що міська адміністрація погодилася на спорудження такого монумента [28], з часом виготовили його проєкт, але не реалізували через відсутність державної допомоги, тому відкриття переносили спочатку на 2005 р., потім на 2008 р. Монументи за рішенням уряду мали бути побудовані коштом місцевих бюджетів, тому усі місцеві адміністрації просили в уряду субвенції на його спорудження. 2006 р. Чернігівська ОДА зверталася до Чернігівського міськвиконкому з проханням виділити кошти для створення проєкту Монумента [255].

Подібну історію має й створення меморіалів, присвячених учасникам бою під Крутами. На виконання розпорядження Президента «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [425] КМДА прийняла своє розпорядження 2003 р. «Про заходи щодо вшанування пам'яті Героїв Крут», згідно з яким передбачалося до 29 січня 2005 р. встановити пам'ятний знак біля Аскольдової могили, встановити інформаційні покажчики з назвою алеї Героїв Крут, щорічно 29 січня проводити культурно-мистецьку акцію [416]. Цікаво, що питання пам'ятника Героям Крут порушили ще 1999 р., тоді навіть було відведене місце під нього, проте київська влада реально почала над ним працювати лише після 2004 р. Київська міська та Чернігівська обласна держадміністрації мали розглянути можливість спрямування коштів на будівництво пам'ятників Героям Крут, використовуючи субвенції з державного бюджету, а Кабмін навіть звернувся до КМДА з вимогою встановити особливий контроль над спрямуванням коштів на будівництво пам'ятника [1].

Проєкт композиції на Аскольдовій могилі був готовий того ж 2004 р., проте державного замовлення на нього не було і пам'ятник не створили. Згодом

уже 2006 р. появилось розпорядження «Про спорудження пам'ятника Героям Крут на Парковій дорозі у Печерському районі», 2013 р. до нього внесли зміни [384]. Пам'ятник крутянцям у вигляді козацького хреста на Аскольдові могилі все ж був відкритий 2012 р., але уже коштом меценатів (парафіян церкви Святого Миколая Чудотворця, яка опікується цим місцем) [289]. Натомість Київрада ще 04.02.1999 р. прийняла рішення №127/228 «Про відзначення пам'яті Героїв Крут». На виконання цього рішення 2001 р. київська міська рада присвоїла вулиці від Площі Слави до Паркової дороги назву Алея Героїв Крут [379].

На виконання указів В. Ющенка, присвячених крутянцям, 2006 р. за участю перших осіб держави було відкрито Меморіал «Пам'яті Героїв Крут» біля с. Пам'ятне на Чернігівщині (споруджений в основному за спонсорські кошти Сергія Тарути [205, с. 614]). Подібна акція відбулася 23 серпня 2006 р. в Луцьку. Тут вперше в західному регіоні України було встановлено пам'ятник Героям Крут (так само за гроші благодійника на приватній території). 2007 р. місцева влада одну з частин вулиці, де знаходиться меморіал, перейменувала на вулицю Героїв Крут. Він став місцем пам'яті, який використовує луцька влада у своїх комеморативних заходах [296].

2007 р. також було відкрито пам'ятник В. Наумовичу та В. Шульгину на Лук'янівському кладовищі Києва, які також стали місцем пам'яті (по традиції від імені Президента й уряду сюди приносять квіти у річниці бою). У квітні 2015 р. сесія Кіровоградської міської ради затвердила рішення виконкому про перейменування вулиці Калініна на вулицю Родини Шульгиних. У Львові, наприклад, таким же місцем пам'яті стала могила учасника бою І. Лоського на Личаківському кладовищі [468].

У жовтні 2008 р. Президент під час робочого візиту до Чернігівської області відкрив другу чергу Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут», доповнивши його 7 вагонами, у яких було відкрито музей, і поклав квіти до пам'ятника Героям Крут (2010 р. меморіал доповнили паротягом, штабним

вагоном, залізничною платформою з гарматами), а через 4 місяці 29 січня 2009 р. уже у с. Літки взяв участь у вшануванні подвигу Героїв Крут [498].

Дуже часто топонімічні присвоєння імен визначних діячів революції були чи не єдиним заходом з реалізації меморіальних актів Президента чи ВРУ. Наприклад, на виконання розпорядження Президента «Про вшанування пам'яті гетьмана України Павла Скоропадського» 2003 р. [427] рішенням Київської міської ради та розпорядженням КМДА його іменем названо вулицю в місті [378] і це був найпомітніший реалізований захід; на реалізацію указу «Про вшанування пам'яті С. Єфремова» 2007 р. [531] його ім'я присвоєно навчально-виховному об'єднанню №5 міста Хмельницького, а в Калуші його іменем назвали вулицю [484]; на виконання постанови ВРУ 2015 р., присвяченій 125-річчю Є. Коновальця [316], у Києві 22 січня 2017 р. відкрито меморіальну дошку на вулиці Січових Стрільців (за участю почесного караулу ЗСУ).

На виконання постанови ВРУ 2005 р., присвяченої 125-річчю з дня народження В. Винниченка [315], з'явилося спільне розпорядження голови Кіровоградської ОДА та місцевої облради, згідно з яким створили оргкомітет зі спорудження йому пам'ятника. Управлінню культури ОДА було наказано внести цей захід до плану міністерства на 2005-2009 рр., який реалізований так і не був [47]. Все ж пам'ятник В. Винниченку було відкрито за меценатські кошти у 2010 р. З нагоди урочистостей прем'єр-міністр Микола Азаров надіслав вітальну телеграму, а заступник голови Верховної Ради Микола Томенко (його фонд також долучився до фінансування пам'ятника) прибув на відкриття особисто [485]. 2015 р. у Києві з'явилася вулиця його імені [603, с. 6], також відкрито меморіальну дошку на корпусі КНУ ім. Шевченка. Проте передбачений у постанові меморіальний музей так і не створено і пам'ятник у Києві не встановлено.

Бюрократична тяганина і недостатнє фінансування часто унеможлиблює проведення ініційованих владою заходів. Указ 2005 р. «Про створення меморіального комплексу «Алея видатних діячів України»» [577] передбачав створення такої алеї в Києві. Згідно з розпорядженням Кабміну [401] список

видатних діячів мала скласти Національна академія наук України, КМДА мала визначити місце його розташування. Мав бути проведений конкурс на проект комплексу, який планувалося побудувати до 2009 р. Конкурс проектів розпочався лише 2007 р., але після його завершення не було визначено переможців. Проект передбачав 17 скульптур. Список імен для увічнення у формі «Алеї видатних діячів України» складався зі 127 позицій, згрупованих по історичних періодах. Серед них були С. Петлюра, П. Скоропадський, Є. Чикаленко, В. Вернадський [99, с. 406-407]. Проект досі не реалізовано. Зауважимо, що ще на початку 1990-х рр. Спілка письменників України та Всеукраїнська спілка краєзнавців пропонували на місці Аскольдової могили створити пантеон видатних українських діячів [480, с. 105-106].

Інколи ініціативу у проведенні заходів перебирають на себе регіональні органи влади або ж громадські організації, але досягти своїх цілей їм вдається лише за сприятливої політичної кон'юнктури. Дуже часто вони не отримують державної підтримки, влада її надає лише «під ювілей» чи якусь конкретну політичну акцію. 2011 р. розпорядженням голови Волинської ОДА було засновано щорічну обласну Премію імені В'ячеслава Липинського у галузі суспільних наук [387], 22 серпня 2011 р. було відкрито музей В. Липинського у Затурцях за участю представників волинської місцевої й державної влади. Ще 1995 р. Волинське управління культури видало розпорядження про організацію в будинку Липинських (у 2001 р. об'єкт набув статусу «Пам'ятка історії національного значення») меморіального музею як частини обласного краєзнавчого музею. Реальний процес реставрації садиби почався 2002 р. і здебільшого коштом обласного бюджету тривав до 2010 р. Врешті 2011 р. держава виділила субвенцію на ремонт [250]. 2009 р. була навіть спроба коштом іноземних грантів створити тут науково-дослідний культурний осередок [253]. Довготривалим є також питання реставрації тут же пам'ятника В. Липинського, відкритого 2002 р. на території меморіального музею.

2009 р. Брусилівський громадський музей став відділом Житомирського обласного краєзнавчого музею з присвоєнням йому імені Івана Огієнка. Його

іменем також названо Житомирське обласне училище культури і мистецтв. Ще у 1990 р. зародилася ідея про присвоєння його імені Кам'янець-Подільському університету, 1992 р. його іменем перейменовано вулицю Московську в місті. Проте реорганізований з педінституту у педуніверситет заклад лише втратив ім'я В. Затонського і лише 2008 р. на виконання указу В. Ющенко з'явилося розпорядження прем'єр-міністра «Про присвоєння імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільському національному університету» [407].

1997 р. започатковано кампанію щодо перейменування вулиці Мельникова в Києві його іменем, яка закінчилася безрезультатно, натомість 2015 р. у Києві іменем митрополита було перейменовано вулицю М. Лукашевича [604, с. 93]. 1998 р. київська міська влада своїм розпорядженням встановила меморіальну дошку І. Огієнка на приміщенні гуманітарного корпусу Київського університету ім. Т. Шевченка, подібна є і на Кам'янець-Подільському університеті. За участю Житомирської обласної ради та Національної спілки письменників України 1995 р. було засновано премію імені Івана Огієнка.

2014 р. з'явилася постанова ВРУ «Про відзначення 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського» [319], яка передбачала у 2014 р. урочисто відзначити ювілей митрополита, створити план і організаційний комітет, виготовити ювілейні монету та марку, висвітлити заходи у ЗМІ, видати його твори, провести конференції й рекомендувала КМДА встановити меморіальну дошку отцю. Ще 2011 р. у Києві перейменовано його іменем вулицю, а 1997 р. на Свято-Покровському соборі в Києві йому встановлена меморіальна дошка, але передбачена згідно з постановою ВРУ досі не відкрита. Натомість 18 січня 2019 р. за участю П. Порошенка та митрополита Епіфанія у Черкасах було відкрито пам'ятник В. Липківському та відслужено подячний молебень за Томос [489].

Реалізація державних ініціатив має свої регіональні особливості. З офіційних звітів УІНП за перше [495] і друге [496] півріччя 2008 р. можна

зробити висновок, що навіть таке завдання, як підготовка експозицій і виставок архівних документів та фотоматеріалів з нагоди 90-річчя Української революції, виконували не всі регіони. Окремі ОДА подали інформацію про припинення розгляду матеріалів щодо присвоєння імен революційних діячів навчальним закладам. Масштаби виконання указу Президента згідно зі звітами за 2009 р. значно зменшилися, хоча процес створення нових меморіальних знаків і присвоєння імен учасників революції навчальним закладам продовжився [497]. Цікавим у регіональному зрізі є виконання пунктів плану щодо організації виставок матеріалів і документів, присвячених революційним подіям. Так, серед іншого, у Чернігівському літературно-меморіальному заповіднику М. Коцюбинського організовано виставку до 115-річчя від дня народження В. Еллана-Блакитного, а в Криму під реалізацію цього пункту припало всього лиш відкриття стенду з інформацією про Конституцію УНР на кафедрі теорії та історії держави та права Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ [498]. Ще менше заходів проведено 2010 р. Звіт УІНП за цей рік подає інформацію про тематичні музеї, у яких відкрито експозиції, присвячені 90-річчю революційних подій [499]. Водночас зазначено, що «проблемними питаннями в організації постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, речових та фотоматеріалів є несистемність у проведенні виставок та часткова невідповідність їх змісту сучасній науковій концепції Української революції 1917–1921 років» [499].

У регіональному зрізі також можна помітити стриману реалізацію місцевих ініціатив щодо відзначення пам'яті С. Петлюри і їх інтенсифікацію після Революції Гідності. Варто відзначити, що вперше в Україні пам'ятник Головному отаману встановили в Рівному з ініціативи НРУ за сприяння міської ради 14 жовтня 2001 р. Його освятив патріарх УПЦ КП Філарет. 2007 р. рішенням сесії міської ради в Полтаві вирішено встановити пам'ятник прем'єр-міністру УНР Б. Мартосу [487], проте навколо пам'ятника С. Петлюри у Полтаві та у столиці в той час ішла справжня боротьба. До 130-річчя Головного отамана

2009 р. у Києві вулицю Комінтерну було перейменовано на С. Петлюри [380], проте його пам'ятник тут так і не встановлений.

Масштабну програму відзначення 130-річчя С. Петлюри передбачала регіональна влада Хмельниччини. 2009 р. Хмельницька ОДА рекомендувала провести культурно-мистецькі заходи в регіоні. Зокрема виконавчим комітетам Кам'янець-Подільської та Полонської міських рад необхідно було забезпечити 23 травня 2009 р. урочисте покладання квітів до меморіальних дощок Симону Петлюрі, виконавчому комітету Хмельницької міської ради до 20 серпня 2009 р. необхідно було вжити заходів щодо перейменування в установленому порядку однієї з центральних вулиць міста на вул. Симона Петлюри із встановленням пам'ятної дошки (з барельєфом С. Петлюри) на одному з будинків вулиці, виконавчому комітету Шепетівської міської ради до 20 серпня 2009 р. вжити заходів щодо перейменування в установленому порядку вул. Шварца на вул. Симона Петлюри, встановити пам'ятну дошку (з барельєфом С. Петлюри) на будинку №1 по вул. Судилківській у м. Шепетівка, виконавчому комітету Кам'янець-Подільської міської ради до 20 серпня 2009 р. вирішити в установленому порядку питання про відведення земельної ділянки для спорудження пам'ятника Симону Петлюрі та перейменування вул. Червоноармійської на вул. Симона Петлюри [430].

Реалізувати ці завдання не вдалося: питання перейменування вулиці у Хмельницькому порушили 2016 р. [488], у Шепетівці розглядали 2015 р. [490] і тоді ж таки його втілили в життя [260], у Кам'янці-Подільському це питання порушували знову у 2017 р., 2018 р. С. Петлюра став «Почесним громадянином» цього міста і тоді ж перейменовали вулицю на його честь, пам'ятну дошку у Шепетівці мали встановити тільки 2018 р. [121], того ж року розглядали питання її встановлення у Хмельницькому [254]. Щодо пам'ятника Головному отаману у Кам'янці-Подільському, то пропозиції щодо його встановлення у місті звучали ще з 2004 р., боротьба навколо пам'ятника була однією з вимог Помаранчевої революції у місті [32], але він так і не був встановлений, не реалізовано цю ідею і 2009 р.

Варто зазначити, що політика декомунізації й сотий ювілей революції значно змінили символічний простір міст і сприяли появі нових пам'ятників. У зв'язку з відзначенням сторіччя революційних подій УІНП розпочав Всеукраїнський пошуковий проєкт «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 рр.», згідно з яким передбачено не лише створення онлайн карти місць пам'яті, пов'язаних з революцією, а й встановлення в кожному районі України мінімум одного пам'ятного знака присвяченого пам'яті її учасників [107, с. 99–100].

Історико-культурна спадщина є чинником формування як національної, так і регіональної ідентичностей. Україна на довгий час законсервувала радянський спадок місць пам'яті, які відповідають радянському історичному наративу. Натомість створення нових місць пам'яті не завжди супроводжувалося внесенням їх до реєстрів пам'яток державного чи місцевого значення. Політика декомунізації змінила мапу історичних і символічних маркерів України. Політику пам'яті слід розглядати і крізь призму ставлення держави до успадкованих суспільством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Такі пам'ятки, як і новостворені, також маркують символічний простір. Враховуючи, що їх основна маса законодавчо була закріплена у радянську добу, важливо простежити їхню долю в період незалежності.

Державний реєстр нерухомих пам'яток національного значення визначає їх чіткий перелік. Вперше у період незалежності реєстр був складений 2001 р. Тоді до нього потрапили: місце поховання та пам'ятний знак на честь 3-х штурмів Перекопу (м. Красноперекопськ, Автономна Республіка Крим), пам'ятник М. Грушевському, будинок, у якому жив М. Грушевський, будинок Педагогічного музею, у якому працювала Центральна Рада, пам'ятник М. Щорсу (м. Київ), меморіальний комплекс «Борцям революції» (м. Луганськ), пам'ятник Артему (Ф. Сергєєву) (м. Слов'яногірськ, Донецька обл.), садиба родини Липинських (с. Затурці, Волинь), монумент «Легендарна тачанка» (м. Каховка, Херсонщина) [335].

2009 р. постановою Кабінету Міністрів було внесено деякі зміни до цього переліку: вона скасувала постанови Ради Міністрів УРСР 1965 р. (вищезгадана постанова 2001 р. не скасовувала радянських нормативних актів), Кабінету Міністрів України 1996 та 2001 рр., які стосувалися списку пам'яток історії національного значення, натомість вносила новий перелік [334]. З помітних змін, у порівнянні з затвердженим списком 2001 р., можна виокремити виключення з цього переліку пам'ятного знака на честь 3-х штурмів Перекопу, внесення в перелік могил М. Грушевського та Г. Нарбути.

Фактично до постанови 2009 р. діяв затверджений ще 1965 р. реєстр пам'яток, відповідно до якого пам'ятниками національного (у постанові – республіканського) значення були місця пам'яті, пов'язані з В. Леніним, С. Кіровим, І. Бабушкіним, Артемом, Я. Свердловим, М. Фрунзе, М. Щорсом, О. Пархоменком, О. Дундичем, Г. Котовським, Т. Черняком, родичами В. Леніна, Д. Мануїльським, героями-комсомольцями Трипільського походу 1919 р., проголошенням України Радянською республікою тощо [355].

Частина пам'яток, які втратили національний статус після прийняття постанови Кабінету Міністрів України 2009 р. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (пам'ятники радянським діячам в Україні згідно з постановою втратили значення об'єктів культурної спадщини та могли бути демонтовані рішеннями депутатських корпусів міських, селищних, сільських рад), набули статусу пам'яток місцевого значення. Такого статусу набули, наприклад, могила О. Дундича в Рівному, місце проголошення України радянською республікою в Харкові, пам'ятний знак 3-х штурмів Перекопу в Криму, пам'ятник О. Пархоменку в Луганську та ін.

На практиці ж більшість пам'ятників, присвячених радянським діячам, було знято з обліку у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України національного значення, чимало їх було викреслено з реєстрів пам'яток місцевого значення, особливо у західних областях.

2012 р. до реєстру додатково внесено такі об'єкти культурної спадщини національного значення: Комплекс споруд Деркульського кінного заводу та Комплекс споруд Лимарівського кінного заводу, які відвідав радянський воєнний та державний діяч С. Будьонний, Меморіал Українських Січових Стрільців [332]. У Законі України «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» 23.09.2008 такими визначено будинок, у якому перебували в ув'язненні члени уряду Республіки Таврида, будинок, у якому працював Д. І. Ульянов, будинок, у якому перебувала Мала Рада УНР, будинок, де відбувся з'їзд революційних представників Південно-Західного фронту, будинок, де був шпиталь Першої кінної армії та лікувався О. Дундич, будинок, де виступали К. Ворошилов та С. Будьонний, будинок, де розміщувався штаб Г. Котовського, будинок, де навчалася Є. Бош, будинок, де розміщувався штаб Хотинського повстання [136].

Після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини» 08.06.2000 [135] пам'ятки, щодо яких розглядали питання доцільності їхньої реєстрації, розпочали вносити до Переліку об'єктів культурної спадщини. Але не завжди ці об'єкти реєструвалися згодом. Скажімо, наказом Міністерства культури від 18.07.2016 р. [263] було вирішено не заносити окремі об'єкти культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед них 6 пам'ятників Леніну, пам'ятники першим комунарам, М. Островському, Артему, Е. Квірінгу на Донеччині і ще близько ста місць пам'яті, пов'язаних з радянською добою у Житомирській, Запорізькій та Одеській областях.

Подібні рішення [262; 266] приймали на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» в рамках декомунізації. Для цього Міністерство культури внесло зміни до порядку обліку об'єктів культурної спадщини [265]. Відповідно до змін пам'ятки (пам'ятники, пам'ятні знаки), присвячені особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні, політичних

репресій, особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, включенню до реєстру не підлягають. Так, тільки одним рішенням Міністерства культури України №200 відмовлено у реєстрації 794 радянським пам'ятникам, частина з них втратили статус пам'яток місцевого значення [262]. Проте цей «декомунізаційний» перелік також не був повним. Наприклад, надалі залишалася пам'яткою місцевого значення меморіал на честь О. Дундича в Рівному, проте громада міста винесла на громадське слухання питання перенесення меморіалу з парку і його перепоховання. З іншого боку, наприклад, у Хмельницькій області взагалі не вносили до державного реєстру пам'ятники радянським діячам [263].

Очищення символічного простору від такого роду радянських пам'яток було узаконено дорученням Л. Кравчука, указами Л. Кучми та В. Ющенка. Доручення Л. Кравчука пропонувало завершити ліквідацію символів та атрибутики СРСР та УРСР, при цьому не допускаючи псування архітектурних споруд і пам'ятників [98, с. 261-262; 99, с. 74]. Указ Л. Кучми передбачав ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури [503]. Укази В. Ющенка пропонували демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні [544; 551].

Найповільнішим було впровадження символіки й найменувань доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. в українському війську [67, с. 162–168].

1991 р. всі військові частини колишнього Радянського Союзу, що розміщувалися на території України, переходили під її підпорядкування. Процес переходу від радянської армії до української затримався на роки і пройшов у два етапи: спочатку відбувся процес декомунізації армії, а потім здобуття нею власне українських національних рис. Хронологічно закінчення першого етапу не означало початок другого, адже деякі військові частини чи заклади освіти, наприклад, у своїх назвах не мали прив'язок до радянських часів, або ж їм було присвоєно ім'я діяча Визвольних змагань в той час, коли абсолютна більшість інших з'єднань ЗСУ, принаймні за назвами, залишалися «радянськими». Закономірно, що остаточне завершення першого етапу, дозволяло в ширших масштабах почати другий.

Перші зміни в називанні силових структур відбулися після створення Національної гвардії України (НГУ) і пов'язані саме з тими частинами, які увійшли до її складу. Так, наприклад, 290 оперативний Новоросійський Червонопрапорний полк внутрішніх військ МВС СРСР 1992 р. було включено до Національної гвардії як 1-шу (Київську) дивізію. В результаті реформ середини 1990-х рр. у складі Національної гвардії і Внутрішніх військ дивізію було переведено під управління 24-ї окремої бригади НГУ (з 1998 р. бригади спеціального призначення), 1999 р. їй присвоєно почесне найменування «Київська» [570]. Проте в процесі розформування Національної гвардії у 2000 р. підрозділ увійшов до складу ЗСУ, як 1 окремий Новоросійсько-Київський ордена Червоного Прапора полк спеціального призначення ЗСУ (фактично повернуто радянську назву підрозділу) [525]. 2006 р. полк у своїй назві втратив слово «Новоросійський» [522], а з 2015 р. – це Окремий Київський полк Президента України [523]. 2016 р. Міністерство оборони розглядало пропозицію про його перейменування на полк Січових Стрільців [358], але 2017 р. йому присвоєно ім'я Б. Хмельницького [571]. Останню зміну Президент мотивував тим, що цього року Українська держава відзначала сторіччя Української революції, а полк ім. Б. Хмельницького, створений 1917 р., був

першою українською військовою частиною, сформованою на добровольчих засадах [469].

Помітніше проходив процес відмови від радянських назв у військових закладах освіти. Проте, по-перше, не завжди повністю змінювалася назва навчального закладу, по-друге, змінено назви не всіх навчальних закладів. Наприклад, указ Президента 2000 р. змінював назви визначеної кількості навчальних закладів шляхом відмови у назвах від присвоєного імені радянського воєначальника чи радянських символів [525]. Проте були випадки, коли з набуттям вищого статусу вишу поверталася і стара назва [569].

Частково очищення від радянського спадку відбувалося шляхом закриття установ [341]. Згідно з постановою Кабінету Міністрів 1992 р. «Про реформу системи військової освіти» частина навчальних закладів, яким було присвоєно імена радянських діячів, перейменовувалися шляхом позбавлення присвоєного імені [343]. Привертають увагу регіональні особливості у назвах навчальних закладів. Наприклад, 2003 р. Луганському ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою було присвоєно ім'я героїв Молодої гвардії [405] (Комунальний заклад «Луганський обласний ліцей-інтернат «Кадетський корпус імені героїв Молодої гвардії» створено у 1993 р.) З іншого боку, 1992 р. на базі Львівської спеціальної школи-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою було утворено Львівський військовий ліцей з присвоєнням йому імені Героїв Крут [343].

На найвищому рівні (згідно з указом Президента 2000 р.) у назвах оперативного командування, армійських корпусів, дивізій, бригад, полків, батальйонів, загонів, арсеналів, вузлів зв'язку було збережено прив'язку до ордена Червоного Прапора, Червоної Зірки, Жовтневої революції, Леніна [525]. Цей указ фактично закріпив назви військових частин української армії, які вони отримали ще під час радянських часів. Лише окремі військові частини у своїй назві позбулися присвоєного в радянські часи імені [576].

Змінювалися назви військових структур і через їхнє переформування [500]. У 1990-х рр. військовим частинам в основному присвоювали почесні

найменування, пов'язані з їхньою дислокацією. Пізніше окремим військовим частинам було присвоєно імена військових діячів. З середини 2000-х з'явилися військові частини з присвоєним їм ім'ям князя Данила Галицького, І. Кожедуба, В. Петрова, О. Покришкіна. Проте це були лише окремі укази щодо окремих військових частини. У більшості випадків присвоєнню імен не приділяли належної уваги, особливо якщо мова йшла про присвоєння імені того діяча, який боровся за незалежність у період Визвольних змагань 1917–1921 рр. Наприклад, згідно з указом В. Ющенка 2005 р. військовим частинам мало бути присвоєно імена видатних діячів УНР та ЗУНР [578], але на виконання цього указу 2008 р. було присвоєно лише ім'я П. Франка 7-й бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних сил Збройних сил України [566]. З іншого боку, є приклади, коли й військові частини, і за їхньої ініціативи місцеві органи влади, пропонуючи Міністерству оборони змінити назву своїх військових частин, не відмовлялися від збереження у них радянських елементів [60]. Та й самі військові частини свою історію нерідко пов'язували з радянськими військовими формуваннями, а не українськими національними [200].

Відчутніші зрушення відбулися після Революції Гідності. Військові частини позбавилися у своїх назвах приставок, які пов'язували їх з радянським періодом (ордена Червоного прапора, Червоної зірки, Леніна, орденів Суворова, Кутузова та ін.) після указу Президента 18 листопада 2015 р. [523]. Також 2016 р. з почесних найменувань військових частин зникло слово «гвардійський» [524].

Російська агресія спровокувала створення добровольчих батальйонів. Частина з них названі на честь учасників революційних подій чи формувань доби Української революції. Наприклад, 2016 р. було створено добровольчий кримськотатарський батальйон ім. Н. Челебіджихана [127], з'явився батальйон ім. Ш. Гаспринської, у батальйоні «Айдар» діє бойовий загін «Холодний Яр», на тренувальній базі полку «Азов» відкрито «Військову школу імені

Є. Коновальця», що працює над підготовкою сержантів. З 2016 р. діє Навчальний центр ДУК ПС «Холодний Яр».

Важливим є й наслідування сучасними силовими структурами символіки доби Визвольних змагань. Наприклад, серед більшості проєктів прапора українського флоту, які створювалися у 1990-х рр., пропонували використовувати затверджений 1918 р. У результаті він і став прапором ВМС України [177, с. 111–112]. На емблемі Міністерства оборони розміщено символи, які використовували на рангових відзнаках генералів Армії УНР та УГА [178, с. 181], на Бойовому прапорі військової частини ЗСУ – символи Українських Січових Стрільців [178, с. 190], на Бойовому прапорі військової частини СБУ – Армії УНР [109, с. 56]. Традиції Армії УНР були використані і в оформленні дерев'яного древка прапора Служби безпеки України [177, с. 181]. Девіз базового зразка Бойового прапора військової частини ЗСУ, затверджений указом Президента 2006 р. [556], взято з військового маршу УСС. Перший зразок Бойового прапора було вручено одній з військових частин Львівського з'єднання Національної гвардії України. Він поєднував елементи прапорів Володимира Великого, Українських Січових Стрільців і Державного прапора України [91, с. 4].

Важливим у цьому контексті стало підписання П. Порошенком проєкту наказу під назвою «Предмети уніформи і знаки відмінності Збройних сил України», відповідно до якого українська армія позбавляється головного символу радянської доби – п'ятикутної зірки. Хоча цей символ на законодавчому рівні ще й досі закріплений в іншій сфері: 1998 р. Л. Кучма видав указ про встановлення відзнаки «Герой України», згідно з яким ця відзнака має орден «Золота Зірка» та орден Держави з описами цих орденів (Золота Зірка – аналог звичної в радянські часи п'ятикутної зірки) [527]. Закон України «Про державні нагороди України» 2000 р. також зафіксував, що Герою України вручається орден «Золота Зірка» (варто зазначити, що усі редакції цього закону, включно з останньою 2017 р. не переглядали зміни ордену, який мав вручатися Герою України) [132]. 2002 р. Президент своїм указом «Про

звання Герой України» ліквідував попередній свій указ 1998 р. і затвердив новий опис ордена «Золота Зірка», яким знову виступила п'ятикутна зірка [554]. Після прийняття декомунізаційних законів відбувалася заміна бойових прапорів: вони залишалися такими ж по кольору, але радянські символи замінювали на українські [273]. З емблем військових підрозділів зникли гвардійські (георгіївські) стрічки. Міністр оборони затвердив нові правила носіння військової форми одягу та нові знаки розрізнення. При цьому носіння старої форми й знаків розрізнення дозволено до кінця 2018 р. [267].

Не всі пропозиції Комісії з військової символіки у ЗСУ, які символічно мали намір поєднати сучасну українську армію з військами доби Української революції 1917–1921 рр., мали успіх. На початку 1990-х рр. геральдист О. Сивидний розробив проєкт емблеми офіцерів Генерального штабу, який нагадував історичну емблему часів Гетьманату. Проте проєкт був відхилений через позицію самого складу Генерального штабу. Але ця емблема була використана на тулії кашкета роти Почесної варти Міністерства оборони України [177, с. 132]. У середині 1990-х рр. один із творців військової української символіки художник О. Кохан пропонував затвердити військові звання та рангові знаки, які використовувалися у період Визвольних змагань, найвищою нагородою мав бути орден Золотого Хреста [177, с. 114]. У 1990-х рр. І. Калинець була ініціатором запровадження ордену О. Степанів для жінок-військовослужбовців ЗСУ. За свідченням Голови Львівської обласної організації Співки офіцерів України П. Костюка, було ініційовано також присвоєння одній із військових частин імені О. Степанів [199]. Виношувалися плани про присвоєння одній із частин імені Є. Коновальця, це було передбачено також планом заходів з відзначення 125-річчя від дня його народження [413].

Закономірно, що в радянські часи навчальним закладам було присвоєно імена радянських діячів. На початку 1990-х рр. розпочато перейменування на користь постатей українського контексту. Наприклад, Кіровоградський педагогічний інститут ім. О. Пушкіна 1992 р. став Кіровоградським

педагогічним інститутом ім. В. Винниченка, постановами Кабінету Міністрів України було присвоєно імена В. Липинського школі на Волині [342], М. Паращука – на Тернопільщині [406], М. Грушевського – на Київщині [408], М. Левицького – у Луцьку [410], О. Ковча – на Львівщині [411]. У той самий час місцеві органи влади мали власну позицію щодо вшанування таким чином пам'яті історичних постатей. Наприклад, Чопській школі на Закарпатті рішенням міської ради було присвоєно ім'я угорського національного героя Іштвана Сечені, Львівській українській гімназії з поглибленим вивченням українознавства та англійської мови присвоєно ім'я Олени Степанів. Центральна влада враховувала також настрої регіонів: на Луганщині Комсомольській школі Свердловської міськради присвоєно ім'я члена підпільної організації «Молода гвардія» Михайла Григор'єва [409].

Вищим навчальним закладам також присвоєно імена діячів Української революції. Наприклад, іменем М. Тугана-Барановського, генерального секретаря фінансів Української Центральної Ради, названо Донецький національний університет економіки та торгівлі, Кам'янець-Подільський університет носить ім'я І. Огієнка – міністра освіти УНР. перейменування навчальних закладів після прийняття декомунізаційних законів пов'язані зі зміною назв населених пунктів, де вони знаходяться [269]. Наприклад, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка перейменовано у Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка [268]. Інколи перейменування відбувається шляхом відмови від присвоєного раніше імені радянського діяча навчальному закладу [271] чи від врученої радянської нагороди [270]. Після декомунізаційних законів було перейменовано «Октябрські», «Ленінські» школи [417]. Відбулося на цій хвилі і присвоєння імен діячів революції. Так, наприклад, Львівському державному університету фізичної культури присвоєно ім'я І. Боберського [272].

Постаті і події революційної доби знайшли своє відображення у пам'ятних монетах. Серед пам'ятних монет, випущених Національним банком,

1996 р. видано монету з двох видів металів, присвячену М. Грушевському, 1998 р. – з нагоди 80-ї річниці бою під Крутами, 80-річчя з часу проголошення незалежності УНР, 1999 р. – з нагоди 80-ти років з дня проголошення Соборності України, 2005 р. – монети, присвячені В. Винниченку та В. Голубовичу, 2006 р. – Г. Нарбуту, В. Прокоповичу, М. Василенку, В. Чехівському, М. Грушевському (знову з двох видів металів), С. Остапенку, 2007 р. – І. Огієнку, з нагоди 90-річчя утворення першого уряду України, 2008 р. – монети, присвячені С. Голубовичу, Є. Петрушевичу, 90-річчю з часу утворення ЗУНР, 2009 р. – А. Ливицькому, С. Петлюрі, Б. Мартосу, К. Левицькому, 2013 р. – Н. Махну, 2014 р. – В. Липківському, 2016 р. – з нагоди 100-річчя боїв легіону УСС на горі Лисоня, М. Грушевському [290].

У перших зразках 50-гривневої банкноти, на якій був зображений М. Грушевський, на реверсі було зображення будинку Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада. Проте ці банкноти в обігу не були, натомість у банкнотах другого покоління, які вже були в обігу з 2 вересня 1996 р., на реверсі було зображення Верховної Ради. Будинок Центральної Ради з'явився на реверсі банкноти після появи банкноти третього покоління 2004 р. Варто відзначити, що під час обговорення проєктів зображень на банкнотах гривні (весна-літо 1991 р.) Л. Кравчук рекомендував утриматися від зображення І. Мазепи, так само відклали на майбутнє ідею зображення М. Грушевського (його зображення з'явилось на 50-гривневій купюрі 1996 р.) [34].

Символіка доби Визвольних змагань присутня і серед офіційних символів Глави держави. Так, один з фініфтевих медальйонів Знаку Президента України містить зображення герба УНР [558].

Пам'ять про Українську революцію формує й тематика музеїв України. Вони є особливими місцями пам'яті і способом інституалізації пам'яті, адже формуються і змінюються під впливом політики пам'яті держави. Остання виявляється не тільки в експозиції самих музеїв, а й в їхніх назвах, тих подіях і постатях, яким вони присвячені. Олександра Гайдай, зокрема, вважає, що музеї є відображенням політики і в царині пам'яті, і сфері державотворення та

зовнішньополітичної діяльності загалом [80, с. 36]. У переліку музеїв, затвердженому постановою Кабміну 2000 р., яка визначала перелік установ, де зберігаються музейні колекції та предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України [336], є Історико-меморіальний музей М. Грушевського (як відділ Музею історії м. Києва), Музей Збройних сил України, Музей Червонопрапорного Чорноморського флоту (Міноборони), Сніжнянський музей бойової слави, Карпатський крайовий музей визвольних змагань, Меморіальний музей-садиба К. Стеценка, Нечаївський літературно-меморіальний музей Ю. Яновського, Історико-меморіальний музей О. Пархоменка, Музей Євгена Коновальця, Меморіальний музей Михайла Грушевського (Львів).

Згідно з переліком музеїв України, розміщеного на сайті Міністерства культури України [249], діє чимало музеїв, які принаймні за назвою відображають радянський історичний наратив або ж присвячені більшовицьким історичним постатям чи об'єктам «радянської» слави (Народний меморіальний будинок-музей Г. І. Петровського, Народний музей революційної, бойової та трудової слави Придніпровської залізниці, Народний музей бойової і трудової слави смт. Дніпровське, Народний музей революційної, бойової і трудової слави заводу «Арсенал», Уманський музей-квартира Г. Котовського). 2000 р. постанова Кабінету Міністрів затвердила перелік музеїв, що перебували у віддані підприємств, установ та організацій, де зберігалися музейні колекції та музейні предмети, що були державною власністю і належали до державної частини Музейного фонду України [337]. Серед цих музеїв чимало пов'язаних з радянською історичною «міфологією», зокрема, Музей історії 25-ї Чапаївської дивізії, Народний меморіальний будинок-музей Г. І. Петровського, Будинок-музей В. Я. Чубаря.

Важливою подією, яка засвідчувала зростання уваги центральної влади до подій 1917–1921 рр., було відкриття Музею Української революції. Над його створенням працював УІНП, виконуючи укази «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української

Народної Республіки» і «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників». Спочатку це була постійна виставка УІНП (від відкриття 22 січня 2009 р. до реорганізації УІНП 2010 р.). Після ліквідації УІНП як органу державної влади постало питання про згортання цієї виставки, але в результаті масштабного розголосу [247] все ж при Національному музеї історії 5 квітня 2011 р. було створено відділ «Музей Української революції 1917–1921 років».

Зі здобуттям Україною незалежності змінилися експозиції музеїв. Насамперед з них зникли пропагандистські компартійні матеріали, експозиції, присвячені подіям Жовтневої революції та громадянської війни. Їх замінювали на ті, що висвітлювали національно-визвольну і державотворчу боротьбу 1917–1921 рр. Проте загалом у 1990-х – на початку 2000-х рр. експозиції часто відображали змішаний радянсько-національний варіант пам'яті [598, с. 75–86].

У регіональному розрізі музеї також репрезентували кардинально відмінні історичні наративи [248]. Чимало відверто «прорадянських» музеїв все ж було закрито. Наприклад, у 1993 р. припинив існування Музей В. Леніна в Києві, за сприяння М. Жулинського приміщення музею було перепрофільовано в «Український дім» [595]. У тому ж році в українській столиці закрито музей-квартиру родини Ульянових (будинок знесено 2004 р.).

Символічний простір України зазнав чималих географічно відмінних змін, для яких характерний процес від поступового очищення від радянського спадку у Західній Україні і його консервації на Сході до започаткування масштабної ліквідації радянської символіки після Революції Гідності. Цей процес супроводжувався водночас маркуванням простору новими національними місцями пам'яті. Їх поява інтенсифікувалася відзначенням ювілеїв, проте на перешкоді найчастіше стояло фінансове забезпечення відповідних заходів. Водночас помітна регіональна відмінність у маркерах: для Сходу, Півдня і Центру довгий час були характерні символи, що відповідали радянській версії подій, для Заходу – національній. Така ситуація була закріплена на законодавчому рівні (як щодо меморіалів, так і щодо музеїв).

Реальні зрушення почалися лише після обрання Президентом В. Ющенка. Найдовше радянська символіка була присутня в українському війську, впровадження традицій Визвольних змагань до Революції Гідності тут було вибіркоvim. Натомість більших успішним було присвоєння імен діячів революції навчальним закладам та маркування грошей (гривні, ювілейних монет).

4.3. Події 1917–1921 рр. в шкільному підручникотворенні

Підручники з історії умовно можна зарахувати за визначенням Олександра Еткінда до м'якої форми пам'яті (текстуальна, творена меморіальними акторами з громадянського суспільства) [616, с. 33–76]. Вона є часто більш важливою і впливовою, ніж її окремі тверді форми (меморіальні). Проте вона так само зазнає впливу держави. Присутність останньої у сфері освіти окреслюється в першу чергу діяльністю Міністерства освіти, яке розробляє державні стандарти освіти, затверджує зміст навчальних програм з історії, здійснює моніторинг і відбір підручників. Контролює держава цю сферу і через її фінансове забезпечення. Ті ж підручники видаються за державний кошт. Водночас вплив держави на історичну освіту загалом і на відображення у ній Української революції 1917–1921 рр. зокрема змінювався відповідно до політичної кон'юнктури.

Наприклад, відразу після проголошення Декларації про державний суверенітет Політбюро КПУ затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень. Програма фактично була планом заходів реорганізації системи освіти та науки на національних засадах у республіканських масштабах [193, с. 72]. Серед іншого, вона передбачала запровадження шкільного курсу з історії УРСР (а також створювати кабінети україністики, розробляти програми курсів, займатися підготовкою кадрів, видавати підручники [193, с. 80]), який після проголошення незалежності було оновлено і реорганізовано у курс з історії України.

Для створення республіканської програми було сформовано комісію на чолі з Іваном Лукіновим. Станіслав Кульчицький, який також входив до її складу, згадував, що апарат ЦК не втручався у роботу вчених, а політбюро затвердило проєкт у представленому комісією вигляді [64, с. 6]. 1990 р. УІЖ опублікував результат діяльності комісії, у якому було викладено основні принципи розвитку історичної науки у республіці. Серед іншого, пріоритетним напрямком історичних досліджень «з періоду підготовки і здійснення

соціалістичної революції, громадянської війни та перших кроків соціалістичного будівництва» були політичні партії в Україні, національно-визвольний рух, організація і діяльність Центральної Ради, Директорія (її порівняння з Центральною й іншими радами), ЗУНР, білий і червоний терор [374, с. 6].

Під впливом перебудови відбулися і зміни в програмах з історії та змісті підручників для школи. Навчальна програма 1989 р. передбачала вже вивчення історії УРСР як самостійного курсу у 8–10 класах. Хронологія революційних подій у програмі для 10 класу шкільної історичної освіти для середніх навчальних закладів 1989 р. була ще такою ж, як і в попередні роки: події показано як закономірний процес переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, перемогу останньої та встановлення диктатури пролетаріату, період іноземної інтервенції та громадянської війни [13, с. 74].

Закономірно, що Українська революція 1917–1921 рр. була показана лише в контексті героїчної боротьби робітників і селян України під керівництвом Комуністичної партії при безпосередній допомозі трудящих Радянської Росії. Уже в проєкті програми 1990 р. його автори частково відмовилися від попередньої концепції і вже передбачали вивчення універсалів Центральної Ради, історії ЗУНР, УГА, Акта Злуки, проте тут ще були збережені окремі ідеї радянського наративу [367].

1992 р. було створено новий проєкт, у якому Українську революцію було показано як важливий етап українського державотворення [364]. Найбільше уваги все ж було приділено УСРР як особливій формі державності, що утворилася не лише завдяки діяльності рад в Україні, а й через військове втручання Росії.

Вперше термін «Українська революція» було вжито в шкільній навчальній програмі 1996 р. [365]. Нова програма революційні події подавала як етап української державності, формування якої еволюціонувало від автономії через проголошення УНР, а згодом її незалежності до прийняття Конституції. Події від лютого 1917 р. до проголошення незалежності у

програмі трактували власне як Українську революцію, пізніші події – як боротьбу за збереження державності. У цій програмі, між іншим, вперше говорилося про обрання М. Грушевського Президентом, більше уваги приділено формуванню українського війська (наприклад, створенню Вільного козацтва), ЗУНР уже показано як самостійну модель державності, УСРР тут була більшовицьким тоталітарним державним утворенням [366, с. 48–54]. Ця програма першою регламентувала зміст шкільної освіти, а попередні програми були проектами і мали рекомендаційний характер.

Її доопрацювали і 1998 р. прийняли в новій редакції, яка не містила істотних змін, окрім збільшення кількості годин для 10 класу з 51 до 68. У цілому вона повторювала попередню програму, хіба що період Гетьманату П. Скоропадського тут було означено підтемою «Українська держава», воєнні події 1918–1919 рр. в Західній Україні трактовано як українсько-польський конфлікт, тут уже наголошувалося на зв'язку Директорії з першою УНР [13, с. 140].

Нові зміни в програмах відбулися внаслідок уведення 12-бальної системи оцінювання (2001 р.) і перехід на 12-річний термін навчання (2004 р.), проте програма для 10 класу змінилася мало. Помітною зміною стала хронологія революції: події березня-листопада були представлені у блоці «Україна в роки Першої світової війни» і характеризувалися як передумова відновлення української державності. Ця особливість проіснувала до 2016 р., коли події Української революції в цілому почали розглядати в окремій темі.

У програмі 2014 р. передбачалося вивчення Української революції у трьох розділах. Від початку революції до прийняття Третього Універсалу інформацію подано у розділі, присвяченому Першій світовій війні. Події від Третього Універсалу і до поразки Визвольних змагань уміщено у розділ «Українська державність в 1917–1921 рр.». В окремому розділі висвітлено тему культури і духовного життя в цей період. Зі змістового боку інформацію подано аналогічно до попередніх програм. 17 липня 2016 р. міністр освіти та науки Лілія Гриневич підписала наказ про затвердження нових навчальних програм

для 10–11 класів, які передбачали виділення періоду Визвольних змагань в окрему тему «Українська революція 1917–1921 років». Нова програма орієнтувала на розширене вивчення збройного виступу самостійників, конгресу народів Росії, бою під Крутами, війни Росії з УНР, радянської окупації України (щодо західноукраїнських земель також вжито назву «Окупація польськими військами території Західної області УНР»).

Серед нововведень привертає увагу вивчення подій 1917 р. в Криму, проведення Курултаю та проголошення Кримської Народної Республіки. Окремо виділено похід П. Болбочана на Крим, історію кримських крайових урядів, тему червоного терору в Криму. Вперше акцентовано увагу на українській політичній еміграції, яка постала внаслідок поразки українських урядів і збройних формувань 1917-1921 рр. [125]. Тут уже окремо не розглядаються повстання на Арсеналі, ДКРР, Одеська, Кримська радянські республіки (вони загалом не розглядаються й у більшості інших програм, найчастіше згадка про них є у програмах для профільного рівня [363]). Коли йдеться про більшовицьку агресію 1917–1918 рр., то вжито термін «Перша війна Радянської Росії з УНР», також окремо виділено «Другу війну УНР з Радянською Росією». Щодо зміни влади у новій програмі відсутній усталений протягом останніх років термін «Гетьманський переворот», натомість тема першої УНР закінчується розділом «Розпуск УЦР», а тема Гетьманату починається з розділу «Утворення Української Держави».

Зміни освітньої парадигми на початку 1990-х рр. в освітянських середовищах різних регіонів України були сприйняті по різному. У 1991–1992 рр. навчальному році було продовжено вивчення історії СРСР (цей курс зник у 1992 р. з прийняттям «Концепції шкільної історичної освіти») з паралельним вивченням історії України в старших класах. Проте в різних регіонах України часто відмовлялися від одного курсу на користь іншого: Південь і Схід відмовилися від історії України, Захід – від історії СРСР [481, с. 19]. Спочатку історію України почали викладати в західних областях, учителі Львівщини навіть створили свій проєкт викладання паралельно до вже

прийнятої державної «Концепції середньої загальноосвітньої школи України» [240].

Регіони і надалі по-різному реагували на гуманітарну політику центру. Наприклад, 2009 р. управління освіти Донецької міськради провело дослідження шкільних підручників з історії, в результаті якого було зроблено висновок про одностороннє висвітлення фактів. Комісія висловила невдоволення через відсутність достатньої кількості інформації про створення і діяльність ДКРР. У відповідь на цей аналіз депутати міськради зобов'язали міське управління освіти внести зміни до викладання історії (проводити «уроки історичної правди», роз'яснювати «суперечливі історичні факти», подавати альтернативну до підручникових версій подій інформацію). Окрім того, депутати звернулися і до Міністерства освіти з пропозицією виключити з питань до ЗНО «суперечливі історичні питання» [483].

Іншим показовим прикладом є реакція Львівської міськради на цензурування підручників з історії під час каденції В. Януковича: за рішенням місцевих депутатів підручники з історії мали бути доповнені матеріалами, які були виключені зі змісту нових підручників (бій під Крутами, діяльність УПА і ОУН, постаті С. Бандери, Р. Шухевича, Є. Коновальця) [229]. Значні відмінності можна помітити й у трактуванні одних і тих же подій Української революції 1917–1921 рр. «регіональними» підручниками з історії, дозволених профільним міністерством для використання під час факультативних занять чи проведення уроків з історії рідного краю [73, с. 91–97].

Проблематичним було забезпечення шкіл новими актуальними підручниками. В УІЖі з 1989 р. публікувалася спеціальна рубрика «На допомогу викладачу історії». Якщо в кінці 1980-х звичними у рубриці були статті на кшталт «Вступ до вивчення історії КПРС» [33, с. 130–141], «Партія більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції. Повалення самодержавства (1905 – лютий 1917 р.)» [613, с. 113–126], то після 1991 р. публікували зовсім інші тексти [38, с. 66–78; 39, с. 79–88; 40, с. 65–78; 212, с. 60–79; 213, с. 73–94; 214, с. 71–88]. Це фактично були окремі розділи нового

підручника з історії України для 10–11 класів середньої школи, який готували спеціалісти Інституту історії України [214, с. 71]. Також ці статті фактично були каркасом нового наративу про Визвольні змагання, створеного фаховими істориками у спеціалізованому інституті. Ідеї, тези та навіть окремі цитати з них потрапили на сторінки шкільних підручників.

Впадає в очі, що реформування історичної освіти на початку 1990-х рр. відставало від політичних змін. За свідченнями одного з авторів першого покоління підручників з історії С. Кульчицького, перші підручники були пробними, оскільки за викладені концепції у них відповідали автори, а не Міністерство освіти [64, с. 8]. У наказах останнього своєю чергою в цей час найчастіше звучали тези про поглиблення демократизації системи освіти, її оновлення, деполітизацію [444, с. 51–52].

Скажімо, у підручнику «Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди» [460] 1990 р., який був покликаний допомогти вчителям у викладанні історії ХХ ст., автори зберегли елементи радянської інтерпретації подій ХХ ст. Наприклад, у звичному радянському дусі негативно оцінено Центральну Раду та деяких її діячів, а позитивно – національну політику більшовиків в ході революційних подій. Збережено помітний перекис в сторону радянського державотворення [163, с. 57].

Пробний підручник М. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея мав гриф Міністерства освіти УРСР і був виданий влітку 1991 р. російською й українською мовами накладом 800 тис. примірників [164]. У підручнику вже помітний відступ від радянських інтерпретацій: автори вже не ідентифікували Центральну Раду як контрреволюційну націоналістичну організацію, але й події 1917–1921 рр. не інтерпретували як національну революцію (назва розділу «1917 р. на Україні»). Відображено курс більшовиків на ліквідацію державності республік. З іншого боку, підручник містить чимало цитат В. Леніна, у персональному вимірі основна увага приділена переважно комуністичним діячам, зазначено про масову участь українців у боротьбі проти Центральної Ради [481, с. 13]. Через проголошення незалежності цей підручник

став неактуальним фактично відразу після публікації. Поки він готувався до друку, в УІЖі виходили публікації з окремих тем, які слугували матеріалом для вчителів і водночас висвітлювали позицію академічних кіл в оцінці тих чи тих подій [212, с. 60–79; 213, с. 73–94; 214, с. 71–88].

Інформаційний вакуум частково заповнювався підручниками, виданими у діаспорі й перевиданими вже в Україні. Такими, наприклад, були «Історія України для дітей» Антона Лотоцького, «Історія України 1900–1923 рр.» Наталії Полонської-Василенко, «Україна. Історія» Ореста Субтельного, «Нарис історії України» Аркадія Жуковського та Ореста Субтельного. Перші дві праці були на початок 1990-х уже застарілими, а праця О. Субтельного була перекладом його підручника для недільних шкіл, проте Міністерство освіти рекомендувало їх для використання у школах країни. Ці праці кардинально відрізнялися від радянських посібників. Головними їхніми героями були діячі, яким не знайшлося місця в радянських посібниках. У зв'язку з незабезпеченістю шкіл навчальною літературою місцеві органи влади пропонували використовувати під час навчання підручники з краєзнавства, періодичні видання, у яких містилися історичні рубрики [478, с. 113–114].

Водночас у середині 1990-х рр. було чимало противників запровадження нових підручників, особливо написаних діаспорними дослідниками. Наприклад, 1995 р. УІЖ опублікував звернення голови правління «Спілки творчих вчителів України», у якому він просить дати експертну оцінку підручнику А. Лотоцького. Автор звернення зазначає, що книгу активно використовують у школах Західної України, проте вона містить чимало помилок, перекручень, неправильних трактувань історичних фактів, не виховує дітей у дусі любові до єдиного слов'янського народу, основою якого була Київська Русь, надмірно звеличує частину українців (верхівку), у ній відсутній класовий підхід в оцінці тих подій [23, с. 144].

Значних змін під впливом кон'юнктури історична освіта зазнала після приходу до влади В. Януковича і його владної команди (перш за все Д. Табачника, який очолив профільне міністерство). В інтерв'ю газеті «День»

Віктор Мисан розповідав про власний досвід (пере)писання підручника з історії після приходу до влади В. Януковича: авторові підручника видавництво чітко означило, що і як писати, які ілюстрації розміщувати [451]. Власне підручник В. Мисана 2010 р. для 5 класу зазнав найбільших змін у порівнянні з виданням 2005 р. Інформацію про Помаранчеву революцію було вилучено, голод 1932–1933 рр. не названо штучним, радянську систему показано у більш толерантних тонах, вилучено інформацію про Крути, змінено розповідь про встановлення радянського режиму, інформацію про територіальні межі УНР замінено уривком з Третього Універсалу [239, с. 142–143]. Сам автор підручника зауважував, що зміни були зумовлені наказами з Міністерства освіти (більшість правок стосувалися російської політики в Україні), в той час як останнє заперечувало своє втручання [176]. У відповідь на ці зміни на замовлення Львівської міськради було випущено альтернативний підручник для 5 класу, яким учні мали додатково користуватися під час вивчення тих тем, яких не було у санкціонованих Міністерством освіти. Очільник останнього заборонив його використовувати, підручником зацікавилася прокуратура. 2013 р. змінився і перелік осіб, про діяльність яких необхідно було знати для здачі ЗНО (вилучено С. Бандеру та Р. Шухевича, додано Г. П'ятакова і М. Щорса) [440].

Виданий у 2013 р. колективом авторів на чолі з О. Пометун підручник з історії для 5 класу середньої школи також не містив чимало важливої інформації (про Голодомор, депортацію кримських татар, Помаранчеву революцію). У підручнику було зазначено, що більшовики прийшли до влади за допомогою робітників і найбідніших селян, але не згадано про воєнну агресію з боку більшовицької Росії. Підрозділ скупо описував перехід влади від одного державного утворення до іншого, а говорячи про пам'ять про революцію автори розмістили поруч з пам'ятниками М. Грушевському, В. Винниченку, Є. Петрушевичу фото пам'ятника Артему [310, с. 113–119].

Директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти при МОН О. Удод, долучений до відбору підручників, їх аналізу та аналізу програм, зміну змісту шкільних підручників пояснював бажанням відійти від політизації подій

і фактів [293], тоді як міністр освіти і науки Д. Табачник – прагненням об'єктивно висвітлювати ці події [470]. Ці зміни варто розглядати у контексті ініціатив Д. Табачника. Зокрема, він пропонував у нових підручниках С. Бандеру та Р. Шухевича назвати «колабораціоністами» [486]. Кон'юнктурним вважаємо і рішення міністра освіти і науки часів В. Януковича вилучити з програми ЗНО з української літератури романів про Голодомор В. Барки «Жовтий князь» та У. Самчука «Марія» [166]. Та й самі підручники з української літератури також зазнали змін: не передбачалося вивчення роману В. Барки, натомість вводилася тема «Українська російськомовна поезія» [431].

Відповідно до результатів аналітичного дослідження навчального книговидання в Україні, проведеного у 2014 р. «Інститутом розвитку освіти», для періоду 2011-2013 рр. характерним був значний рівень монополізації ринку видавництва шкільних підручників. Так, підраховано, що у 2012 р. з 37 підручників з історії України та всесвітньої історії, які рекомендувало Міністерство освіти та науки, 30 найменувань підручників підготовлено трьома видавництвами, а 7 інших – чотирма. Упродовж 2011–2013 рр. 45,1–50% коштів держзамовлення на підручники отримало всього два видавництва, ще 22–32,1% коштів – чотири інших видавництва [9, с. 6–7].

Адміністрація В. Януковича таким чином намагалася сформувати неагресивний образ Росії [175]. Питання нової історичної освіти порушили навіть у Парламенті. У цьому плані цікавим постає прийняття пропрезидентською ВРУ, у якій більшість була на стороні «партії влади», постанови «Про відзначення героїв бою під Крутами» [320]. Проект постанови було подано депутатами опозиційної партії «Свобода» напередодні дати бою. Автори проекту вважали, що з 2010 р. державні заходи щодо відзначення пам'яті про учасників бою є недостатніми, а освітня й інформаційна політика центральної виконавчої влади спрямована на обмеження висвітлення інформації про цю подію, повернення до радянського трактування історії України. У зв'язку з цим у проекті пропонувалося відзначити подвиг героїв бою під Крутами на державному рівні, надати учасникам бою звання Герой України,

провести відповідні заходи щодо вшанування їх пам'яті, а також доповнити навчальні програми інформацією про подвиг юнаків під Крутами. За прийняття постанови у повному складі не голосували депутати від КПУ, натомість більшість фракції Партії регіонів підтримали проєкт постанови [306].

Питання перегляду підручників з історії України загалом часто порушували політики, особливо представники КПУ. Політичні партії і депутати українського Парламенту достатньо часто подавали подання до уряду щодо перегляду змісту історичних підручників, проводили відповідні круглі столи. Найяскравіше це було помітно у боротьбі за прийняття / відхилення підручників для 10–11 класу загальноосвітньої школи. Тут доходило до публічних заяв у Верховній Раді представників політичних сил лівого спрямування відкликати певні підручники, направлялися депутатські запити проти «фальсифікації» історії у шкільних підручниках, скликалися спеціальні семінари, де представниками однієї зі сторін здійснювалися спроби розкритикувати підручник, провокувалися негативні рецензії, ініціювалися судові процеси і приймалися судові рішення про вилучення підручників з обігу [481, с. 55–63]. Представники центральної влади, які відмовлялися прийняти український національний наратив і були прихильниками радянського чи проросійського, ставили авторам обов'язкові для виконання умови для публікації цих підручників [481, с. 79].

1996 р. депутати ВРУ Є. Красняков та В. Кузьєв зверталися до депутатського корпусу та уряду з вимогою вилучити усі підручники з історії для старшокласників, оскільки вони, на їхню думку, фальсифікували історію українського народу і деформували свідомість молодого покоління [103, с. 28]. У зв'язку з цим депутатським запитом у 1997 р. в Інституті історії України навіть була створена комісія [481, с. 60]. Автори підручників зазнавали тиску з боку представників регіональних еліт Півдня і Сходу України з вимогою створити регіональний альтернативний підручник з історії, який би висвітлював правдиву історію відповідного регіону [481, с. 24–53]. Підручник з історії України Федора Турченка 1994 р. був об'єктом парламентського обговорення, в

результаті чого він зазнав певних термінологічних змін у другому його виданні (наприклад, терміни «радянські війська» і «радянська влада» періоду 1919–1921 рр. було замінено на «червоні війська» і «більшовицька влада») [311].

Питання змісту шкільних підручників інколи набувало міждержавного виміру. Наприклад, з 2001 р. згідно з угодою між Інститутом історії України НАН України та Інститутом загальної історії РАН діяла спільна українсько-російська комісія, персональний склад якої було затверджено 2002 р. Комісія діяла в рамках «Року України в Росії». Вона мала підготувати рекомендації щодо написання нових підручників з історії з акцентом на російсько-українських відносинах. Серед іншого, російську сторону не влаштовував виклад в українських підручниках подій 1918–1919 років в Україні. 2003 р. віцепрем'єр російського уряду запропонував взаємно переглянути шкільні підручники російськими й українськими науковцями. В українських наукових колах це було сприйнято як спробу Росії переписати українські підручники. Тому українські інтелектуали 2002 р. звернулися до української влади з «Відкритим листом українських істориків, інтелігенції і представників громадськості у зв'язку з загрозою політичного перегляду української історії». У цьому посланні зазначалося, що вплив на зміст підручників неісториків є неприпустимим, такою ж названо і мотивацію російської сторони до перегляду підручників, написаних після 1990-х рр. у зв'язку з начебто політичною кон'юнктурою. Автори виступили і проти ініційованого у 2002 р. Л. Кучмою відзначення 350-річчя Переяславської ради [56]. У відповідь на створення російсько-української комісії було створено «Комітет захисту української історії» на чолі з Ярославом Дашкевичем.

2010 р. було здійснено чергову спробу узгодження історії, цього разу в контексті історій Росії, України і Білорусі, ініційовану заступником міністра освіти Білорусі [481, с. 82]. Того ж року Д. Табачник під час відеомосту Київ-Москва повідомив, що до кінця 2010 р. буде видано спільний російсько-український підручник для вчителів [585]. З кінця 2010 р. почалися зустрічі у форматі нової українсько-російської комісії. Українську сторону очолював

Олександр Удод, російську – Олександр Чубар'ян. Того ж 2010 р. розглянуто проєкт енциклопедичного видання «Україна і Росія», у якому мали розглядатися контроверсійні питання спільної історії.

Цікаво, що діяльність подібної українсько-польської комісії, створеної ще 1993 р., такого резонансу не викликала. Її робота звелася до рекомендацій авторам підручників. Польсько-українська комісія з удосконалення підручників з історії та географії була створена на основі Угоди про співпрацю між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща. Її членами були відомі історики Р. Арцишевський, Л. Василевський, Ю. Войцехівський, Я. Ісаєвич, С. Кульчицький, О. Могила, В. Сергійчук. 1993 р. відбулася перша нарада комісії. Здійснювалося взаємне рецензування шкільних підручників. Зокрема, польська сторона високо оцінила підручник С. Кульчицького, М. Ковта, Ю. Лебедевої для 10 класу (зауваження стосувалися в основному термінології, наприклад, термінів «Закерзоння», «польська окупація Львова» тощо) [309, с. 152].

З 2007 р. оцінку й аналіз шкільних підручників здійснював УІНП. Він ініціював створення робочих нарад із моніторингу підручників та спеціальної Робочої групи з істориків. За результатами перших двох нарад 19–21 жовтня 2007 р. підготовлено першу аналітичну працю з проблеми змісту шкільної історичної освіти [612]. Дослідники дійшли висновку, що, серед іншого, у підручниках домінує політична та мілітарна історія, описана з соціологічної перспективи, шкільні підручники тиражують «песимістичне» уявлення про Україну як простір з безперервним колоніальним статусом.

2008 р. відбулася третя нарада Робочої групи, на якій обговорено результати заочної дискусії з науковцями України щодо зазначеного вище аналітичного тексту. Тоді ж Робоча нарада запропонувала власну концепцію історичної освіти [370]. Уже 2009 р. після четвертої й п'ятої нарад було підготовлено нову концепцію і проєкт програм викладання історії в школі. Основними новаціями змісту були принцип антропологізації минулого, відхід від концепції зображення українського народу як нації-жертви,

переакцентування уваги на успішних моментах історії. Програму для 10 класу було повністю перероблено: Українську революцію представлено як органічний складник європейських революційних рухів [197, с. 54], приділено окрему увагу реакції громадськості на Перший Універсал та ставленню російських, польських та єврейських політичних сил до української автономії. Період Гетьманату на прикладі Києва автори пропонували показувати як час стабільності на противагу анархії у більшовицькій Росії. Окреме місце в проєкті програми було відведено революційним подіям в Криму, на Півдні України, Буковині, Бессарабії та Закарпатті. Запропоновано такі теми як «Труднощі повсякденного життя» та «Суспільство і революція» [197, с. 59–64]. Моніторингова комісія з аналізу підручників з історії при УІНП припинила діяти фактично після реорганізації УІНП 2010 р.

Підручникотворення в Україні є достатньо незалежним від держави, тексти формують історики у провідних наукових інституціях. Примітно, що й останні радянські підручники, і підручники першого покоління періоду незалежності писали практично одні й ті ж дослідники з Інституту історії України НАН України. Політичні зміни у країні здебільшого провокували й зміну текстів підручників з історії. На них впливали як особисті позиції авторів, так і затвержені профільним міністерством освітні історичні програми.

Підручники спочатку еволюціонували від відверто радянського нарративу у кінці 1980-х рр. до пробних варіантів посібників початку 1990-х рр., у яких хоч і містилися ще елементи радянського історіописання, але концептуально вони вже були іншими. З цього часу поступово утверджувалося розуміння Української революції як важливого етапу державотворення, боротьби за досягнення незалежності, її утвердження і захист.

Найбільших змін історична освіта зазнала після Революції Гідності, коли автори підручників почали звертати увагу на події та постаті, які до цього часу не привертати належної уваги. Окремі теми отримали суспільно-політичну значущість в умовах російської агресії проти України (революційні події в Криму, проведення Курултаю, звільнення Криму П. Болбочаном).

ВИСНОВКИ

Теоретико-методологічний інструмент дисертації має у своїй основі концепції «соціальних рамок пам'яті» М. Альббакса, «місць пам'яті» П. Нора, «винайдених традицій» Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. При цьому державною політикою пам'яті означено саме заходи центральних та регіональних органів державної влади, підпорядкованих їм державних інституцій та їх представників з управління суспільною пам'яттю.

Українська революція 1917–1921 рр. була одним зі складників політики пам'яті влади сучасної України. Остання залежала і залежить від низки чинників. Насамперед, меморіальна політика визначалася ідейними симпатіями та рівнем історичних знань вищого керівництва держави. Це, зокрема, стан історичної свідомості суспільства і ставлення до подій Української революції. Важливим був геополітичний чинник. Рівень інтенсивності звернень влади до питань історії залежав і від загальнополітичних процесів в країні: він зростав напередодні й під час виборів, політичних криз, суспільних потрясінь.

На політику державної пам'яті впливала й позиція органів місцевого самоврядування, їх налаштованість на компроміс, підтримку чи опозицію курсу центральної влади. В залежності від ставлення до центру і його ініціатив регіони приймали їх і наповнювали, або ж ігнорували. При цьому вони могли творити й підтримувати опозиційну Києву версію пам'яті – контрпам'ять.

Інтелектуальне забезпечення проведення державної політики пам'яті щодо Української революції 1917–1921 рр. здійснювали Український інститут національної пам'яті, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Галузевий Державний Архів СБУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, спеціально створенні комісії. Названі інституції здійснювали науковий супровід меморіальної політики, залучалися до творення нормативних актів, реалізації

затверджених планів заходів, їх діагностики та моніторингу, проєктування меморіальних стратегій.

В основу політики пам'яті покладено низку нормативних актів як загального спрямування, так і тих, які спеціально порушували тему революції. Остання була однією з пріоритетних за часів В. Ющенка та П. Порошенка. Найбільшу кількість актів присвячено Дню Соборності, вшануванню пам'яті учасників бою під Крутами, а серед персоналій – М. Грушевському. Примітно, що не всім навіть знаковим учасникам революційних подій присвячено окремо меморіальні акти центральних органів влади. Окрім М. Грушевського, відзначення ювілеїв інших діячів того часу згідно з рішеннями центральних органів влади відбувалися один-два рази. У більшості випадків акти передбачали досить незначну кількість заходів. Умовно кажучи, «комплексний підхід» щодо відзначення круглих ювілеїв революції та її учасників двічі застосував В. Ющенко та один раз П. Порошенко.

Одним із напрямків державної політики пам'яті, який активно застосовувався щодо проблематики Української революції, були комеморації. Вони відзначалися бюрократичним характером з чітко визначеною кількістю присутніх, сценарним планом заходів та визначеним місцем проведення. Більшість з них не були ініційовані державою, найчастіше влада через комеморації долучалася до пам'яттєвих ініціатив з боку громадськості. Особливо яскраво це помітно на прикладі урочистостей з нагоди річниць Дня Злуки та заходів зі вшанування пам'яті крутянців. Ще з часів перебудови вони були щорічними, масовими, ініційованими самим українським суспільством, а представники центральної влади лише їх очолювали й підносили до загальнонаціонального масштабу. Щодо більшості відзначень чи вшанувань було поступово сформовано комеморативний канон, який обростав нововведеннями чи змінами в залежності від політичної ситуації в країні чи геополітичних обставин, особистих переконань учасників заходів. Основна увага суспільства завжди прикута до тих заходів, у яких беруть участь представники вищої влади (Президент, члени уряду, депутати). Водночас

останніми комеморації з нагоди революційних подій використовувалися для власної легітимізації, мобілізації електорату, дискредитації опонентів, політичної реклами, анонсування політичних змін.

Важливим чинником впровадження пам'яті про Українську революцію було перетворення символічного простору – політика щодо пам'ятників та пам'ятних місць, називання топонімічних об'єктів, запровадження національних символів в армії та на грошових знаках. Відзначимо, що зміни символічного простору мали свої регіональні та хронологічні відмінності: з початку 1990-х рр. і до Революції Гідності для усіх регіонів країни, окрім західного, характерна консервація радянського спадку. І якщо в Центрі та Півночі України відбувалися незначні перетворення та впровадження нової символіки, то Схід і Південь не тільки охороняв радянський спадок, а й активно боровся проти його заміни. Значна кількісна перевага «радянських» місць пам'яті була закріплена і на законодавчому рівні. Інтенсифікація масштабних символічних змін припадає на початок 1990-х рр., період президентства В. Ющенко та після прийняття пакета законів про декомунізацію 2015 р.

Помітно активізувалося впровадження нових символів під час відзначення ювілеїв учасників Української революції чи річниць її подій. Саме тоді найчастіше відбувалися перейменування іменами революційних діячів «старих» топонімів і відкриття нових місць пам'яті. Серед останніх найбільш вмонтованою до символічного простору в роки незалежності стала постать М. Грушевського. Часто таке впровадження не було можливим через забюрократизованість і недостатнє фінансове забезпечення. Значними труднощами характеризувалися спроби створити місця пам'яті, присвячені С. Петлюрі.

Попри політику центральної влади, спрямовану на уніфікацію пам'яті про революцію, упродовж 1991–2016 рр. збереглися регіональні відмінності в музейній діяльності. При цьому для музейних експозицій властивий поступовий відхід від радянського історичного нарративу до національного.

Важливим досягненням державної політики пам'яті про революційні події стало створення Музею Української революції 1917–1921 рр.

Одним із ключових напрямків діяльності органів державної влади, спрямованих на формування історичної пам'яті про Українську революцію, була участь у підручникотворенні. Тема Визвольних змагань у шкільних підручниках була центральною для 10 класу. Концептуальне її оформлення відбувалося завдяки діяльності професійних істориків та спеціалізованих інституцій. Утвердилося висвітлення цього періоду як важливого етапу українського державотворення. І хоч написання текстів було прерогативою істориків, все ж держава здійснювала на шкільну освіту загалом вплив через фінансування, затвердження програм, відбір підручників, кадрову політику. Важливим чинником, який впливав на підручникотворення, була політична кон'юнктура. Загалом спроби тиску на авторів, намагання протиснути політично ангажовані версії подій були характерними для процесу написання шкільної історії упродовж всього періоду 1991–2016 рр. Особливо активно втручалися у написання шкільних підручників з історії представники КПУ та партійні структури Партії регіонів, фінансово-промислові групи Півдня і Сходу України.

У період Л. Кравчука Українська революція у державній політиці пам'яті була засобом легітимізації новопосталої держави та влади, оскільки підважувала радянський історичний наратив. У часи президентства Л. Кучми її застосовували радше як засіб боротьби за електорат і підтримку правих, як один з елементів загалом його амбівалентної меморіальної політики. В. Ющенко та його адміністрація цю тему розглядали як один з історичних періодів, що працював на об'єднання суспільства, який мав сприяти витісненню радянського варіанту пам'яті. В. Янукович через її національну спрямованість відтіснив цю тематику на маргінеси. Вона знову стала пріоритетною у П. Порошенка через її інформаційний потенціал у протистоянні з Росією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А чи закінчився бій під Крутами. *Персонал плюс*. 2006. №4. URL: <http://www.personal-plus.net/155/371.html> (дата звернення: 20.03.2015).
2. Александер Дж. Смыслы социальной жизни. Культурсоциология. Москва, 2013. 640 с.
3. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ: НІСД, 2014. 148 с.
4. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого. *Україна Модерна*. Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. Київ: Критика, 2009. С. 246–271.
5. Апальков М. Державотворча діяльність Львівської обласної ради у контексті суспільно-політичних процесів в УРСР (1990–1991): дис. канд. іст. наук. Львів. 2015. 205 с.
6. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. Москва, 1992. 528 с. URL: http://krotov.info/history/18/general/e_0.htm (дата звернення: 20.01.2018).
7. Аслунд А. Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії. Вашингтон, 2009. 292 с.
8. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва, 2014. 328 с.
9. Афонін О., Касьянов Г., Харламова Т. Навчальне книговидання в Україні: пропозиція змін. Аналітична записка. Київ, 2014. 14 с.
10. Ачкасов В. Роль «исторической политики» в формировании российской идентичности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2015. № 2 (78). С. 181–192.
11. Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. канд. політ. н. НПУ ім. М. Драгоманова. Київ, 2017. 222 с.

- 12.Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 167–182.
- 13.Баханов К. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти. Донецьк: Юго-Восток, 2005. 326 с.
- 14.Баханов К. Шкільна програма з історії: становлення змісту. Харків: Вид. група «Освіта», 2009. 127 с.
- 15.Баханова С. Моделі української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2012. 248 с.
- 16.Баханова С. Трансформація поглядів на моделі Української державності ХХ століття у шкільних навчальних програмах з історії. *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*. 2009. №2–3. С. 128–136.
- 17.Бєбик В., Полохало В. Дума про Україну. *Літературна Україна*. 1991. 19 грудня. С. 7.
- 18.Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии. *Историческая политика в XXI в. веке: сб. ст.* Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 33–65.
- 19.Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 288 с.
- 20.Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський (3 нагоди 100-річчя від дня народження). *Літературна Україна*. 1966. 30 вересня. № 77 (2361). С. 3–4.
- 21.Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. Чернігів, 2009. 432 с.
- 22.Боряк Г. Клейнод гетьмана Івана Мазепи. *Військово-історичний альманах*. 2005. Ч. 1 (10). С. 108–117.
- 23.Брін Ю. Про книгу А. Лотоцького «Історія України». *ВІЖ*. 1995. №1. С. 144.
- 24.В Донецьке День Соборности отметят в день смерти Ленина. *Медиаектор*.

- URL: https://mediavektor.org/1079v_donecke_den_sobornosti_otmetjat_v_den_smerti_lenina.html (дата звернення: 17.03.2017).
25. В Донецьке можна переименовать 400 улиц. Но Постышева на Бандеру менять не дубу – Лукьянченко. *Остров*. 2007. URL: <http://www.ostro.org/donetsk/society/news/38877/> (дата звернення: 12.01.2016).
26. В переддень Дня Соборності України в Івано-Франківську відбудеться віче. *Firtka.if.ua*. 2011. URL: <http://firtka.if.ua/blog/view/v-peredden-dna-sobornosti-ukraini-v-ivanofrankivsku-vidbudetsa-vice2895> (дата звернення: 20.01.2015).
27. В Полтаве не знають, як бути з пам'ятником Петлюре. *Подробности*. 2007. URL: <http://podrobnosti.ua/436957-v-poltave-ne-znajut-kak-byt-s-ramjatnikom-petljure.html> (дата звернення: 19.01.2015).
28. В Севастополі буде введено монумент Соборності України. *Подробности*. 2002. URL: <http://podrobnosti.ua/25656-v-sevastopole-budet-vozveden-monument-sobornosti-ukrainy.html> (дата звернення: 19.01.2015).
29. В Ужгороді відзначили 92-гу річницю проголошення Соборності України та 65-ту річницю утворення Закарпатської області. *Закарпаття онлайн*. 2011. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/78282-V-Uzhhorodi-vidznachyly-92-richnytsiu-proholoshennia-Sobornosti-Ukrainy-ta> (дата звернення: 29.04.2017).
30. В Україні відзначають День Соборності. *РБК-Україна*. 2011. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/v-ukraine-otmechayut-den-sobornosti22012011103000> (дата звернення: 15.09.2016).
31. В Україні вшановують пам'ять Героїв Крут. *Радіо Свобода*. 2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24466795.html> (дата звернення: 18.02.2015).
32. Важке повернення Головного отамана. *Українська правда*. 2009. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/28/3976958/view_print/ (дата звернення: 17.07.2017).

33. Варшавчик М. Вступ до вивчення історії КПРС. *УІЖ*. 1988. №5 (326). С. 130–141.
34. Василь Лопата не лише малює гривні, а й пише про них. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/67542-vasil-lopata-ne-lishe-malyue-grivni-a-y-pishe-pro-nih.html> (дата звернення: 01.09.2017).
35. Велич державних, громадських та наукових діянь. *Голос України*. 1998. 3 грудня. № 232. С. 1–2.
36. Венгринюк Л. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник РДГУ*. 2012. Вип. 9. С. 33–40. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pps_2012_9_7.pdf (дата звернення: 23.06.2016).
37. Венгринюк Л. Реалізація політики пам'яті: регіональний вимір (на прикладі м. Івано-Франківська). *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2012. № 3 (19). С. 243–252.
38. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради (Закінчення). *УІЖ*. 1995. № 6. С. 66–78.
39. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради (Продовження). *УІЖ*. 1995. №5. С. 79–88.
40. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради. *УІЖ*. 1995. № 2. С. 65–78.
41. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. в політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* Київ, 2010. Вип. 5. С. 5–23.
42. Верховная Рада Автономной Республики Крым Президенту Украины Януковичу В. Ф. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KM100052.html (дата звернення: 03.05.2016).

43. Веденєєв Д. Аналітичний огляд «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті». УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm> (дата звернення: 20.08.2017).
44. Веденєєв Д. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять. *Національна та історична пам'ять*. Київ, 2012. Вип. 5. С. 23–36.
45. Видатні українці всіх часів. *Рейтинг*. 2012. 28 травня. URL: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14005/> (дата звернення: 23.06.2016).
46. Винар Л. Ювілейний рік Михайла Грушевського й УІТ. *Український історик*. 1991. №1–2. С. 9–24
47. Винниченко повертається до рідного міста. URL: https://dt.ua/SOCIETY/vinnichenko_povertaetsya_do_ridnogo_mista.html (дата звернення 10.04.2019).
48. Виступ Президента з нагоди вшанування пам'яті Героїв Крут. 29.01.2018. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-z-nagodivshanuvannya-pamyati-geroiv-krut-45678> (дата звернення 18.05.2019).
49. Виступ Президента під час Уроку Мужності для ліцеїстів Київського військового ліцею імені Івана Богуна та курсантів вищих військових навчальних закладів з нагоди вшанування пам'яті Героїв Крут. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-urokumuzhnosti-dlya-liceyistiv-k-36680> (дата звернення 18.05.2019).
50. Виступ Президента України Л. Кучми на відкритті Монумента Незалежності України. *Свобода*. 2001. 7 вересня. № 36. С. 3.
51. Витренковци в Чернигове инициируют решение горсовета по отмене неонацистских указов Ющенко. URL: http://www.vitrenko.org/calendar.php/calendar.php?lang=1&part_id=1&article_id=10196 (дата звернення 04.05.2019).

52. Вишняк О. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети. Аналітична доповідь. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1607.htm> (дата звернення 04.05.2019).
53. Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). *Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр.* Київ, 2013. Вип. 6. С. 32–40.
54. Вишняк О. Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості. *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. Вип. 2 (16). С. 129–139.
55. Вишняк О. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей. *Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр.* Київ, 2012. Вип. 2. С. 168–177.
56. Відкритий лист українських істориків, інтелігенції і представників громадськості у зв'язку з загрозою політичного перегляду української історії. URL: <http://maidan.org.ua/arch/hist/1023814416.html>.
57. Відкрито Музей Української Революції. *Слово Просвіти.* URL: <http://slovoprosvity.org/2009/02/02/1688-old/> (дата звернення 18.05.2019).
58. Відкриття Всеукраїнської наукової конференції: «Постать Симона Петлюри в історії та національній пам'яті». URL: <http://memory.gov.ua:8080/en/news/detail/138.htm> (дата звернення 04.05.2019).
59. Війна пам'ятників на Луганщині. URL: <http://nedelya.net.ua/gazeta/vremya-nazad/viyna-pamyatnikiv-naluganshchini/?rate=2&type=11&id=12931> (дата звернення 18.05.2019).
60. Військова частина Львівщини вважає, що «Орден Олександра Невського» – це почесно. URL: https://zaxid.net/viyskova_chastina_lvivshhini_vvazhae_shho_quotordena_oleksandra_nevskogoquot_tse_pochesno_n1055656 (дата звернення 10.04.2019).

61. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. Київ: К.І.С., 2004. 552 с.
62. Вісті з України. 1991. № 36. С. 6.
63. Вітання Президента України з нагоди 100-річчя битви на горі Лисоня.
URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-100-richchya-bitvi-na-38055> (дата звернення: 23.06.2016).
64. Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя. Збірник матеріалів семінару Київського проекту інституту Кеннана та Інститут історії України НАН України. 3 жовтня 2002 р. Київ, 2002. 32 с.
65. Вклонімося стрілецькому роду. *Голос України*. 1991. 2 листопада. № 214. С. 1.
66. Власюк С. Відновлення пам'яті про Визвольні змагання 1917–1921 рр. у період горбачовської «перебудови»: політичний контекст. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць*. Житомир, 2015. С. 42–44.
67. Власюк С. Військові традиції доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. у сучасній Українській Армії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2018. Вип. 27. С. 162–168.
68. Власюк С. Гетьманат П. Скоропадського в офіційній політиці пам'яті сучасної України. *Ідентичності та політичні інститути. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 21–24.
69. Власюк С. Пам'ять про революційні події 1917–1921 рр. та їхніх учасників у Криму: кримськотатарський аспект. *Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національні меншини та колективна пам'ять титульних націй: дилема (не)забуття»*. 30-31 березня 2017 р. Рівне, 2017. URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Vlasiuk_S.pdf (дата звернення 18.05.2019).
70. Власюк С. Пам'ять про Визвольні змагання 1917–1921 рр. на Галичині та на Донбасі в сучасній Україні. *Наукові записки Національного*

- університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2016. Вип. 25. С. 133–138.
71. Власюк С. Події 1917–1921 років у мінливих політичних контекстах центральної влади: президентські ініціативи. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник РДГУ*. 2015. Вип. 13. С. 222–229.
72. Власюк С. Реабілітація учасників Визвольних змагань 1917–1920-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2017. № 2 (61). С. 30–47.
73. Власюк С. Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. у регіональних шкільних підручниках з історії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С. 91–97.
74. Власюк С. Роль діаспори у відновленні історичної пам'яті про події і учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р.* 2016. С. 190–191.
75. Волянюк О. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог. *Національна та історична пам'ять*. 2012. №.2. С. 178–187.
76. Волянюк О. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.
77. Все брешуть календарі. *Голос України*. 1991. 7 березня. № 46. С. 4.
78. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків, 2015. 512 с.
79. Гайдай О. Історична політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області). *Вісник «Серія Історія»*. № 1117. Вип. 48. С. 69–78.
80. Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. Київ, 2018. 280 с.
81. Гайдай О. Пам'ятники Леніну як об'єкт політики пам'яті в Черкаській області. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 202–204.
82. Галаджій О. «Жовто-сині знамена замайоріли під Крутами знов». *Голос України*. 1993. 29 січня. № 17. С. 4.

83. Герасименко Л. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 116–134.
84. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. Київ: ВД «Стилос», 2009. 64 с.
85. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле. Київ: KAS policy paper, 2010. 45 с.
86. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ, 2005. 528 с.
87. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: <http://www.reabit.org.ua/> (дата звернення 10.04.2019).
88. Голос України. 2002. 23 січня. №14. С. 1.
89. Горбик В. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ, 2012. 191 с.
90. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ, 2009. 467 с.
91. Гринишин М. Зразок Бойового прапора. *Голос України*. 1992. 26 серпня. № 161. С. 4.
92. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2010. 232 с.
93. Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991-2011. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 231–250.
94. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова. *Дух і літера*. №17–18. С. 157–181.
95. Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті. *Zaxid.net*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515 (дата звернення: 23.06.2018).

96. Грицак Я. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: партія влади платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично. *День*. 1996. № 12. 28 жовтня. С. 6.
97. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ: Критика, 2011. 352 с.
98. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація історичного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ, 2014. 352 с.
99. Гриценко О. Президенти і пам'ять: Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, посилення, реалізація, результати. Київ, 2017. 1136 с.
100. Гриценко О. Про державу та медійників, ритуали та інновації, про Героя України Шапіро, ширяння Януковича та візії Ющенка. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1812-oleksandr-hrytsenko-pro-derzhavu-ta-mediinykiv-rytualy-ta-innovatsii-pro-heroia-ukrainy-shapiro-shyriannia-yanukovycha-ta-vizii-yushchenka> (дата звернення 18.05.2019).
101. Грушевський – на часі. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/grushevskyy-na-chasi> (дата звернення 10.04.2019).
102. Гузенков С. Регіональна історія в лещатах пам'яті. *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф., Житомир, 12–13 листопада 2010 р.* 2010. С. 125–127.
103. Гуманітарна освіта в Україні. Семінар (Київ, 18 грудня 2001). Інститут Кеннана. 34 с.
104. Давайте слухати далі. *Україна молода*. 30.11.2005. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/564/113/20417/> (дата звернення: 23.06.2018).
105. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. URL: <http://ukrlife.org/main/uacrim/daniloff11.htm> (дата звернення 18.05.2019).

106. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова. *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр)*. Львів, Нью-Йорк, 1998. С. 5–9.
107. Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ, 2018. 319 с.
108. Денисюк Ж. 3-тя Залізна дивізія Армії УНР: Начерк бойового шляху. URL: http://www.irekw.internetdsl.pl/zalizna_dyw.html (дата звернення 04.05.2019).
109. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ)*. Київ: ДП «Укроборонсервіс»; ЦМЗСУ. 2009. С. 56.
110. День соборності об'єднує патріотів. *Голос України*. 1997. 23 січня. № 11. С. 8.
111. Депутати міськради Севастополя оголосили міні-бойкот. URL: <https://www.unian.ua/crimea/114175-deputati-miskradi-sevastopolya-ogolosili-mini-boykot.html> (дата звернення: 18.05.2018).
112. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. Філадельфія. Київ. Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри в США, «Веселка», Фундація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. 494 с.
113. Динаміка ностальгії за СРСР. Вересень 2016. 8 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ussr_092016_press.pdf (дата звернення: 05.06.2018).
114. Директором Інституту національної пам'яті знову став Солдатеко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2322617.html> (дата звернення: 05.05.2019).
115. Добкін не вважає День Соборності всенародним святом. *Тиждень.ua*. URL: <http://tyzhden.ua/News/40040> (дата звернення: 18.05.2018).

116. Документальні виставки on-line. Укрдержархів. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Vystavky-region.php> (дата звернення: 23.06.2018).
117. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
118. Донецькі депутати сумують за тоталітаризмом. URL: <http://khp.org/index.php?id=1222160611> (дата звернення 10.04.2019).
119. Доповідь Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука на урочистому засіданні Верховної Ради України, присвяченому 125-річчю з дня народження М. С. Грушевського. *Голос України*. 1991. 26 листопада. № 228. С. 2–3.
120. Доповідь Голови Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука на урочистих зборах, присвячених Дню Незалежності. *Голос України*. 1991. 14 липня. № 136. С. 3, 6–7.
121. Дошку Симонові Петлюрі ще не встановили, а вона вже змінила адресу. URL: <http://denzadnem.com.ua/aktualno/15465> (дата звернення 18.05.2019).
122. Єфіменко Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988-1991 рр.). *УІЖ*. 2007. № 6. С. 93–118.
123. Журженко Т. Геополітика пам'яті. URL: <https://www.eurozine.com/геополітика-пам'яті/> (дата звернення 04.05.2019).
124. З нагоди ленінських роковин. *Голос України*. 1991. 23 квітня. № 78. С. 3.
125. З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini> (дата звернення: 18.05.2018).

126. З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою? URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285 (дата звернення: 05.05.2019).
127. З'явилися фото батальйону імені Номана Челебіджихана. *Іслам в Україні*. URL: <http://islam.in.ua/ua/novyny-u-krayini/zyavylysy-foto-bataly-onu-imeni-nomana-chelebidzhihana> (дата звернення: 05.05.2019).
128. Завдання УІНП – створення легітимних інструментів для подолання тоталітарної спадщини. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/zavdannya-uinp-stvorennya-legitimnikh-instrumentiv-dlya-podolannya-totalitarnoi-spadshchini-vol> (дата звернення 18.05.2019).
129. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3298-17/ed20110524> (дата звернення 04.05.2019).
130. Закон України «Про внесення зміни до статті 2 Закону України «Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо безкоштовного показу художніх та документальних фільмів Про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4105-17> (дата звернення: 18.05.2018).
131. Закон України «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-14> (дата звернення: 23.06.2018).
132. Закон України «Про державні нагороди України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> (дата звернення 10.04.2019).
133. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1921 років» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19> (дата звернення 04.05.2019).
134. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та

- заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 05.05.2019).
135. Закон України «Про охорону культурної спадщини». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 01.03.2018).
136. Закон України «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/574-17/page> (дата звернення: 01.03.2018).
137. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-viii> (дата звернення: 23.06.2018).
138. Закон України «Про правонаступництво України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1543-12> (дата звернення 18.05.2019).
139. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12> (дата звернення 04.05.2019).
140. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19> (дата звернення: 18.05.2018).
141. Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14/ed20000420> (дата звернення: 23.06.2019).
142. Закон УРСР «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю Української РСР». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1205-12> (дата звернення 10.04.2019).
143. Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417> (дата звернення: 05.05.2019).
144. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна – Європа – світ. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 2. С. 156-159.

145. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 2. С. 218- 233.
146. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. Вип. 15. С. 855-862.
147. Заява Верховної Ради України «Про 85 річницю видання IV Універсалу Центральної Ради Української Народної Республіки». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%B0-15> (дата звернення 18.05.2019).
148. Заява депутатів Дніпропетровської обласної ради «Зупинимо фальсифікацію історії». 29.01.2008. URL: <http://212.3.96.115/press/news/default/2008-01/722> (дата звернення 04.05.2019).
149. Звернення до Президента України Януковича В. Ф. про скасування Указу №75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» 15.11.2013. URL: <http://www.vitrenko.org/article/17902> (дата звернення 04.05.2019).
150. Звернення Львівської міської ради до Львівського міського голови 19.09.2017 р. URL: <https://www.lvivrada.gov.ua/images/zasidannja/%D0%97%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%202017/14.09.2017-3.pdf> (дата звернення 18.03.2019).
151. Звернення Львівської міської ради до Президента України В. Ющенко з протестом проти святкування 90-ої річниці українського комсомолу. URL: https://lvivrada.gov.ua/files/zvernennya/28_04_09.doc (дата звернення 18.05.2019).
152. Звернення Львівської міської ради стосовно відзначення 130-річчя від дня народження Митрополита Іларіона (Івана Івановича Огієнка) до Голови Верховної Ради України. URL: https://www.lvivrada.gov.ua/files/zvernennya/6-sklykannia/2012/26_04_2012/Mytropolyt%20Illarion.doc (дата звернення 10.04.2019).

153. Звернення Львівської міської ради щодо вжиття невідкладних заходів для демонтажу комуністичної символіки неіснуючої держави СРСР з будівлі Верховної Ради України. URL: https://www.lvivrada.gov.ua/files/zvernennya/12_07_2012/1.doc (дата звернення 04.05.2019).
154. Здеформований пласт національної пам'яті. *Воєнна історія*. 2009. № 1 (43). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_09_2.html (дата звернення: 18.05.2018).
155. Зерній Ю. Деконструкція імперсько-радянських історичних стереотипів в історичній пам'яті українців. *Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р.* Київ: НІСД, 2008. С. 26–31.
156. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3. С. 41–51.
157. Зерній Ю. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. ... канд. політ. н. Київ, 2009. 221 с.
158. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1 (2). С. 71–76.
159. Зерній Ю. Історична пам'ять як фактор національної безпеки України. *Нова парадигма: Журнал наукових праць*. Вип. 84. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 37–57.
160. Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. 2008. С. 35–43.
161. Зміна керівництва Інституту національної пам'яті – зміна самої пам'яті? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2110407.html> (дата звернення 10.04.2019).
162. Золотий рядок в історії нашої держави. З виступу Президента України Леоніда Кравчука. *Голос України*. 1992. 26 серпня. № 161. С. 2, 8.

163. Зякун А. Навчальна література з історії кінця 80–90-х рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2011. 156 с.
164. История Украины: Пробное учебное пособие для 10-11 классов средней школы. Київ, Освіта, 1991. 368 с.
165. Іваненко А., Колибенко О. Місця пам'яті Переяславщини в історії та сьогоденні. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 8. С. 208–215.
166. Із програми ЗНО зникли твори про Голодомор. URL: https://zaxid.net/iz_programi_zno_znikli_tvori_pro_golodomor__istorik_n1243575 (дата звернення 18.05.2019).
167. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. URL: <http://ipiend.gov.ua/pro-instytut/> (дата звернення 18.03.2019).
168. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Відділ етнополітології. URL: <http://ipiend.gov.ua/struktura/viddily/viddil-etnopolitohii/> (дата звернення 04.05.2019).
169. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=42 (дата звернення 04.05.2019).
170. Історична пам'ять Дніпропетровщини: кол. моногр. Дніпропетровськ: Монолит, 2012. 474 с.
171. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу». Київ: НІДС, 2008. 68 с.
172. Історичні постаті. Декомунізація в Україні. Листопад 2016. Група рейтинг. С. 26. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg-decommunization_112016.pdf (дата звернення: 18.05.2018).
173. Ішли на смерть – хотіли волі. *Голос України*. 2000. 1 лютого. № 18. С. 1.

174. Как луганский памятник из архитектурной ценности превратился в обузу. *Cxid.info*. URL: <http://cxid.info/kak-luganskiy-pamyatnik-iz-arhitekturnoy-cennosti-prevratilsya-v-obuzu-n97956> (дата звернення 10.04.2019).
175. Каплюк К. «Автор нового підручника з історії України: Більшість рекомендацій Міносвіти стосувалася іміджу Росії». *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5333553/> (дата звернення 18.05.2019).
176. Каплюк К. Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/> (дата звернення 04.05.2019).
177. Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України 1991-2012 рр. Київ: НАКККіМ, 2014. 232 с.
178. Карпов В. Українська звитяга у символах. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 421 с.
179. Касьянов Г. К десятилетію Украинского института национальной памяти (2006–2016). URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016> (дата звернення: 18.05.2018).
180. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. *Историческая политика в XXI веке: сб. ст.* Москва, 2012. С. 217–256.
181. Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір. *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. Київ, 2008. С. 14–20.
182. Касьянов Г. Украина 1991-2007. Очерки новейшей истории. Київ: Наш час, 2008. 480 с.
183. Касьянов Г. Украина между Россией и Европой: превратности выбора. *Новая и новейшая история*. 2005. № 3. С. 76–81.
184. Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х-2000-х: Україна та сусіди. Київ, 2018. 420 с.

185. Київ – соборність – квіти. *Голос України*. 2001. 23 січня. № 12. С. 1.
186. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
187. Киридон А. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять. Рівне: РІС КСУ, 2010. 128 с.
188. Киридон А. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення перспективи. *Історична пам'ять*. 2015. № 32. С. 9–22.
189. Кирчанов М. Крим як «місце пам'яті»: проблеми інтелектуальної інтеграції в український простір. *Современные научные исследования и инновации*. 2011. № 4. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1959> (дата звернення 18.03.2019).
190. Кладбище орлят по-прежнему разделяет поляков и украинцев (Gazeta, Польша). URL: <https://inosmi.ru/untitled/20020208/143034.html> (дата звернення 01.04.2016).
191. Клід Б. Історія і Політика: боротьба навколо спадщина Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк, 1991–1992. Т. 28–29. Ч. 3–4 (110–111) /1–4 (112–115). С. 186–199.
192. Козловський Б. Спектакль чи «лакейські ігри». *За вільну Україну*. 1990. 6 листопада. С. 1.
193. Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження. Київ, 2016. 273 с.
194. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
195. Комунисту-революционеру в центре Луганска установили памятник. URL: https://censor.net.ua/photo_news/181172/kommunistu-revoljutsioneru_v_tsentre_luganska_ustanovili_pamyatnik_fotoreportaj (дата звернення 10.04.2019).
196. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ, 2004. 184 с.

197. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти). Київ, 2009. 87 с.
198. Короленко Б. Крим як місце пам'яті. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 86–99.
199. Костюк П. Стагнація Української армії. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/stagnaciaukraienskoiearmiiavtorkostukpetro> (дата звернення 18.05.2019).
200. Костюк П. Коли звільняться від радянської спадщини Збройні сили України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1996145-koli-zvilnatsa-vid-radanskoj-spadsini-zbrojni-sili-ukraini.html> (дата звернення 04.05.2019).
201. Коханець Л. У Центральній Раді знову «свята трійця». *Голос України*. 1995. 28 серпня. № 160. С. 1.
202. Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. *Abimperio*. 2004. № 2. С. 329–367.
203. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. 600 с.
204. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ: Століття. 392 с.
205. Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. Київ, 2008. 840 с.
206. Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут. Київ: Смолоскип, 2008. 422 с.
207. Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут. 2-ге вид. Київ: Смолоскип, 2017. 422 с.
208. Кулик В. Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІШЕНД, 2013. С. 447–465.

209. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. 656 с.
210. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: [http://historians.in.ua/index.php /en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne -proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini](http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini) (дата звернення: 21.03.2018).
211. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. Київ, 1999. 66 с.
212. Кульчицький С. Українська Держава часів гетьманщини. *ВІЖ*. 1992. № 7–8. С. 60–79.
213. Кульчицький С. Центральна Рада. Утворення УНР (Закінчення). *ВІЖ*. 1992. № 6. С. 73–94.
214. Кульчицький С. Центральна Рада. Утворення УНР. *ВІЖ*. Київ, 1992. № 5. С. 71–88.
215. Кучма Л. Вірю в українських народ. 1994-1999. Київ, 2001. Т. 1. 454 с.
216. Кучма Л. Україна – не Росія. Москва, 2004. 560 с.
217. Кушніренко І. Нестор Махно: від анархізму до ... республіки. Запоріжжя, 2013. 230 с.
218. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *ВІЖ*. 2004. №5. С. 3-16.
219. Лисенко О. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *ВІЖ*. 2015. №2. С. 4-21.
220. Лисенко О. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті. *Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 140- 167.

221. Лист Президента УНР в екзилі М. Плав'юка до Президента України Л. Кравчука з інформацією про відзначення 125-річчя від дня народження М. Грушевського. 3 грудня 1991 р. URL: <http://www.tsdazu.gov.ua/files/online/220916-5/42.jpg> (дата звернення 10.04.2019).
222. Литвин В. Україна: хроніка поступу (1991–2001). Київ, 2001. 736 с.
223. Любарець А. Бій під Крутами в історичній пам'яті. Як експлуатується міф. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/> (дата звернення 10.04.2019).
224. Любарець А. Історичний дискурс української національно-демократичної опозиції (1990–1991 рр.). *Історія, пам'ять, політика: збірник статей*. Київ, 2016. 277 с.
225. Любарець А. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр): дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук. Київ, 2017. 257 с.
226. Любовець О. Актуальні питання політики пам'яті (на прикладі Української революції 1917–1920 рр.). *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 2. С. 234–243.
227. Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 117–125.
228. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. *Україна модерна*. Київ, Львів: Критика, 2007. № 12 (2). Спецвипуск. 367 с.
229. Львівські школярі вивчатимуть не урізану Табачником історію. *Тиждень*. URL: <http://tyzhden.ua/News/20168> (дата звернення 18.05.2019).
230. Масненко В. Історична пам'ять і сучасне державотворення – погляд із Черкащини: політологічні нариси. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 117 с.
231. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *УІЖ*. 2006. № 5 С. 19–34.

232. Меляков А. Топонімічна політика органів місцевого самоврядування в Україні. *Теорія і практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків: Вид-воХарРІНАДУ «Магістр», 2012. Вип. 2 (37). С. 311–319.
233. Мер Полтави зустрівся з громадськістю стосовно перейменування вулиці Паризької комуни на Героїв Крут. URL: <https://poltava.to/news/21973/> (дата звернення 04.05.2019).
234. Методичні рекомендації до 100-річчя Української революції 1917-1921 років. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-do-100-richchya-ukrainskoi-revoljutsii-1917-1921-rokiv> (дата звернення 18.05.2019).
235. Методичні рекомендації Українського інституту національної пам'яті для загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-dlya-zagalnoos> (дата звернення 18.03.2019).
236. Миллер А. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. *Историческая политика в XXI веке: сб. ст.* Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 7–33.
237. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России. *Отечественные записки.* 2008. № 5. URL: <http://www.courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> (дата звернення 10.04.2019).
238. Миллер А. Россия: власть и история. *Pro et contra.* 2009. № 3–4. С. 6–23.
239. Мисан В. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч закл. Вид 2-ге, переробл. та допов. Київ, 2010. 176 с.
240. Мисан В. Як ми вчилися вчити історію: особисті нотатки педагога про перше десятиліття шкільної історичної освіти у незалежній Україні.

- Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/event/mysan-history-education-ukraine> (дата звернення 04.05.2019).
241. Михайло Грушевський і Вінниччина: до 150-річчя від дня народження. Вінниця, 2016. 132 с.
242. Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. 488 с.
243. Михайло Грушевський. Фотоальбом Київ, 1996. 140 с.
244. Мищак І. Правове регулювання процесу формування й наповнення державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 2. С. 15–20.
245. Міський голова взяв участь у мітингу, присвяченому 95-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції 07.11.2012. URL: <http://rada.berdyansk.net/?p=17728#more-17728> (дата звернення 18.05.2019).
246. Монумент Соборності в Ужгороді таки буде. URL: <http://uzhgorod.net.ua/news/20653> (дата звернення: 18.05.2018).
247. Музей УНР міг би тихо померти, якби не нарobili галасу? *Скансени України*. URL: <http://skansen-ukraine.do.am/publ/1-1-0-28> (дата звернення 10.04.2019).
248. Музеї історичного профілю як інструмент державної політики пам'яті. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/20.htm> (дата звернення 04.05.2019).
249. Музеї, заповідники, заклади музейного типу України. Міністерство культури України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245062916&cat_id=244908588 (дата звернення 04.05.2019).
250. На Волині відкрили музей Липинського. *Волинські новини*. URL: https://www.volynnews.com/news/society/na_volyni_vidkryly_muzeuy_lypynskoho_foto/ (дата звернення: 18.05.2018).

251. На Луганщині відкрито два пам'ятники В. І. Леніну. URL: <https://www.kpu.ua/uk/8496/na-lugantschini-vidkrito-dva-pam%25e2%2580%2599jatniki-vileninu> (дата звернення 18.05.2019).
252. На Прикарпатті вшанують пам'ять В. Липинського. URL: <http://www.if.gov.ua/news/4910> (дата звернення 04.05.2019).
253. На ремонт музею Липинського на Волині планують використати мільйон євро. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/na_remont_muzeyu_lipinskogo_na_volini_planuyut_vikoristati_milyon_yevro_n1079531 (дата звернення 18.05.2019).
254. На фасаді громадської приймальні Хмельницької міської ради освятили меморіальну дошку Євгену Коновальцю. URL: <https://khmelnysky.com.ua/ua/fullnews/235985> (дата звернення 18.03.2019).
255. На Чернігівщині піклуються про благоустрій населених пунктів. URL: http://chernigiv.osp-ua.info/druk/single-17672_zvidky-miski.html (дата звернення 10.04.2019).
256. Набок С. Історія в перших особах: знадоби до дослідження державної політики пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2013. 2 (64). С. 116–127.
257. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012. 328 с.
258. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
259. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
260. Назви вулиць, провулків і площ міста Шепетівка. URL: <http://shepetivka.com.ua/nazvy-vulyts-provulkiv-i-ploshch.html> (дата звернення 04.05.2019).

261. Найвидатніші Українці. Народний ТОП. Травень 2015. 9 с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_top_ukry_052015.pdf (дата звернення 04.05.2019).
262. Наказ Міністерства культури України від 04.04.2016 р. №200 «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245079196 (дата звернення: 11.02.2018).
263. Наказ Міністерства культури України від 06.12.2016 р. №1162 «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245177314&cat_id=244950594 (дата звернення: 11.02.2018).
264. Наказ Міністерства культури України від 18.07.2016 р. №556 «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245115303&cat_id=244950594 (дата звернення: 06.03.2018).
265. Наказ Міністерства культури України від 22.10.2015 р. №838 «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1406-15> (дата звернення: 06.03.2018).
266. Наказ Міністерства культури України від 27.01.2016 р. №25 «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245094429 (дата звернення 18.03.2019).
267. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України та ліцеїстами військових ліцеїв». URL: http://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/606_nm_2017_dodatok.pdf (дата звернення 18.03.2019).

268. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про перейменування Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка». URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-04-04/7235/nmo-467.pdf> (дата звернення 10.04.2019).
269. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про перейменування Комсомольського політехнічного коледжу Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського». URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-04-04/7254/nmo-510.pdf> (дата звернення 18.05.2019).
270. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про перейменування Лисичанського ордена Трудового Червоного Прапора гірничого технікуму». URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-06-07/5605/nmo-519.pdf> (дата звернення 18.05.2019).
271. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про перейменування Харківського обліково-економічного технікуму-інтернату ім. Ф. Г. Ананченка». URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-08-25/6074/nmo-1003.pdf> (дата звернення 18.05.2019).
272. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про присвоєння імені Львівському державному університету фізичної культури». URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-08-22/6035/nmo-942.pdf> (дата звернення 18.05.2019).
273. Нарешті без серпа і молота: вінницькі зв'язківці отримали оновлений стяг. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/106683/> (дата звернення 04.05.2019).
274. Народна воля. 1995. 9 лютого. № 6. С. 1.
275. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. Київ, 2013. 436 с.
276. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/presentation.html> (дата звернення 04.05.2019).

277. Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів. Історія створення меморіалу. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-stvorennya-memorialu> (дата звернення 10.04.2019).
278. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. Київ, 1997. Т. 2. 704 с.
279. Нікула А. Треба вчитися на уроках історії. *Голос України*. 1993. 29 січня. № 17. С. 11.
280. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. *Франция-память*. Санкт-Петербург, 1999. С. 17–50.
281. Нора П. Теперішнє. Пам'ять. Нація. Київ, 2014. 272 с.
282. Нормативно-правові акти, у розробці і виконанні яких брав участь Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/laws> (дата звернення 18.05.2019).
283. Обласна рада планує проголосити 2018-й рік Роком Західноукраїнської Народної Республіки. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/if/2017/11/18/77969/view> (дата звернення 18.03.2019).
284. Огієнко В. «Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті. *Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 25 квітня 2012 р.* Київ, 2013. С. 201–214.
285. Омельченко О., Муравський О. Відновлення національної пам'яті про ЗУНР опозиційними силами в УРСР наприкінці 80-х рр. ХХ ст. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 157–163.
286. Онкович А. Персоналія «Михайло Грушевський» у колі духовних орієнтирів сучасної молоді. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 353–360.

287. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ, 2005. 53 с.
288. Павло Скоропадський – останній гетьман України. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 7. 310 с.
289. Пам'ятник Героям Крут як докір нашим політикам. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/01/13/68778/> (дата звернення 18.05.2019).
290. Пам'ятні монети України та сувенірна продукція. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list> (дата звернення 04.05.2019).
291. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженні національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 21–43.
292. Паришкура К. Вручено кандидатські посвідчення. *Голос України*. 1991. 11 жовтня. № 198. С. 2.
293. Педагоги об'яснили, почему из учебника по истории исключили оранжевую революцию. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/1108417-pedagogi-obyasnili-rochemu-iz-uchebnika-po-istorii-isklyuchili-oranzhevuyu-revolyuiciyu> (дата звернення 18.05.2019).
294. Перелік змін, що вносяться до постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 2005 «Про затвердження переліку об'єктів, що фінансуються за рахунок субвенцій з Державного бюджету України місцевими бюджетами на соціально-економічний розвиток регіонів, виконання заходів з упередження аварій та запобігання техногенним катастрофам у житлово-комунальному господарстві та на інших аварійних об'єктах комунальної власності і на виконання інвестиційних проектів у 2005 році». URL: <https://www.kmu.gov.ua/>

- storage/app/imported_content/npa/24942805/24942805.doc (дата звернення 10.04.2019).
295. Перелік книжкових видань, передбачених до випуску за програмою «Українська книга» на 2016 рік. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=128136&cat_id=34138 (дата звернення 18.03.2019).
296. Перший пам'ятник Героям Крут постав у Луцьку. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/pershii-pam-yatnik-geroyam-krut-postav-u-lutsku> (дата звернення 18.05.2019).
297. Петренко М. Грушевський. Україна. Пробудження. *Хрещатик*. 1991. 26 листопада. С. 2.
298. Пиріг Р. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті. *ВІЖ*. 2016. № 4. С. 4–10.
299. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. *ВІЖ*. 2005. № 4. С. 178–189.
300. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення. Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 32. С. 88–94.
301. Плав'юк М. Перед і після проголошення незалежності України. *Пам'ять століть*. 2002. № 3. С. 3–17.
302. Плав'юк М. Україна – життя моє. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk.htm> (дата звернення 10.04.2019).
303. План роботи Луганської обласної державної адміністрації на III квартал 2009 року. URL: http://old.loga.gov.ua/oda/documents/official/official_2736.html?template=33 (дата звернення 18.05.2019).
304. Повідомлення Верховної Ради України «Про створення Коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи» у Верховній Раді України

- шого скликання». URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-10> (дата звернення 18.03.2019).
305. Повідомлення про утворення Коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0003001-07> (дата звернення 04.05.2019).
306. Поіменне голосування про проект Постанови про відзначення подвигу героїв бою під Крутами (№2075). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=115007&n_skl=7 (дата звернення 04.05.2019).
307. Політичні ідентичності в сучасній Україні. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 288 с.
308. Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України, затверджене постановою КМУ від 13.08.2014 № 341. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=135222&cat_id=32820 (дата звернення 18.05.2019).
309. Полянський П. Про Українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. *ВІЖ*. 1999. № 1. С. 151–153.
310. Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії). Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2013. 192 с.
311. Портнов А. Terra hostica. Образ Росии в украинських школьных учебниках истории после 1991 года. *Неприкосновенный запас*. 2004. № 4 (36). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2004/4/terra-hostica-obraz-rossii-v-ukrainskih-shkolnyh-uchebnikah-istorii-posle-1991-goda.html> (дата звернення 10.04.2019).
312. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва, 2010. 224 с.
313. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. URL:

<https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08> (дата звернення 04.05.2019).

314. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom> (дата звернення 04.05.2019).
315. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2731-iv> (дата звернення: 18.05.2018).
316. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження Євгена Коновальця». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/831-19> (дата звернення 18.05.2019).
317. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 130-річчя з дня народження В'ячеслава Казимировича Липинського». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4517-vi> (дата звернення 10.04.2019).
318. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 150-річчя з дня народження Євгена Петрушевича». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/259-18> (дата звернення: 18.05.2018).
319. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1570-18> (дата звернення: 18.05.2018).
320. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/261-18> (дата звернення 04.05.2019).
321. Постанова Верховної Ради України «Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/179/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 18.05.2019).

322. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сеймом і Сенатом Республіки Польща змін до закону про Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу та інших законодавчих актів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2274-19> (дата звернення 04.05.2019).
323. Постанова Верховної Ради України «Про перейменування деяких населених пунктів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-viii> (дата звернення 18.03.2019).
324. Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України шостого скликання». URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=4-17> (дата звернення 18.05.2019).
325. Постанова Верховної Ради України «Про перетворення постійних комісій Верховної Ради України у комітети». URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=241%2F97-%E2%F0> (дата звернення: 18.05.2018).
326. Постанова Верховної Ради України «Про склад тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по сприянню у вивченні питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН-УПА». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 10.04.2019).
327. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності Українського інституту національної пам'яті» 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/799-2018-%D0%BF#n19> (дата звернення: 05.05.2019).
328. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті» 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).

329. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Українського інституту національної пам'яті» 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/292-2014-%D0%BF> (дата звернення 04.05.2019).
330. Постанова Кабінету Міністрів України «Про академічну стипендію імені М. С. Грушевського для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2006-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019).
331. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2008-%D0%BF/ed20080808> (дата звернення: 18.05.2018).
332. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» 10.10.2012. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/929-2012-%D0%BF> (дата звернення: 01.03.2018).
333. Постанова Кабінету Міністрів України «Про впорядкування виплати стипендій аспірантам, а також академічних стипендій Президента України, іменних стипендій студентам, учням навчальних закладів та аспірантам». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1542-96-%D0%BF> (дата звернення 10.04.2019).
334. Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» 03.09.2009. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF> (дата звернення: 11.02.2018).
335. Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» 27.12.2001. URL:

- <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1761-2001-%D0%BF> (дата звернення: 11.02.2018).
336. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України» 02.02.2000. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/209-2000-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019).
337. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України» 29.11.2000. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).
338. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF/ed20060705> (дата звернення 04.05.2019).
339. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для випуску книжкової продукції за програмою «Українська книга»» 18.08.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2005-%D0%BF> (дата звернення 04.05.2019).
340. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи з відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/886-96-%D0%BF> (дата звернення 10.04.2019).
341. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» 26.05.2005 р. URL:

- <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/381-2005-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019).
342. Постанова Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імен навчальним закладам» 01.07.1997. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/693-97-%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).
343. Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформу системи військової освіти» 19.08.1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/490-92-п> (дата звернення: 18.05.2018).
344. Постанова Кабінету Міністрів України «Про спорудження в м. Києві пам'ятника М. С. Грушевському». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/73-95-%D0%BF> (дата звернення: 18.05.2018).
345. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2016-%D0%BF> (дата звернення: 05.05.2019).
346. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-97-%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).
347. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» 31.05.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF/ed20060531> (дата звернення 04.05.2019).
348. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» 12.01.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF> (дата звернення: 05.05.2019).

349. Постанова Президії Верховної Ради України «До питання про перевірку діяльності організацій ОУН-УПА» 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2677-12> (дата звернення 18.03.2019).
350. Постанова Президії Верховної Ради України «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/2255-12> (дата звернення 10.04.2019).
351. Постанова Президії Верховної Ради України «Про повернення архівних матеріалів, що стосуються ОУН-УПА, з Центрального архіву внутрішніх військ МЦС Російської Федерації до архіву внутрішніх військ МВС України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3108-12> (дата звернення 18.05.2019).
352. Постанова Президії Верховної Ради України «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М. С.». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1762-12> (дата звернення 18.05.2019).
353. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/270-12> (дата звернення 04.05.2019).
354. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вручення державних нагород Української РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3225-10> (дата звернення: 18.05.2018).
355. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» 21.07.1965. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF> (дата звернення: 01.03.2018).
356. Потрібна сильна і неподільна держава. *Голос України*. 2004. 23 січня. № 13. С. 1–2.
357. Президенти України та Польщі відкрили «Цвинтар Орлят» і Меморіал воякам УГА. *Свобода*. 2005. № 26. С. 1, 5.

358. Президентський полк пропонують перейменувати на Січових стрільців. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_prezidentskij-polk-proponuyut-perejmenuvati-na-sichovih-strilciv/732427 (дата звернення 18.03.2019).
359. Про питання спорудження монумента Соборності в м. Києві. Виконавчий орган Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація). 20.10.2014. URL: <https://docs.google.com/file/d/0B65yhC0q0HUPa3ZiT2VBSGtrcG8/edit> (дата звернення 10.04.2019).
360. Про підготовку експозиції до 80-річчя від дня загибелі Симона Петлюри від 25 квітня 2006 р. № 63. *Вісник Державного комітету архівів України*. 2006. Вип. 2–4. С. 64.
361. Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06> (дата звернення 18.05.2019).
362. Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n000200106> (дата звернення 18.05.2019).
363. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10-11 клас. Профільний рівень. Суспільно-гуманітарний напрям, історичний профіль (зі змінами відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 04.08.2014 № 895). URL: <http://www.mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/ist-ukr-pr-prof-r-ven-10-11.pdf> (дата звернення 04.05.2019).
364. Програма з історії України. 7–11 класи (проект). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 7–8. 64 с.
365. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. Київ: Перун, 1996. 126 с.
366. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. Київ: Перун, 1998. 92 с.
367. Програма по истории Украинской ССР. 8–11 классы (Проект). Київ: Радянська школа, 1990. 47 с.

368. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61997 (дата звернення 18.03.2019).
369. Проект Постанови «Про відзначення 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (у 2016 році)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57091 (дата звернення 10.04.2019).
370. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року). Київ, 2009. 29 с.
371. Распоряжение лидера Блока Наталии Витренко «Народная оппозиция» депутатам местных советов от 13 марта 2010 г. URL: http://www.vitrenko.org/calendar.php/calendar.php?lang=1&article_id=10118 (дата звернення 18.05.2019).
372. Рахівська райрада просить Президента присвоїти звання Героя України Степанові Клочураку. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/49646-Rakhivska-rairada-prosyet-Prezydenta-prysvoity-zvannia-Heroia-Ukrainy-Stepanovi-Klochuraku> (дата звернення 04.05.2019).
373. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Січень-червень 2015. 34 с. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf (дата звернення 18.05.2019).
374. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. *ВІЖ*. № 11. 1990. С. 3–9.

375. Решодько Л. Михайло Грушевський і Україна: шана і зневага. *Майдан*. URL: <http://maidan.org.ua/static/mai/1121093826.html> (дата звернення 10.04.2019).
376. Рикер П. Память, история, забвение. Москва, 2004. 728 с.
377. Різник О. Топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики. *Українські культурні дослідження*. URL: https://web.archive.org/web/20121023231457/http://www.culturalstudies.in.ua/statti_1_2007.php (дата звернення 04.05.2019).
378. Рішення Київради №439/589 24.04.2004 «Про присвоєння найменування вулиці Павла Скоропадського та перейменування узвозу Протасів Яр на вулицю Миколи Амосова». *Хрещатик*. URL: <http://www.kreschatic.kiev.ua/doc/11043.html> (дата звернення: 18.05.2018).
379. Рішення Київської міської ради №349/1325 24.05.2001 «Про найменування вулиці від Площі Слави до Паркової дороги». URL: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/4850B3077BF60FA9C22573C0004BEBCA?OpenDocument (дата звернення 18.03.2019).
380. Рішення Київської міської ради №634/1690 18.06.2009 «Про перейменування вулиці у Шевченківському районі міста Києва». *Хрещатик*. URL: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3211/doc/1248717408.html> (дата звернення 18.05.2019).
381. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-11> (дата звернення: 18.05.2018).
382. Рішення Львівської обласної ради №346 від 13 червня 2007 року «Про звернення до Міністра оборони України». URL:

- www.oblrada.lviv.ua/phocadownload/5/14sesia/346.doc (дата звернення: 05.05.2019).
383. Рішення Рівненської обласної ради №333 від 25 травня 2007 р. URL: http://oblrada.rv.ua/docs/index.php?SECTION_ID=37&ELEMENT_ID=1947 (дата звернення 10.04.2019).
384. Розпорядження Виконавчого органу Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація) «Про внесення змін до розпорядження виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 18 лютого 2006 року №259 «Про спорудження пам'ятника Героям Крут на Парковій дорозі у Печерському районі»». URL: https://kyivcity.gov.ua/done_img/f/%D0%A0%D0%9A%D0%9C%D0%94%D0%90-1589-11092013.pdf (дата звернення 18.03.2019).
385. Розпорядження Вінницької обласної державної адміністрації «Про відзначення на Вінниччині Дня Соборності України» 14.01.2011. URL: http://www.vin.gov.ua/modvinoda.nsf/web_alldocs/DocDXC7Y (дата звернення 18.05.2019).
386. Розпорядження Вінницької обласної державної адміністрації «Про відзначення на Вінниччині Дня Соборності України» 17.01.2008. URL: http://www.vin.gov.ua/modvinoda.nsf/web_alldocs/DocBUBJE (дата звернення 04.05.2019).
387. Розпорядження Волинської обласної державної адміністрації «Про заснування щорічної обласної Премії імені В'ячеслава Липинського в галузі суспільних наук». URL: <http://document.ua/pro-zasnuvannja-shorichnoyi-oblasnoyi-premiyi-imeni-vjachesl-doc81958.html> (дата звернення: 18.05.2018).
388. Розпорядження голови Луганської ОДА «Про перспективний план роботи Луганської обласної державної адміністрації на 2008 рік». URL: http://loga.gov.ua/oda/documents/official/pro_perspektivnij_plan_roboti_luganskoji_oblasnoji_derzhavnoji_0 (дата звернення 10.04.2019).

389. Розпорядження голови Луганської ОДА «Про перспективний план роботи Луганської обласної державної адміністрації на 2013 рік». URL: http://loga.gov.ua/oda/documents/official/pro_perspektivniy_plan_roboti_luganskoyi_oblasnoyi_derzhavnoyi_administraciyi (дата звернення 10.04.2019).
390. Розпорядження голови Луганської ОДА «Про план роботи Луганської обласної державної адміністрації на III квартал 2012 року». URL: http://loga.gov.ua/oda/documents/official/rozporyadzhennya_golovi_pro_plan_roboti_luganskoyi_oblasnoyi_derzhavnoyi_0 (дата звернення 10.04.2019).
391. Розпорядження голови Луганської ОДА «Про план роботи Луганської обласної державної адміністрації на I квартал 2008 року». URL: http://loga.gov.ua/oda/documents/official/rozporyadzhennya_golovi_pro_plan_roboti_luganskoyi_oblasnoyi (дата звернення 18.03.2019).
392. Розпорядження Голови Полтавської ОДА «Про вшанування пам'яті Симона Петлюри» 16.08.2017. URL: <http://www.adm-pl.gov.ua/sites/default/files/541-2017.pdf> (дата звернення 10.04.2019).
393. Розпорядження голови Тернопільської ОДА «Про відзначення в області 120-річчя від дня народження полковника Армії УНР Євгена Коновальця». URL: <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/catalog/item/5451.htm> (дата звернення 18.05.2019).
394. Розпорядження Голови Шацької райдержадміністрації «Про вшанування в районі пам'яті Героїв Крут» 30.01.2006. URL: www.shaadm.gov.ua/files/arh/rozp06sha/300106N21.zip (дата звернення 04.05.2019).
395. Розпорядження Кабінету Міністрів України «План заходів з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/133570510> (дата звернення: 18.05.2018).
396. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про відзначення 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського».

- URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/232-2003-%D1%80> (дата звернення 18.05.2019).
397. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про відзначення 90-річчя запровадження державної служби». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2008-%D1%80> (дата звернення: 18.05.2018).
398. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 90-ї річниці української дипломатичної служби». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1117-2007-%D1%80> (дата звернення: 05.05.2019).
399. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249445447> (дата звернення 04.05.2019).
400. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів із відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248862693> (дата звернення 10.04.2019).
401. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо створення меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея видатних діячів України»». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/564-2005-%D1%80> (дата звернення 18.03.2019).
402. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/133571274> (дата звернення: 18.05.2018).
403. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про зміну складу Організаційного комітету з підготовки та відзначення 150-річчя від дня

- народження Михайла Грушевського». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249213057> (дата звернення 18.05.2019).
404. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення 90-річчя утворення першого Уряду України». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/72739199> (дата звернення 04.05.2019).
405. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імен навчальним закладам» 20.08.2003 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/520-2003-%D1%80> (дата звернення: 18.05.2018).
406. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імен навчальним закладам» 10.12.2003. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_1s/pg_ibwzwt.htm (дата звернення: 05.05.2019).
407. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільському національному університету». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2008-%D1%80> (дата звернення 10.04.2019).
408. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Михайла Грушевського Лісниківській загальноосвітній школі I-III ступеня Києво-Святошинської районної державної адміністрації Київської області». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243305338> (дата звернення 18.05.2019).
409. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Михайла Григор'єва Комсомольській загальноосвітній школі I-III ступеня Свердловської міської ради Луганської області». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243169087> (дата звернення 04.05.2019).
410. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Модеста Левицького Луцькій гімназії №4 Луцької міської ради Волинської області». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243262754> (дата звернення 18.03.2019).

411. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Омеляна Ковча Перемишлянській загальноосвітній школі I-III ступеня №2 Перемишлянської районної ради Львівської області». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243264267> (дата звернення: 18.05.2018).
412. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про створення Міжвідомчої робочої групи з питань утворення Українського інститут національної пам'яті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2005-%D1%80#o4> (дата звернення: 18.05.2018).
413. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 125-річчя від дня народження Євгена Коновальця». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276-2016-%D1%80> (дата звернення: 05.05.2019).
414. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248247296> (дата звернення 10.04.2019).
415. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/279-2005-%D1%80> (дата звернення 18.05.2019).
416. Розпорядження Київської міської державної адміністрації «Про заходи щодо вшанування пам'яті Героїв Крут». URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=08S0BAF10F> (дата звернення 18.03.2019).
417. Розпорядження Красноградської районної державної адміністрації Харківської області «Про перейменування навчальних закладів». URL:

- <http://krasnohrad.rda.gov.ua/doc/da/2016/rozpor/rozpor294.pdf> (дата звернення 04.05.2019).
418. Розпорядження Локачинської районної державної адміністрації «Про вшанування пам'яті В'ячеслава Липинського». URL: <http://www.locadm.gov.ua/files/rozpor/2006/161006N269.zip> (дата звернення: 18.05.2018).
419. Розпорядження Президента України «Про відзначення 1100-річчя заснування міста Галича». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/28/94-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 10.04.2019).
420. Розпорядження Президента України «Про відзначення 225-річчя від дня народження І. П. Котляревського». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/78/93-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 18.05.2018).
421. Розпорядження Президента України «Про відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15/93-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).
422. Розпорядження Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72/92-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 04.05.2019).
423. Розпорядження Президента України «Про відзначення 900-ліття заснування міста Теробовлі». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/60/94-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 05.05.2019).
424. Розпорядження Президента України «Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11/2002-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019).
425. Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» 24.01.2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12/2003-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 10.04.2019).

426. Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» 21.01.2006. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/10/2006-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 18.05.2018).
427. Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті гетьмана України Павла Скоропадського». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/87/2003-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 18.05.2019).
428. Розпорядження Президента України «Про притягнення до персональної відповідальності посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/36/2008-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 18.05.2018).
429. Розпорядження Президента України «Про урочистий вечір, присвячений 75-й річниці IV Універсалу Центральної Ради». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2/93-%D1%80%D0%BF> (дата звернення 04.05.2019).
430. Розпорядження Хмельницької обласної Державної адміністрації «Про відзначення в області 130-річчя від дня народження Симона Петлюри». URL: adm.km.ua/doc/directions/2009/05/168_180509.doc (дата звернення 18.05.2019).
431. Роман про Голодомор викинули зі шкільної програми літератури. URL: https://zaxid.net/roman_pro_golodomor_vikinuli_zi_shkilnoyi_programi_literaturi_n1121844 (дата звернення 18.03.2019).
432. Росія: визнання Січових Стрільців – недружнє. BBC. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/01/100108_russia_striltsi_kk (дата звернення 10.04.2019).
433. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 365 с.
434. Рябчук М. Герої і лиходії. Розщепленість національної пам'яті та проблема символічної легітимізації держави. *Культура історичної*

- пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 217–230.
435. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: Критика, 2003. 336 с.
436. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ: Критика, 2000. 271 с.
437. Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття. *Часопис «Критика»*. Київ, 2006, січень-лютий (чис. 1–2). С. 18–21.
438. Рябчук М. Сяк-так, абияк: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні. *Україна. Процеси націотворення*. Київ: К.І.С., 2011. С. 381–396.
439. Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. Київ, 2009. 240 с.
440. С. Бандеру і Р. Шухевича вилучили із завдань зовнішнього тестування з історії України. URL: <http://www.osvita.org.ua/news/68804.html> (дата звернення: 05.05.2019).
441. СБУ розсекретила архіви революції 1917-1921 років. *Свобода.ФМ*. URL: <http://svoboda.fm/culture/Culture/195398.html> (дата звернення 18.05.2019).
442. Свобода. 1991. № 15. С. 1.
443. Свобода. 1998. № 19. С. 1.
444. Селищева І. Розвиток історичної освіти в Україні у перехідний період (кінець 80 – початок 90-х рр. ХХ ст). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. VI (66). 2018 Maj. Issue 162. С. 50–53.
445. Середа В. Аналіз зв'язку преференцій респондентів Львова і Донецька щодо національного минулого з їх соціально-демографічними характеристиками. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць*. Харків, 2006. С. 125–131.

446. Серода В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена на пам'ять?: приклад Львова. *Вісник Львівського університету: Серія: соціологічна*. 01/2008. Вип. 2. С. 73–99.
447. Серода В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 191–211.
448. Серода В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. *Агора. Україна – регіональний вимір*. Випуск 3. Київ, 2006. С. 29–41.
449. Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 53–63.
450. Сімків О. ЗУНР в історичній пам'яті та політичному протистоянні в Україні (кінець 80 – початок 90-х рр. XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18 С. 80–86.
451. Скуба В. Ковпак замість Шухевича. *День*. 2010. № 155. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/kovpak-zamist-shuhevicha> (дата звернення 10.04.2019).
452. Слово до Українського народу з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. URL: <http://www.president.gov.ua/news/slovo-do-ukrayinskogo-narodu-z-nagodi-150-richchya-vid-dnya-38317> (дата звернення 10.04.2019).
453. Смолій В. Видатна віха української історії. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ, 1999. С. 12–21.
454. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ: Світогляд, 2007. 621 с.
455. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 12. С. 52–63.

456. Солдатенко В. Український інститут національної пам'яті сьогодні (березень 2014 року). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1814-ukrainskyi-institut-natsionalnoi-pam-iati-sohodni-berezen-2014-roku> (дата звернення 18.03.2019).
457. Справі перебудови – творчу ініціативу. *Літературна Україна*. 1988. 28 липня. С. 1.
458. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
459. Степова Л. «Тут береже Україна вічний сон молодих своїх синів...». *Голос України*. 2005. 1 лютого № 18. С. 1–2.
460. Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди: посібник для вчителів. Київ: Радянська школа, 1990. 383 с.
461. Стриєк Т. Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ, 2015. 320 с.
462. Структура Адміністрації Президента. URL: <https://www.president.gov.ua/administration/apu-structure> (дата звернення: 18.05.2018).
463. Суд заперити «Свободе» восстанавлювати пам'ятник Героям Крут в Харькове. URL: <https://ukranews.com/news/96689-sud-zapretyl-svobode-vosstanavlyvat-pamyatnyk-geroyam-krut-v-kharkove> (дата звернення 10.04.2019).
464. Суд зобов'язав мера Черкас повернути Леніна на центральну площу. URL: <https://tsn.ua/politika/sud-zobov-yazav-mera-cherkas-povernuti-lenina-na-centralnu-ploschu.html> (дата звернення 18.05.2019).
465. Суд отказався рассматривать иск анархистов к Ющенко. Мета Новости. URL: <http://news.meta.ua/archive/17.10.06/cluster:5132292-Sud-okazalsia-rassmatrivat-isk-anarkhistov-k-Iushchenko/> (дата звернення 18.05.2019).

466. Суд Полтавы постановил убрать памятник Симону Петлюре. URL: https://www.trend.az/news_print.php?news_id=1012500 (дата звернення 18.05.2019).
467. Сусак В. Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Серія «Політичні науки»*. 2001. Т. 19. 2001. С. 36–45.
468. Сьогодні в Україні відзначають День пам'яті героїв Крут. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/sogodni_v_ukrayini_vidznachayut_den_pamyati_geroyiv_krut_n1276366 (дата звернення 04.05.2019).
469. Сьогодні Україна продовжує боротьбу за незалежність, розпочату Українською революцією 100 років тому – Президент. URL: <http://www.president.gov.ua/news/sogodni-ukrayina-prodovzhuje-borotbu-za-nezalezhnist-rozpoch-41170> (дата звернення 04.05.2019).
470. Табачник: В учебниках переписали разделы об оранжевой революции и ОУН-УПА. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/1195337-tabachnik-v-uchebnikah-perepisali-razdely-ob-oranzhevoj-revolucii-i-oun-ura> (дата звернення 18.05.2019).
471. Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» *Україна модерна*. 2007. № 12 (2). С. 299–356.
472. Тарасов В. «Забуті імена» історії в журнальній публіцистиці УРСР 1989-1991 рр.: методологія появи, стратегія аналізу. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2010. № 6. С. 34–38.
473. Телен О. Нюрнберг у Львові? *Голос України*. 1991. 10 липня. № 132. С. 5.
474. Телепрограма «Свобода слова» за участю Віктора Ющенка, «ICTV», 27 вересня 2007 року. URL: <https://detector.media/infospace/article/34192/2007-09-28-teleprograma-svoboda-slova-za-uchastyu->

- viktora-yushchenka-ictv-27-veresnya-2007-roku/ (дата звернення 10.04.2019).
475. Тимофеев І. Україна для ... кого? *Голос України*. 1991. 4 липня. № 128. С. 4.
476. Тимошенко пішла на поступки Ющенку: пожертвувала комуністкою. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/430921-timoshenko-pishla-na-postupki-yushchenku-pozhertvuvala-komunistkoju> (дата звернення 18.03.2019).
477. Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 134–155.
478. Томаченко О. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991-2009 рр.): дисертація канд. істор. наук. Луцьк, 2015. 285 с.
479. Триумф Четвертого Універсалу. *Голос України*. 1993. 22 січня. № 12. С. 1.
480. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ, 1994. 107 с.
481. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.
482. У Дніпропетровську з'являться вулиці Гончара і Щербицького. *День*. 24 січня 2003. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/u-dnipropetrovsk-u-zyavlyatsya-vulici-gonchara-i-shcherbickogo> (дата звернення 18.05.2019).
483. У Донецьку зібралися змінювати історію. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/09/24/4202189/> (дата звернення 04.05.2019).
484. У Калуші назвали дві вулиці. *Вікна*. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/P62800/2006/12/07/2832/view> (дата звернення: 18.05.2018).

485. У Кіровограді відкрито перший в Україні пам'ятник Винниченку. *Рідна країна*. URL: <http://ridna.ua/2010/09/u-kirovohradi-vidkryly-pershyj-v-ukrajini-pamyatnyk-volodymyru-vynnychenku/> (дата звернення: 18.05.2018).
486. У підручнику Табачника Бандера – колабораціоніст. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/06/100607_tabachnyk_history_is (дата звернення: 18.05.2018).
487. У Полтаві зведуть пам'ятний знак Борисові Мартосу. *Полтава*. URL: <http://www.rada-poltava.gov.ua/news/40090327/> (дата звернення: 18.05.2018).
488. У Хмельницькому з'являться вулиці Шухевича, Петлюри та Бандери. URL: <https://ngp-ua.info/2016/01/25298> (дата звернення: 18.05.2018).
489. У Черкасах відкрили пам'ятник розстріляному в 1937-му митрополиту Василю Липківському. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3410/2006/129695/> (дата звернення 18.05.2019).
490. У Шепетівці перейменують вулиці на честь Бандери, Шухевича, Петлюри та інших видатних діячів України. URL: <https://ngp-ua.info/2015/02/19314> (дата звернення: 18.05.2018).
491. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». 2014. 77 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001001-15> (дата звернення 18.05.2019).
492. Угода про створення Коаліції «Національного розвитку, стабільності та порядку». URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-08> (дата звернення 18.03.2019).
493. Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання. 2002 р. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0040697-02> (дата звернення 10.04.2019).

494. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України). Київ: Інститут історії України, 2016. 214 с.
495. Узагальнена інформація про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників за перше півріччя 2008 року. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/891/7.doc> (дата звернення 18.05.2019).
496. Узагальнена інформація про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників за друге півріччя 2008 року. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/891/8.doc> (дата звернення 18.05.2019).
497. Узагальнена інформація про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників за друге півріччя 2009 року. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/927/123.doc> (дата звернення 18.05.2019).
498. Узагальнена інформація про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників за перше півріччя 2009 року. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/927/10.doc> (дата звернення 18.05.2019).
499. Узагальнена інформація про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників за перше півріччя 2010 року. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/927/20.doc> (дата звернення 18.05.2019).
500. Указ Президента України «Питання Головного військово-медичного клінічного ордена Червоної Зірки центру «Головний

- військовий клінічний госпіталь»» 10.06.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/320/2015> (дата звернення 04.05.2019).
501. Указ Президента України «Питання Національного інституту стратегічних досліджень». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1158/2002> (дата звернення 18.03.2019).
502. Указ Президента України «Питання Українського інституту національної пам'яті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010> (дата звернення 10.04.2019).
503. Указ Президента України «Питання щодо використання державних символів України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/79/2001> (дата звернення: 11.02.2018)
504. Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/941/2006> (дата звернення 04.05.2019).
505. Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олени Теліги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/416/2006> (дата звернення 04.05.2019).
506. Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Романа Шухевича». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/420/2007> (дата звернення 04.05.2019).
507. Указ Президента України «Про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/95> (дата звернення 18.05.2019).
508. Указ Президента України «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/632015-18421> (дата звернення 18.03.2019).
509. Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966/2007?lang=en> (дата звернення 04.05.2019).

510. Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2009> (дата звернення 04.05.2019).
511. Указ Президента України «Про відзначення 85-ї річниці проголошення Акта злуки». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/25/2004> (дата звернення 10.04.2019).
512. Указ Президента України «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1014/2007> (дата звернення: 18.05.2018).
513. Указ Президента України «Про відзначення 90-ї річниці проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1158/2008> (дата звернення: 18.05.2018).
514. Указ Президента України «Про відзначення 90-ї річниці української дипломатичної служби». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2007> (дата звернення 18.05.2019).
515. Указ Президента України «Про відзначення в Україні деяких пам'ятних дат та професійних свят» 30.12.2011. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1209/2011/ed20111230> (дата звернення: 05.05.2019).
516. Указ Президента України «Про відзначення річниці подвигу Героїв Крут» 01.12.2009. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/985/2009> (дата звернення 18.03.2019).
517. Указ Президента України «Про відзначення у 2007 році Дня Соборності України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132/2006> (дата звернення 04.05.2019).
518. Указ Президента України «Про відзначення у 2008 році Дня Соборності України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1219/2007> (дата звернення 04.05.2019).

519. Указ Президента України «Про відзначення у 2010 році Дня Соборності України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/986/2009> (дата звернення 18.05.2019).
520. Указ Президента України «Про відзначення у 2015 році Дня Соборності України». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/9482014-18115> (дата звернення 04.05.2019).
521. Указ Президента України «Про відзначення у 2016 році Дня Соборності України». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/7312015-19701> (дата звернення 10.04.2019).
522. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 р. №1173» 29.12.2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1162/2006> (дата звернення: 18.05.2018).
523. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року №1173» 18.11.2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6462015-19568> (дата звернення: 18.05.2018).
524. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року №1173» 22.08.2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2016/> (дата звернення 18.05.2019).
525. Указ Президента України «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам» 30.10.2000 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1173/2000/ed20001030> (дата звернення 18.03.2019).
526. Указ Президента України «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/93> (дата звернення 04.05.2019).
527. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України»». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/944/98> (дата звернення 18.05.2019).

528. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті В'ячеслава Липинського». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/555/2006> (дата звернення 10.04.2019).
529. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» 15.01.2007. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15/2007> (дата звернення: 18.05.2018).
530. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/85/2007> (дата звернення: 05.05.2019).
531. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Сергія Єфремова». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/521/2006> (дата звернення: 05.05.2019).
532. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419/2007> (дата звернення 04.05.2019).
533. Указ Президента України «Про вшанування подвигу Героїв Крут» 22.12.2008. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1188/2008> (дата звернення: 05.05.2019).
534. Указ Президента України «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010> (дата звернення 18.03.2019).
535. Указ Президента України «Про День Військово-Морських Сил Збройних Сил України» 12.06.2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3312015-19127> (дата звернення 18.05.2019).
536. Указ Президента України «Про День Військово-Морських Сил Збройних Сил України» 24.03.2006. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/259/2006> (дата звернення 18.05.2019).

537. Указ Президента України «Про День Військово-Морських Сил» 17.08.1996. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/708/96> (дата звернення 18.05.2019).
538. Указ Президента України «Про День захисника Вітчизни» 23.02.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202/99> (дата звернення 04.05.2019).
539. Указ Президента України «Про День Соборності України» 13.11.2014 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/8712014-18000> (дата звернення 04.05.2019).
540. Указ Президента України «Про День соборності України» 21.01.1999. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/42/99> (дата звернення 10.04.2019).
541. Указ Президента України «Про День флоту України». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1053/2008> (дата звернення 10.04.2019).
542. Указ Президента України «Про Державний Протокол та Церемоніал України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002> (дата звернення: 18.05.2018).
543. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/946/2009> (дата звернення 18.05.2019).
544. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення: 01.03.2018).
545. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005> (дата звернення 18.03.2019).
546. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> (дата звернення 04.05.2019).

547. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/297/2007> (дата звернення 18.05.2019).
548. Указ Президента України «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/228/2015> (дата звернення 10.04.2019).
549. Указ Президента України «Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності Українських Січових Стрільців». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2010> (дата звернення 10.04.2019).
550. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/38/93> (дата звернення: 18.05.2018).
551. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення: 05.05.2019).
552. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430/2013> (дата звернення 18.03.2019).
553. Указ Президента України «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв депортації з Криму». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/165/94> (дата звернення: 05.05.2019).
554. Указ Президента України «Про звання Герой України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002> (дата звернення 04.05.2019).
555. Указ Президента України «Про ліквідацію Національної ради з питань культури і духовності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2010> (дата звернення: 18.05.2018).

556. Указ Президента України «Про опис і малюнок базового зразка Бойового Прапора військової частини (з'єднання) Збройних Сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550/2006/ed20060620> (дата звернення 18.05.2019).
557. Указ Президента України «Про оптимізацію системи органів центральної виконавчої влади». URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010> (дата звернення 10.04.2019).
558. Указ Президента України «Про офіційні символи глави держави». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1507/99> (дата звернення: 18.05.2018).
559. Указ Президента України «Про персональну відповідальність посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021/2007> (дата звернення 18.03.2019).
560. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647/2005/ed20051124> (дата звернення 18.05.2019).
561. Указ Президента України «Про Положення про Адміністрацію Президента України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/2010> (дата звернення 18.05.2019).
562. Указ Президента України «Про Положення про Національну раду з питань культури і духовності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/112/2006> (дата звернення 10.04.2019).
563. Указ Президента України «Про Положення про Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/501/98> (дата звернення 04.05.2019).

564. Указ Президента України «Про Порядок представлення до нагородження та вручення державних нагород України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138/2003> (дата звернення: 18.05.2018).
565. Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/768/2006> (дата звернення 18.03.2019).
566. Указ Президента України «Про присвоєння імені Петра Франка 7 бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних Сил Збройних Сил України» 28.03.2008 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281/2008> (дата звернення 18.05.2019).
567. Указ Президента України «Про присвоєння М. Василюшину звання Герой України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/335/2006> (дата звернення: 05.05.2019).
568. Указ Президента України «Про присвоєння О. Бересту звання Герой України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/753/2005> (дата звернення: 05.05.2019).
569. Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим навчальним закладам» 10.11.2000 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1221/2000> (дата звернення 04.05.2019).
570. Указ Президента України «Про присвоєння почесного найменування «Київська» 24 окремій бригаді Національної гвардії України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1418/99/ed20001030> (дата звернення 04.05.2019).
571. Указ Президента України «Про присвоєння почесного найменування Окремому Київському полку Президента України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4192017-23262> (дата звернення 10.04.2019).
572. Указ Президента України «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/965/2007> (дата звернення 10.04.2019).

573. Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення 18.05.2019).
574. Указ Президента України «Про Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7/98> (дата звернення 18.03.2019).
575. Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (дата звернення 18.05.2019).
576. Указ Президента України «Про символіку внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України» 28.01.2002 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/75/2002> (дата звернення 04.05.2019).
577. Указ Президента України «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея видатних діячів України»». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/13332005-3073> (дата звернення 04.05.2019).
578. Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 16.05.2005 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005> (дата звернення 10.04.2019).
579. Укладений договір щодо проекту «Електронний архів Михайла Грушевського». URL: <http://archeos.org.ua/?p=14906> (дата звернення: 18.05.2018).
580. Украина. В Ужгороде монумент Соборности Украины заменят торгово-развлекательным центром. *Retail.ru*. URL: <https://www.retail.ru/news/28868/> (дата звернення 18.05.2019).
581. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. Київ: Пам'ятки України, 1991. 192 с.

582. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. 2006. 256 с.
583. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. 2007. 264 с.
584. Україна готується вшанувати пам'ять Симона Петлюри. URL: <http://for-ua.com/ukraine/2006/05/16/075223.html> (дата звернення 18.03.2019).
585. Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник. URL: <http://newzz.in.ua/main/1148843152-ukrayina-j-rosiya-rozroblyat-spilni-posibniki-dlya-vchiteliv-istoriyi-tabachnik.html>(дата звернення: 23.03.2017).
586. Україна у 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Expert-Book14-02-8f9cd.pdf> (дата звернення 10.04.2019).
587. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1991-1995. Київ, 2005. 451 с.
588. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1996-2000. Київ, 2005. 434 с.
589. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). К.: Генеза, 2000. 368 с.
590. Українське слово. 1996. № 2798. С. 4.
591. Українське слово. Літаври. 2016. № 4. С. 7.
592. Українській студентській спілці. Історико-патріотичному культурологічному молодіжному об'єднанню «Січ». *Голос України*. 1992. 20 березня № 51. С. 3.

593. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів «Про єдність українських земель». *За вільну Україну*. 1991. 21 лютого. С. 2.
594. Факт. 1991. 6 вересня. С. 3.
595. Філевська Т. Український дім Леніна: дослідження історії однієї декомунізації. URL: <https://reinvent.platfor.ma/ukrdim-vs-lenin/> (дата звернення 10.04.2019).
596. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики: аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9. С. 3–31.
597. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва, 2007. 348 с.
598. Хархун В. Радянська спадщина як об'єкт політики пам'яті в Україні (музейний аспект). *Агора*. 2016. Вип. 17. С. 75–86.
599. Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург, 2004. 424 с.
600. Хміль І. Політична діяльність В. Винниченка. *УІЖ*. 1989. № 7. С. 82–91.
601. Хміль І. С. Петлюра і петлюрівщина. *УІЖ*. 1990. №3. С. 107–119.
602. Хобсбаум Э. Изобретение традиций. *Вестник Евразии*. 2000. №1. С. 47–62.
603. Хрещатик. 2015. 23 вересня. № 133. С. 6.
604. Хрещатик. 2015. 30 грудня. № 1714 (1). С. 93.
605. Хроніка культурного життя України (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за вересень 2016 р.). 2016. Вип. 10. 24 с.
606. Хроніка культурного життя України (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за жовтень 2016 року). 2016. Вип. 11. 24 с.
607. Цикора С. Возвращение Грушевского. *Известия*. 1988. № 13. 13 января. С. 3.

608. Цього року свято Соборності дещо відрізнялося від минулорічного... *Голос України*. 1991. 22 січня. № 14. С. 4.
609. Шаповал Ю. Афонін О., Касьянов Г. Політика пам'яті в сучасній Україні. URL: <http://khp.org.index.php?id=1230112797> (дата звернення 10.04.2019).
610. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну. *ВІЖ*. 1966. № 11. С. 13–31.
611. Шейко Ю. Герої не вмирають. Вони живуть у наших серцях. *Голос України*. 2002. 31 січня. № 20. С. 2.
612. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Київ, 2008. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/479.htm> (дата звернення 10.04.2019).
613. Шморгун П. Тема 2. Партія більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції. Повалення самодержавства (1905 – лютий 1917 р.). *ВІЖ*. 1988. № 7 (328). С. 113–126.
614. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
615. Щербицький В. Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС: Доповідь ... на Пленумі ЦК Компартії України 10 жовтня 1988 року. *Радянська Україна*. 1988. № 233 (20335). 11 жовтня. С. 3.
616. Эткинд О. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России. *Ab imperio*. 2004. № 2. С. 33–76.
617. Юхновський І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті. URL: https://dt.ua/SOCIETY/pro_ideologiyu_i_politiku_ukrayinskogo_institutu_natsionalnoyi_pamyati.html (дата звернення 18.05.2019).

618. Юхновський І. Я вмовлю Президента: примирення не буде. URL: <https://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-primirennya-ne-bude.html> (дата звернення 18.03.2019).
619. Ющенко з Омельченком заклали наріжний камінь до монументу Соборності. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/268021-yushchenko-z-omelchenkom-zaklali-narizhnij-kamin-do-monumentu-sobornosti> (дата звернення 18.05.2019).
620. Ющенко пропонує перенести День Захитника Отечества с 23 февраля на 29 января. *Кореспондент*. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/725571-yushchenko-predlagaet-perenesti-den-zashchitnika-otechestva-s-23-fevralya-na-29-yanvarya> (дата звернення 18.05.2019).
621. Ющенко рассказав, в чем его миссия, а что – не его проблема. Украинская правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2009/04/15/4481021/> (дата звернення 18.05.2019).
622. Як Ви ставитесь до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (динаміка, 2002-2009). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=503 (дата звернення 04.05.2019).
623. Як Ви ставитесь до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (віковий розподіл). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=504 (дата звернення 04.05.2019).
624. Як Ви ставитесь до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (регіональний розподіл). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=505 (дата звернення 18.03.2019).
625. Яковенко Н. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього. *День*. 1996. № 21. 20 листопада. С. 6.

626. Янукович «привітав» із Днем соборності обіцянками про порозуміння. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/01/22/7010571/> (дата звернення 04.05.2019).
627. Янукович відзначає День соборності і свободи під посиленою охороною. URL: <http://m.tyzhden.ua/gallery/70330> (дата звернення 10.04.2019).
628. Янукович переніс День Свободи на іншу дату. URL: <http://www.unian.ua/politics/589622-yanukovich-perenis-den-svobodi-na-inshu-datu.html> (дата звернення 10.04.2019).
629. Янукович сказав депутатам ПАРС, що Голодомор – не геноцид. URL: <https://www.unian.ua/eunews/352130-yanukovich-skazav-deputatam-pare-scho-golodomor-ne-genotsid.html> (дата звернення 04.05.2019).
630. Arel D. «Ukraine: The temptation of the nationalizing state». *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk and London: M.E.Sharpe, 1995. P. 157–188.
631. Assmann A. Canon and Archive. *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin-New York: de Gruyter, 2008. P. 97–106.
632. Casey E. Remembering: a phenomenological study. Second edition. Bloomington: Indiana University Press, 2000. 392 p.
633. Connerton P. Seven types of Forgetting. *Memory Studies*. 2008. № 1 (59). P. 59–71.
634. Danziger K. Marking the Mind: a history of memory. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 320 p.
635. European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN> (дата звернення 18.03.2019).

636. Ishchenko V. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2011. Vol. 19. № 1/2. P. 369–395.
637. Jilge W., Troebst S. The Politics of History and the Second World War in postcommunist Ukraine (1986/1991-2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. № 54. P. 50–81.
638. Kappeler A. The politics of history in contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe. *Ukraine on its way to Europe. Interim results of the orange revolution*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2009. P. 217–232.
639. Kappeler A. Ukraine and Russia: legacies of the imperial past and competing memories. *Journal of Eurasian Studies*. Vol. 5. Iss. 2. July 2014. P. 107–115.
640. Korostelina K. War of textbook: History education in Russia and Ukraine. *Communist and Post-Communists Studies*. 2010. № 43. P. 129–137.
641. Kuzio T. Viktor Yanukovich's First 100 Days. Back to the Past, But What's the Rush? *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. Vol. 18. № 2. 2010. P. 208–218.
642. Kuzio T. History, memory and nation building in the post-Soviet colonial space. *Nationalities Papers*. 2002. Vol. 30. № 2. P. 241–264.
643. Kuzio T. *Ukraine: State and Nation Building*. London: Routledge, 1998. 298 p.
644. Marples D. *Heroes and villains: creating national history in contemporary Ukraine*. Budapest; New York: Central European University Press. 364 p.
645. Narvelius E., Bernsand N. Lviv and Chernivtsi: Two Memory Cultures at the Western Ukrainian Borderland. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2014. Vol.1. № 1. P. 59–83.
646. *Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine*. Baltimore: Woodrow Wilson Center press Washington D. C. The John Hopkins University press, 2006. 384 p.

647. Scherrer J. Ukraine. Konkurrierende Erinnerungen. *Mythen der Nationen*. München: Koehler & Amelang, 2011. P. 719–736.
648. Semczyszyn M. Lwów-Lwow-Lwiw. Symbolika miejska Lwowa i jej interpretacja w polskim, sowieckim i ukraińskim popularnych dyskursach historycznych w XX w. *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze*. Szczecin, 2011. P. 275–283.
649. Shevel O. Memories of the Past and Vision of the Future. Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2014. P. 146–167.
650. *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2014. 368 p.
651. Ulin R. Invention and Representation as Cultural Capital: Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist. New Series*. 1995. Vol. 97. No3 September. P. 519–527.
652. Wanner C. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine. Pennsylvania: Penn State Press, 1998. 288 p.
653. Wilson A. National history and national identity in Ukraine and Belorus. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities*. Cambridge: Cambridge university press, 1998. P. 23–47.
654. Wolczuk K. History, Europe and the «National Idea»: the «official» narrative of national identity in Ukraine. *Nationalities Papers*. Vol. 28. No. 4. 2000. P. 671–694.
655. 2018 рік проголосили роком ЗУНР. URL: <http://kalushfm.com.ua/news/prikarpattya/2018-iy-rik-proholosili-rokom-zunr> (дата звернення 18.05.2019).
656. 22 января в Донецке коммунисты испортят День Соборности. *Uainfo*. URL: <http://uainfo.org/blognews/9940-22-yanvary-a-v-donecke-kommunisty-isportyat-den-sobornosti.html> (дата звернення 18.05.2019).

657. 22 январа в Донецке опять ограничивали политические права. Кто сядет на срок от пяти до восьми? *УАргумент*. URL: <http://uargument.com.ua/politika/22-yanvary-a-v-donetske-opyat-ogranichivali-politicheskie-prava-kto-syadet-na-srok-ot-pyati-do-vosmi/>.
658. 27–31 січня – заходи у рамках відзначення 100-річчя бою під Крутами. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/events/27-31-sichnya-zahodi-u-ramkah-vidznachennya-100-richchya-boyu-pid-krutami> (дата звернення 18.03.2019).

ДОДАТКИ

Додаток 1. Кількість нормативно-правових актів, які стосуються тематики Української революції 1917–1921 рр., Голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольного руху середини ХХ ст. та подій Другої світової війни, прийняті Президентом, ВРУ чи є міжнародними домовленостями

Українська революція 1917–1921 рр.	Голодомор 1932–1933 рр.	Національно-визвольний рух середини ХХ ст.	Події Другої світової війни 1939–1945 рр.
1991 р.			
1 (ВРУ)	-	-	
1992 р.			
1 (ВРУ)	-	1 (ВРУ)	1 (Президент)
1993 р.			
1 (Президент)	1 (Президент)	2 (ВРУ)	6 (2 – ВРУ, 1 – Президент, 3 – міжнародні договори)
1994 р.			
-	-	-	14 (6 – Президент, 2 – ВРУ, 6 – міжнародні договори)
1995 р.			
2* (1 – Президент, 1 – КМУ)	-	1 (ВРУ)	12 (3 – Президент, 4 – ВРУ, 5 – міжнародні договори)
1996 р.			
-	-	-	3 (2 – Президент,

			1 – міжнародний договір)
1997 р.			
1 (ВРУ)	-	-	1 (Президент)
1998 р.			
-	1 (Президент)	-	2 (Президент)
1999			
1 (Президент)	-	1 (ВРУ)	9 (5 – Президент, 4 – ВРУ)
2000 р.			
-	-	-	4 (3 – Президент, 1 – ВРУ)
2001 р.			
-	-	-	6 (2 – Президент, 3 – ВРУ, 1 – міжнародний договір)
2002 р.			
2 (Президент)	4 (2 – Президент, 2 – ВРУ)	-	6 (3 Президент, 2 – ВРУ, 1 міжнародний договір)
2003 р.			
3 (2 – Президент, 1 – ВРУ)	3 (ВРУ)	-	4 (1 – Президент, 2 – ВРУ, 1 – міжнародний договір)
2004 р.			
1 (Президент)	-	-	5 (3 – Президент,

			2 – ВРУ)
2005 р.			
2 (1 – Президент, 1 – ВРУ)	4 (Президент)	-	4 (1 – Президент, 2 – ВРУ, 1 – міжнародний договір)
2006 р.			
5 (Президент)	2 (1 – Президент, 1 – ВРУ)	3 (Президент)	2 (1 – ВРУ, 1 – міжнародний договір)
2007 р.			
6 (Президент)	9 (Президент)	4 (Президент)	7 (2 – Президент, 3 – ВРУ, 2 – міжнародні договори)
2008 р.			
3 (Президент)	3 (Президент)	-	5 (3 – Президент, 2 – міжнародні договори)
2009 р.			
2 (Президент)	3 (Президент)	2 (Президент)	11 (4 – Президент, 4 – ВРУ, 3 – міжнародні договори)
2010 р.			
1 (Президент)	1 (Президент)	2 (Президент)	10 (5 – Президент, 3 – ВРУ, 2 – міжнародні договори)

2011 р.			
1 (Президент)	-	-	14 (1 – Президент, 10 – ВРУ, 3 – міжнародні договори)
2012 р.			
1 (ВРУ)	-	-	4 (2 – Президент, 2 – ВРУ)
2013 р.			
2 (ВРУ)	1 (Президент)	-	10 (1 – Президент, 9 – ВРУ)
2014 р.			
2 (1 – Президент, 1 – ВРУ)	1 (Президент)	-	2 (ВРУ)
2015 р.			
4 (3 – Президент, 1 – ВРУ)	1 (Президент)	2 (ВРУ)	5 (2 – Президент, 3 – ВРУ)
2016 р.			
1 (Президент)	2 (Президент)	-	1 (Президент)

(* Постанова Кабінету Міністрів України «Про спорудження в м. Києві пам'ятника М.С. Грушевському» передувала указу Президента України «Про відзначення 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського», тому в даному випадку постанова КМУ не є суто технічним виконавчим нормативним актом).

Джерела: База даних «Законодавство України». URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

Додаток 2. Кількість нормативно-правових актів зі сфери політики пам'яті,
прийнятих Президентом і ВРУ

Рік	Президент	ВРУ	Всього
1991	0	1	1
1992	3	2	5
1993	6	4	10
1994	18	4	22
1995	10	5	15
1996	10	2	12
1997	12	1	13
1998	16	1	17
1999	24	6	30
2000	18	3	21
2001	13	9	22
2002	19	11	30
2003	23	12	35
2004	18	22	40
2005	27	13	40
2006	25	11	36
2007	36	12	48
2008	44	3	47
2009	40	12	52
2010	27	23	50
2011	16	57	73
2012	11	55	66
2013	17	67	84
2014	16	11	27
2015	28	15	43
2016	13	10	23

Джерела: База даних «Законодавство України». URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

Додаток 3. Нормативно-правові акти, які стосуються подій Української революції 1917–1921 рр., ініційовані Президентами та ВРУ, за своєю стратегічною направленістю

Роки	Започаткування/відновлення традиції	Підтримка наявної традиції	Підваження традиції
1991–1994 (період Л. Кравчука)	3	-	-
1994–2005 (період Л. Кучми)	4	4	-
2005–2010 (період В. Ющенко)	8	10	-
2010–2014 (період В. Януковича)	2	1	1
2014–2016 (період П. Порошенка)	2	3	-

Джерела: База даних «Законодавство України». URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

Додаток 4. Розподіл нормативно-правових актів згідно з їхньою присвятою події чи постаті, яка відбулася чи відома завдяки своїй діяльності під час існування однієї з національних українських державних утворень.

УНР	УД	Директорія	ЗУНР	Революція і її учасники загалом	Інші
28 (з урахуванням 11 документів, присвячених Акту Злуки, і 1, присвяченого В. Винниченку)	3	2 (з урахуванням 1 акту, присвяченого В. Винниченку)	13 (з урахуванням 11 документів, присвячених Акту Злуки)	4	6 (2 ати присвячено УСС, по 1 – Є. Коновальцю, В. Липківському, вшануванню борців за незалежність і додаткові заходи щодо вшанування українського визвольного руху ХХ ст.)

Джерела: База даних «Законодавство України». URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

Додаток 5. Список публікацій здобувача у фахових виданнях:

1. Власюк С. Пам'ять про Визвольні змагання 1917–1921 рр. на Галичині та на Донбасі в сучасній Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 133–138.
2. Власюк С. Законодавство у сфері збереження пам'яті про учасників Української революції 1917-1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. Вінниця, 2016. № 1 (59). С. 110–121.
3. Власюк С. Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. у регіональних шкільних підручниках з історії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Випуск 26. С. 91–97.
4. Власюк С. Реабілітація учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2017. № 2. С. 30–47.
5. Власюк С. Військові традиції доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. у сучасній Українській Армії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27. С. 162–168.

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Власюк С. Події 1917–1921 років у мінливих політичних контекстах центральної влади: президентські ініціативи. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник РДГУ*. Рівне, 2015. Вип. 13. С. 222–229.
7. Власюк С. Відновлення пам'яті про Визвольні змагання 1917–1921 рр. у період горбачовської «перебудови»: політичний контекст. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Збірник наукових праць. Житомир, 2015. С. 42–44.
8. Власюк С. Гетьманат П. Скоропадського в офіційній політиці пам'яті сучасної України. *Ідентичності та політичні інститути. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Ніжин, 2016. С. 21–24.

9. Власюк С. Роль діаспори у відновленні історичної пам'яті про події і учасників визвольних змагань 1917-1921 рр. *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р., м. Острогоз.* Острогоз, 2016. С. 190–191.
10. Власюк С. Михайло Грушевський у політиці пам'яті сучасної України. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогоз).* Острогоз, 2016. С. 65–66.
11. Власюк С. Пам'ять про революційні події 1917–1921 рр. та їхніх учасників у Криму: кримськотатарський аспект. *Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національні меншини та колективна пам'ять титульних націй: дилема (не)забуття».* 30–31 березня 2017 р. Рівне, 2017. URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Vlasiuk_S.pdf.
12. Власюк С. Визвольні змагання 1917–1921 рр. у пам'ятках: нормативне закріплення. *Тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструктивне формування/коригування колективної пам'яті».* 11–12 травня 2018. Рівне, 2018. URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Vlasiuk_S..pdf.